

Kulturális folyóirat
Megjelenik kéthavonta
2022. XLV. évfolyam, 4. szám

Kiadja:
a Műhely Folyóiratkiadó Nonprofit
Korlátolt Felelősségű Társaság.

A kiadásért felel:
Horváth Nóra ügyvezető.

Szerkesztőség:
9022 Győr, Rákóczi u. 1.
Levélcím: 9002 Győr, Pf. 45.
Tel.: 96/326-845
E-mail: szerkesztoseg@gyorimuhely.hu
Honlap: www.gyorimuhely.hu
Facebook:
https://hu-hu.facebook.com/muhely_folyoirat/

Főszerkesztő:
HORVÁTH NÓRA

Szerkesztők:
TAKÁCS NÁNDOR
(vers és próza)

HORVÁTH-MÁRJÁNOVICS DIÁNA
(kritika)

KURCSIS LÁSZLÓ
(kiadványszerkesztő grafikus)

Szerkesztőségi titkár:
SZIKONYA GABRIELLA

Korrektor:
CSISZÁR LÁSZLÓ

Tördelés:
VISIONEXT Vizuális Stúdió, Győr

Nyomás, kötés:
PALATIA Nyomda és Kiadó Kft., Győr
Felelős nyomdavezető:
Radek József ügyvezető igazgató

A Műhelyt Budapesten és vidéken
terjeszti a Magyar Lapterjesztő Rt. és
a Könyvtárellátó Kht.
Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.
Üzleti Ügyfelek Üzletág, Központi
Előfizetési és Árusmenedzsment
Csoport, 1900 Budapest.

Előfizethető az ország bármely
postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
valamint e-mailen:
hirlapelofizetes@posta.hu.

A befizetéseknel kérjük minden
esetben feltüntetni:
Műhely c. folyóirat.
Előfizetési díj 2022. évre: 4560 Ft
Folyóiratunk megrendelhető
a szerkesztőség címén is!

Index: 25975 HU ISSN0138-922 X.

Köszönet
Szabadvári Attila Imre grafikáiért!

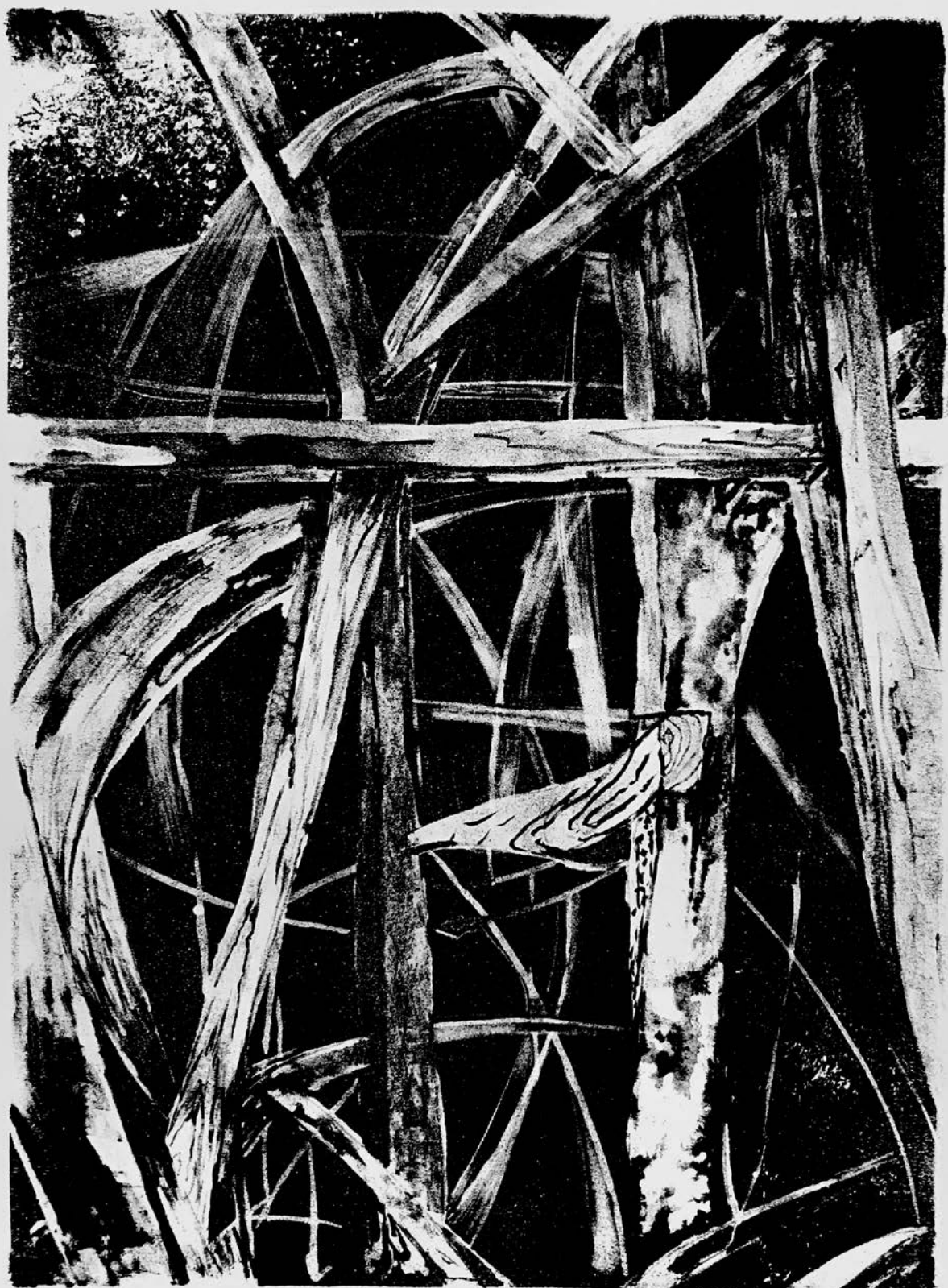
Az új címfórmát, logót
és a hozzájuk kapcsolódó
animációt (www.gyorimuhely.hu)
Farkas Gergő Tamás tervezte.

„Fikció és non-fikció viszonyának, sőt, akár csak a probléma egyetlen aspektusának kimerítő tárgyalására e helyt nincs mód” – írja Lamár Erzsébet filozófiai tanulmányában (48.), s bár megjegyzése nem e lapszám írásaira vonatkozik, egy szépirodalmi műveket közlő folyóirat olvasóiban valószínűleg rendszeresen felmerül a kérdés, hogy az általuk olvasott versek sorai mögött valóban oly kemény életek és érzelmek adják-e az inspirációt, mint amit ösztönösen kiérzünk belőlük? Az elmúlt hónapokban szerkesztőségünk tagjai számos olyan programot szerveztek, melyek hozzájárulnak jelen és jövőbeli lapszámaink irodalmi és képi anyagának kialakításához. Kreatív írás kurzusokat tartottunk, művészeti táborot és kiállításokat szerveztünk, mindent a tehetséggondozás jegyében. A *Műhelyt* bizalommal felkereső fiatal szerzők és a képzőművészeti pályázat felhívására jelentkező középiskolások csodálatos munkákkal gazdagítottak bennünket és a *Műhely* olvasóit. E hosszú munkafolyamat egyik eredményét már e számunk tehetséggondozó rovatában is láthatják, Zsigmond Soma versei által, aki a győri Könyvszalonon is bemutatkozott Műhely-estünk keretében, Csiby Édua Boglárka és Maros Márk társaságában. Bár a beszélgetések alkalmával nem tértünk ki részletesen az inspirációk forrásaira, e fiatalok – Zsigmond Soma mindössze 18 éves – költészete meglepő érettséget mutat, és talán nem túlzás azt állítani, hogy korosztályának egyedi hangú képviselőivel képesek lehetnek megszólítani generációjuk tagjait, s figyelmüket az irodalom felé terelni.

Nagy örömünkre szolgál, hogy rendszeresen vannak új szerzőink, hűséges alkotóink pedig folyamatosan megtisztelnak bennünket írásaikkal. Jelen lapszámunkban három filozófiai tanulmányt, értekezést is olvashatunk. Magyar Miklós tanulmányával a 100 éve elhunyt Marcel Proustra emlékezünk, de az „eltűnt idő” nosztalgiája nem csak az ő műve nyomán tűnik fel folyóiratunk lapjain. Feltűnően jelen van az egész lapszámban a nosztalgia érzete, prózában és versben egyaránt. E hangulatból némileg kilóg Csehy Zoltán rendhagyó verse, mellyel a 80 éves Nádas Péter előtt tisztelgünk. A *Rémtörténetek* ihlette vers izgalmas asszociációi remélhetőleg arra sarkallnak mindenkit, hogy az előtűnik álló téli hetekben Nádas regényét is kézbe vegyék. A gazdag kritika rovatban öt művel ismerkedhetnek meg, a képanyagon keresztül Szabadvári Attila pedig egy kicsit Győrbe kalauzolja olvasóinkat, fel-feltűnő motívumként kezelve a város ikonikus műemlékeit. Hamarosan egy különlegesen terjedelmes, gyönyörű duplaszámmal jelentkezőnk, a táncot ünnepelve.

Horváth Nóra
főszerkesztő

"Homage to Picasso (Fig. 104)

EH 2022

2022.11.14 '10

Tartalom

SZABADVÁRI ATTILA IMRE	5
MŰVÉSZETI ASSZOCIÁCIÓ, AHOGY ÉN LÁTOM.....	5
KÉPEK JEGYZÉKE.....	6

•

MOSES MENDELSSOHN: Filozófiai beszélgetések	7
KELEMEN ZOLTÁN: Milyen isten menthet meg kit? (Martin Heidegger és az öko-filozófia)	19

•

KAKUK TAMÁS: Az erdő csendje	25
Pünkösd után	25
ACSAI ROLAND: Ballada a rigókról.....	26
Porszemek	27
BALOGH ENDRE: Egyszerű hamisítvány	28
Mínta élneék.....	28
MURÁNYI SÁNDOR OLIVÉR: Reggel a vadonban	29
CSEHY ZOLTÁN: Uterus	30

•

TEHETSÉGGONDOZÓ MŰHELY

ZSIGMOND SOMA: népliget.....	32
álom.....	32
le chat	33
kapcsolók	33
salzburg	34

•

DALMAI ROZI: Zendülés	36
Vének	36
Százszorszép-levél	37
Szotyí	37
Izsák	38

BENESÓCZKY LÁSZLÓ:	Il giardino segreto	39
	Egy ma még ismeretlen Tarkovszkij-film magyar szinkronjához.....	39
HAUPTMANN TAMÁS:	Linóleumfőzelék	40
	Kájgumi nix?.....	42
HEGYI DAMJÁN:	Viceházmester	45
•		
LAMÁR ERZSÉBET:	„Átlátszó tudatok” vs. „lehetetlen elmék”. A nem-természetes narratológia és a kognitív tudomány	47
MAGYAR MIKLÓS:	Az eltűnt idő nyomában – Marcel Proust narratív technikája	58
•		
JUHÁSZ ZSUZSANNA:	Moratórium	63
	Post	63
DEBRECZENY GYÖRGY:	anyám sírjához megyek.....	64
SEMSÁK LIZA:	Te tudod.....	65
ZÁMBÓ TAMÁS:	Az önzés évei	66
•		
SZÉNÁSI ZOLTÁN:	Kortárslíra-értés mesterkurzus (Szávai Dorottya: <i>A nyírfa kérge: Kánonok többszólamúsága – a kortárs magyar líráról és néhány előzményéről</i>)	72
LOVIZER LILLA:	Források és relikviák. A Mészöly-hagyaték genetikai vizsgálat (Márjánovics Diána: <i>Örökölt blende. Példázatos irodalom és a Mészöly-hagyaték</i>).....	75
JUHÁSZ ATTILA:	Mentés – másként? (Acsai Roland: <i>Mi dalol a madárban</i>)	77
SCHÄFFER ANETT:	Menekülés a mozdulatba (Zadie Smith: <i>Menekülés New Yorkból</i>).....	80
RUDAŠ JUTKA:	Szürreális valóság (Neven Ušumović: <i>A csalóány nyelve</i>)	82

1977-ben születtem Győrben. Textilipari általános gyártmányfejlesztő szakon szereztem képesítést, majd Budapesten elvégeztem egy díszítőművészeti iskolát, mielőtt bekerültem a Magyar Képzőművészeti Egyetem képgrafika szakára. Itt az egyetem tanár szakán is diplomát szereztem. Párhuzamosan tanulmányaimmal a győri Gardénia Csipkefüggöny Gyár egyik mintatervezője voltam közel 5 évig. Jelenleg a Rómer Flóris Művészeti és Történelmi Múzeumban dolgozom. Mellette szakkört vezetek és alkalmazott grafikát oktatok.

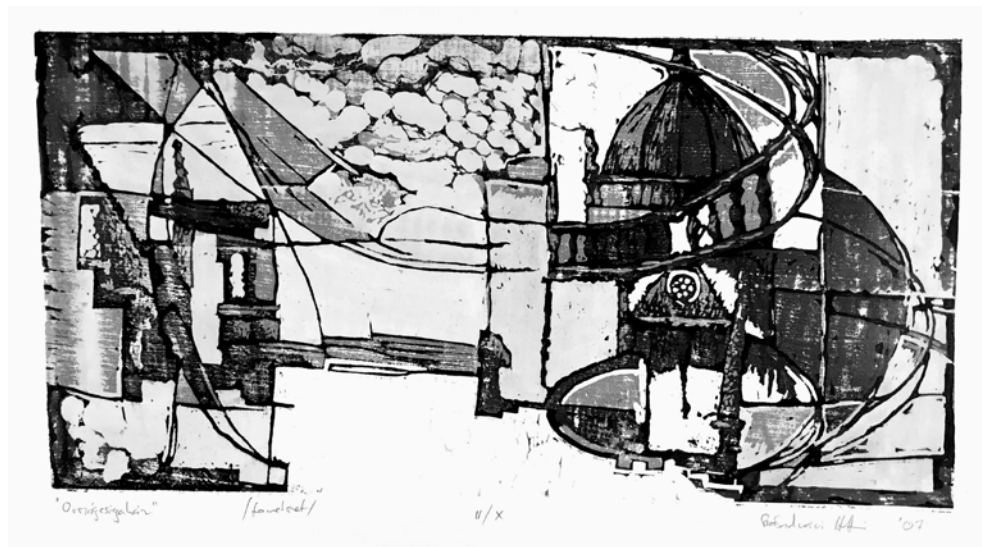
Szakmai munkásságom nem áll meg a grafikánál, kispasztikákat, muráliákat, objekteteket, táblaképeket is készítek. Tematikailag munkáim asszociációk, melyekben konkrét személyek egyéniségét épületrészletek, épületek, színek, kompozíciók sajátos jelrendszerévé alakítom át. A szimbólumok, jelek dekódolását rábírom a nézőre, mert céloml, hogy gondolkodó szemlélőként, önálló, ám globálisan elfogadott vizuális előismeretei alapján azonosíthassa az egyént, esetleg önmagára ismerjen a képeimben.

Művészeti asszociáció, ahogy én látom

Terveznek, várnak, örülnek nekünk, kirepülünk, fejlődünk, saját lábra állunk, tapasztalunk, öregsünk, elmúltunk. Személyiségek leszünk, vagyunk, voltunk. Az épületek is hasonló módon futnak be életutakat, mint megannyi individuum.

Megrendelő mint szülő, az építészmérnökkel megtervezik a házat. A mérnök az igényeknek megfelelően tökéletesre tervezi az épületet papíron. Kivitelezésnél már változik a terv a különböző igények változásával, spórolás és több más szempont miatt. Beköltözés után a napi rutin ismét módosításokra sarkall, kezd felnőni a gyermek. Tulajdonosváltás, felnőtt korba lép az új személy, ismét változások történnek az építményen. Kiköltözés, magára hagyás, öreg korba lép az emberünk. Lebontják a házat, élet vége. Sokszor az épület hiánya űrt okoz, mint egy-egy elveszett szeretettünk. Minden ház, külső és belső hatásra, személyiséggé fejlődik, személyiségjegyeket hordoz, melyek ezen jegyekre jellemző szimbólumokat hordoznak. Ebből egyenesen következik, hogy portré nem csak a hús-vér alak pontos vizuális megjelenítésével, leképezésével lehetséges.

Kiállítások

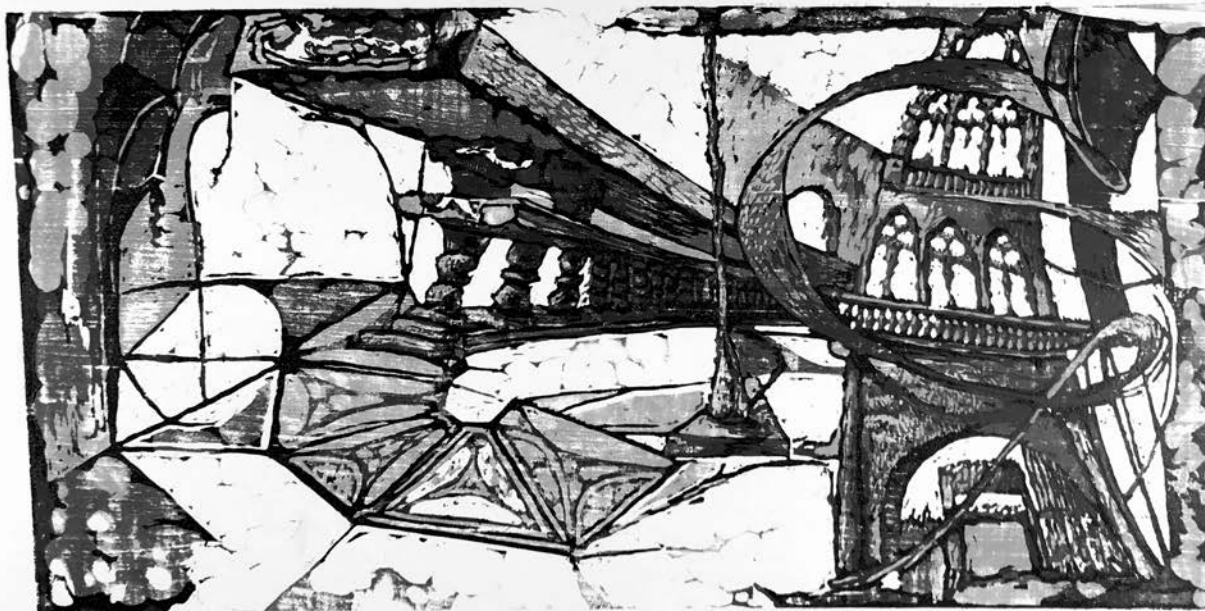
- SOTE I. sz. Patológia – Budapest
- Országos Patológus Konferencia – Siófok
- Barcsay Pályázat – MKE – Budapest
- Grotteszk Biennálé – Kaposvár
- Víz Biennálé – MKE – Budapest
- Piranesi Kiállítás és Pályázat – Budapest
- XXIII. Miskolci Grafikai Biennálé
- V. Országos Színesnyomat Grafikai Biennálé/Litográfiák – Szekszárd
- Möbius – Városi Művészeti Múzeum – Győr
- Városi Művészeti Múzeum – Építészeti kiállítás – Győr
- Nemzetközi Kisgrafikai Biennálé – Újpest Galéria – Budapest
- Magyar Rézkarcoló- és Litográfus-művészek Egyesülete – Magyar Kulturális Intézet – Szófia
- Magyar Galéria – Mosonmagyaróvár
- 41. Nemzetközi Művésztelep – Győr
- Kapcsolat kiállítás – Szigetszentmiklós
- Ars Pannonica – Szombathely
- Országos Tervezőgrafikai Biennálé – Békéscsaba
- XXIV. Nemzetközi Grafikai Triennále – Miskolc
- Nemzetközi Rajz- és Képgrafikai Biennálé – Győr
- 5. Young Art Show – Piestany, Szlovákia
- Testvérvárosok Nemzetközi kiállítás – Brassó
- XXVI. Miskolci Grafikai Triennále – Miskolc
- Nemzetközi könyvfesztivál – Poznan, Lengyelország

Díjak, elismerések

- Barcsay-díj – MKE
- Piranesi Pályázat – MKE – különdíj
- V. Országos Színesnyomat/Litográfiák pályázat – Szekszárd – különdíj
- 41. Nemzetközi Művésztelep díja – Győr
- 1000 éves Veszprém Megye lógópályázat – 1. helyezés

A képek jegyzéke

- Borító 1 (címlap): Huszonnegyedik óra után (ittragadó) • litográfia, papír
 Borító 2 (hátlap): a12
 Borító 3: 12. Eklaktika • akril-vászon 80x60
 Borító 4: 03 Könyvtár • 80x70
 2. o.: Hommage a Piranesi (Csigácsolat 04) • litográfia, papír
 5. o.: Országcsigaház • fametszet, papír
 6. o.: Országcsigaház 02 • fametszet, papír
 21. o.: Lupát III • (killboat lapát) b
 27. o.: 11 Ik erkély I. • akril-vászon 70x70
 35. o.: Lupát IV • (killboat lapát)
 41. o.: Babits – Viharjelek 08 • linometszet, papír
 43. o.: Lupart (lupakutya) • művészkönyv, papír-linometszet
 51. o.: Babits – Viharjelek 01 • linometszet, papír
 61. o.: Babits – Viharjelek 05 • linometszet, papír
 65. o.: 09 Keresztegház • akril-vászon 80x60

"Országcsigaház 2."

/fametszet/

EA 1/x.

← Alho Szék

Filozófiai beszélgetések¹

Első beszélgetés

- PHILOPON: És akkor nem Leibniz találta fel az eleve elrendelt harmóniát?
- NEOPHIL: Nem tudom, hogy akarja ezt a szavaimból kikövetkeztetni?
- PHILOPON: Ez magától adódik. Nem azt mondta, hogy Leibniz *elfogadta* ezt a hipotézist, és beemelte a rendszerébe?
- NEOPHIL: Túlságosan is figyel a szavaimra. Engedtessek meg, hogy bevalljam, lehet, hogy rosszul fogalmaztam. Mindenesetre ne szakítsuk félbe a korábbi beszélgetésünket.
- PHILOPON: Nem, ezt én sem szeretném, legkedvesebb barátom, így nem menekülhet előlem. Nem ez lenne az első alkalom, hogy tanulok a kapkodásából. De most meg kell, hogy állítsam, ha meg akarok érteni egy gondolatot, amelyet talán még soha nem fedett fel nekem.
- NEOPHIL: Túlságosan közel lép hozzám. Tudom, hogy óvatosnak kell lennünk az ilyen éleselmjű emberekkel. Egyetlen szó feltárja előttük az egész értelmünket. De most nincs időnk a színlelésre. Bevallom önnek, hogy nem tartom Leibnizet az eleve elrendelt harmónia első feltalálójának, bár tudom, hogy ezt a hírnevet még senki sem vitatta el tőle, és hogy maga Bayle is gratulált neki a tanult világ nevében, ehhez a nagyszerű felfedezéshez.
- PHILOPON: Én most minden leibniziánus nevében kénytelen vagyok bizonyítékokat követelni öntől.
- NEOPHIL: Megvannak a bizonyítékaim, bár nem hittem, hogy ma szükségem lesz rájuk. De figyeljen csak. Egyesek csak azt állítják, hogy e vélemény lényegének első kitalálója egy másik világbölcs volt, de azt szívesen elismerik, hogy Leibniznek lehet tulajdonítani az eleve elrendelt harmónia nevet.
- PHILOPON: Nos, igen! Ennyivel nem úszhatja meg. Azt hiszem, hogy a név még nem egy különleges találmány. Mindig is meglepett, hogy Leibniz vette a fáradságot, hogy ellentmondjon Bayle-nek, amikor ez ennek a névnek a feltalálását P. Lamy-nek akarta tulajdonítani.²
- NEOPHIL: Ez igaz; Leibniz egy ilyen apróságot tekintve lehetett volna nagyvonalúbb. Több mint takarékoság, ha az emberek több millióból egyetlen fillérről sem akarnak lemondani. És ezt itt mégis meg lehet bocsájtani. Mert feltételezhetjük, hogy nem a filozófus, hanem csak a kritikus Bayle-lel szemben volt ilyen önző. A kritikus Bayle-lel szemben, mondom, aki nem ritkán kisebb történelmi pontatlanságokból is nagy ügyeket csinált. – Sietek a bizonyítékokhoz, amelyeket ön a leibniziánusok nevében elvár tőlem. De nézzük meg mindenekelőtt, hogy egyetértünk-e egymással e vélemény értelmét illetően. Mít ért ön eleve elrendelt harmónia alatt?
- PHILOPON: Semmi mást, mint amit véleményem szerint maga Leibniz is értett alatta. E tanítás szerint minden, ami a lelkünkben a test ösztönzésére, saját eredeti erejéből, és nem egy másik anyag hatására történik, harmóniává alakul át. Mint ahogy minden, ami a testünkben történik, a lélek által ösztönzött testi mechanikus erők hatására jön létre. Ha tehát egy leibniziánustól megkérdezzük, hogy miért egyesül egymással a test és a lélek, ezt válaszolja: Isten az örökkévalóságtól fogva olyan összhangot teremtett közöttük, hogy a lélek bizonyos eszméire válaszul a testben bizonyos mozgások játszódhatnak le, amelyeknek mindkettőben egyszerre van elégséges okuk. Vagyis az ok, amely által keletkeznek, a test mechanikus erőiben van; de az az ok, *amiért* vagy *amilyen célból* keletkeznek, a lelkünk állapotában van. Másrészt, testünk bizonyos mozdulatait a lelkünkben bizonyos, velük harmonizáló eszmék követik. Az ok, ami az eszmék keletkezése mögött áll, lelkünk eredeti erejében és korábbi állapotában rejlik, de az az ok, amiért ezek keletkeznek, testünk mozdulataiban rejlik. A két óra leibnizi hasonlata jól ismert.
- NEOPHIL: Azt hiszem, ön tökéletesen megértette ezt a nézetet. És látom, túl van minden olyan ellenvetésen, amelyet Bayle fogalmazott meg vele szemben. Megítélésem szerint Leibnizet Bayle értette meg a legjobban a lázadó ellenfelei közül, ő volt az, aki még Leibniz véleménye szerint is, a helyes oldalról támadta.
- PHILOPON: De mielőtt továbbmennénk, a következő kérdésben szeretném a véleményét kérni. Nincs-e olyan benyomása, mintha Leibniz e nézetét illetően nem lett volna egyetértésben önmagával? A *Monadológiában* például teljesen másképp mutatja be, mint a *Tagebuch der Gelehrtenben*, ahol először ismertette meg a világgal. Azt hiszem, sokkal erősebben érvelhetett volna Bayle-lel szemben, ha a saját rendszere folyamatosan a szeme előtt lett volna.
- NEOPHIL: Leibniz más-más formában adta elő a véleményét, ahogyan azt a mindenkori szándéka megkívánta. A *Monadológiában* ezt a monádok rendszerének következményeként mutatja be. Itt ragyog teljes fényében. Hansch ezt nagyon jól elmagyarázta.³ De milyen ellenfelekre találhatott ezen az oldalon? Kétségtelenül olyanokra, akik a legalapvetőbb gondolat, vagyis a monádok ellen irányították a fegyvereiket. Amint elismerjük a monádok létét, abban az értelemben, ahogyan Leibniz tekintette őket, a harmónia védelmezőinek máris nyert ügyük van. – De most már ön is elhiheti, hogy világbölcsünk számára nem volt ismeretlen az az előítélet, mely szerint csak félig-meddig tekinthető igazságnak az az igazság, amely csak egy úton érhető el, vagy amely csak egy láncba illeszkedik. Mi sem természetesebb tehát, minthogy ennek a rendszerén kívül is igyekezett érvényt szerezni. Erre vállalkozott *Tagebuch der Gelehrtenben*. És itt láthatja azt is, hogy Bayle ellen csak olyan fegyvereket

Moses Mendelssohn
(1729–1786)
Anton Graff festményén.

vetett be, amelyeket a közös filozófia adott a kezébe. A képzelőerő, amelyet a monádoknak tulajdonított, és amelyből a testek kiterjedése, valamint mozgási erejük ered, nem lehetett a segítségére, noha ez alkotja a koncepciójának a bázisát, amelyből helyes következtetés esetén már adódik az előre meghatározott harmónia.

PHILOPON: Ezt a gondolatot megalapozottnak találok; és most már azt is értem, hogy Wolff az előre meghatározott harmóniának miért csak azt a fogalmát fogadta el, amelyet Leibniz Bayle-lel szemben a védelmébe vett.⁴ Mivel nem merete meghatározni, hogy valójában miben áll az egyszerű dolgok ereje, ezért azt sem tehetette egyértelművé, hogy minden egyszerű dolognak vannak-e ideái, és hogy a kiterjedésük és a mozgási erejük magyarázható-e ebből.

NEOPHIL: Teljesen igaza van, és most már ön is láthatja, hogy mennyire óvatosan kell megítélnünk egy rendszeralkotót, mielőtt szemrehányást tennék neki, vagy megcáfolni próbálnák az érveit.

PHILOPON: Na, jó! Így teljes egyetértésben vagyunk, ami ennek a tanításnak az értelmét illeti – de vajon más kérdésekben is egyetértünk? Kíváncsiságom olyan erős, hogy mármár nyomaszt, ha nem tudom meg hamarosan, hogy ki volt az, aki már Leibniz előtt is leibniziánus volt.

NEOPHIL: Először is egy világbölcs szavait fogom felidézni önnek, anélkül, hogy a nevét említeném. A művet, amelyből a szavak származnak, 1677-ben nyomtatták ki, tehát 18 évvel korábban, mint ahogy Leibniz a hipotéziseit a tanult világ elé tárta. Most pedig hallgassatok meg egy szövegrészt, amelyet túl jól megjegyeztem ahhoz, hogy emlékezetből is idézni tudjam. „A test nem írhatja elő a léleknek, hogy gondolkodjon, és a lélek nem írhatja elő a testnek, hogy mozogjon vagy pihenjen vagy bármi másat tegyen (ha ez egyáltalán értelmes).” És a jegyzetben a szerző hozzát teszi: „Ahol ezt nem erősítem meg tapasztalattal, aligha várhatom, hogy bárkit is rávehetek arra, hogy érveimet előítélet nélkül vegye figyelembe. Az emberek annyira meg vannak győződve arról, hogy a test a lélek hívására és a cselekvése révén hamarosan mozgásba lendül, és aztán nyugalomba kerül. De még senki sem határozta meg, hogy mire képes a test, vagyis még senki sem értette meg a tapasztalat révén, hogy a test a mozgás törvényei alapján mire is hivatott, és hogy határozza el a lélek, hogy mit is tegyen. Senki sem ismeri olyan jól a test belső felépítését, hogy annak minden képességét felfoghatná. Igen, az állatok esetében az ember olyan dolgokat vesz észre, amelyek minden emberi találményságot felülmúlnak. Az éjszakai álmokban például az emberek sok olyasmit tesznek, amit ébren nem mertek volna megtenni; ebből világos, hogy a test a mozgás törvényei szerint sok mindenre képes, amit a lélek maga utólag megcsodál.”

PHILOPON: Ha nem tévedek, ezekben a szavakban fel lehet ismerni a spinozizmust.

NEOPHIL: Nem, nem téved, legkedvesebb barátom! Ez a második tétel az *Etika* harmadik részében, és a közvetlenül utána következő így hangzik: „A lélek cselekedetei csupán adekvát képzetekből (*ideis adaequatis*) erednek, szenvedélyei ellenben csupán inadekvát képzetektől függenek.” Ezt a tételt azáltal magyarázza, hogy a lélek lényege a gondolatokban áll. A lélek természetéből az következik, hogy a lélek közvetlen okának (amiből magyarázható) egy adekvát vagy egy inadekvát képzetnek kell lennie. Mivel azonban Spinoza az *Etika* harmadik részében bebizonyította, hogy az inadekvát képzetekből csak szenvedélyek származhatnak, ebből arra következtet, hogy a lélek hatásai csak adekvát képzetekből származhatnak.

PHILOPON: Nem látok itt még semmi olyat, ami elárulná a leibnizi harmonia-tan lényegét.

Ha Spinoza azzal kezdi, hogy a lélek és a test nem hatnak váltakozva egymásba, akkor talán ő maga is elfogadja azt a rendszert, amely az ok-okozati összefüggésre épül.

NEOPHIL: Lehetetlen! Semmi sem állhat nagyobb ellentétben Spinoza világbölcsességével, mint az ok-okozati rendszer. E nézet védelmezői szükségszerűen a szabad akaratot tekintik egy olyan lényeknek, amelynek közvetítésével a test és a lélek összekapcsolódik egymással. És hogyan is mondhatna Spinoza ilyesmit? Hiszen nála az értelem és az akarat egy és ugyanaz. Ön azt is tudja, hogy Spinoza kifejezetten azt állítja, hogy a testben végbemenő minden változás pusztán mechanikus okokból (vagy hogy vele szójunk: a testi természet törvényeiből) kiindulva érthető meg. Ezzel a véleménnyel azonban az ok-okozati összefüggés hívei nem lehetnek elégedettek. Spinozánál már megtalálható a leibniziánusok összes kibúvója. Hozzájuk hasonlóan ő is hivatkozik arra, hogy nem ismerjük a testünk belső felépítését, és arra is, hogy még senki sem mutatta ki egy olyan gépezet lehetetlenségét, amely mechanikusan elő tudná állítani mindazokat a folyamatokat, amelyek ezen a testen belül játszódnak le.

PHILOPON: De vajon lehetséges volt-e Spinoza számára, hogy Leibnizhez hasonlóan Isten bölcsességében keressen menedéket? Ön tudja, hogy Leibniz mennyire apellált erre az isteni tulajdonságra, amelyet viszont Spinoza nem is használhatott fel.

NEOPHIL: Már az elején mondtam, hogy Leibniz ezeket a hipotéziseket beemelte a rendszerébe, vagyis kihasználta mindazokat az előnyöket, amelyeket a rendszere kínált a számára.

PHILOPON: Tegyük fel, hogy el kellene ismernem, hogy Spinoza nem fogadhatta el az ok-okozati rendszert; és csak egy oldalról ismerte el a harmóniát, nevezetesen a test változását és az egymásutániság módját illetően. De ugyanakkor azt hiszem, hogy nagyon visszafogott volt minden olyan dologgal szemben, ami a lélekhez és a gondolatainak következményeihez kapcsolódott. És ki tudja, milyen következtelen magyarázatokat kényszerített volna ki a következtelen rendszeréből, ha erre a kérdésre kellett volna válaszolnia.

NEOPHIL: Spinoza nézetei a világ összes gondolkodója szerint nagyon ellentmondásosak. De csak annyiban azok, amennyiben a számunkra látható világra alkalmazta őket. Tekin-

tettel viszont arra a világra, amely – Leibnizcel szólva – Isten döntése előtt (*antecedent ad decretum*) mint a különböző dolgok lehetséges összefüggése létezett Isten elméjében. Spinoza sok nézete megállja a helyét, az igazi világbölcsességgel, sőt néha még a vallással szemben is. De erről majd máskor. Egyelőre megelégszem azzal, hogy megmutatom, mit állított Spinoza a gondolataink egymásra következéséről. Az *Etika* második részének hetedik tételében ezt mondja: „A képzetek rendje és kapcsolata ugyanaz, mint a dolgok rendje és kapcsolata.” Biztosan emlékszik arra, amit Leibniz a Bayle elleni védekezésében mondott, amikor ez utóbbi azt az ellenvetést tette, hogy anélkül, hogy feltételeznénk egy külső anyagnak a lélekre gyakorolt hatását, nem lehetne megérteni, hogy a lélek gyakran közvetlenül hogyan tud átmenni a gyönyörből a rosszkedvbe, és a szomorúságból az örömbé. De ugye ezzel együtt azt is állította, hogy a lélek változásait éppen azzal az okkal lehet megmagyarázni, amellyel a látható világ változásait is meg lehet magyarázni, vagyis, hogy a lélekben is minden úgy következik egymásból, mint a dolgok összefüggésében? Mi mást jelent ez, mint amit Spinoza mond az idézett szavakkal: „A képzetek rendje és kapcsolata ugyanaz, mint a dolgok rendje és kapcsolata.”

PHILOPON: Milyen csodálatos is az emberi elme! Spinoza téves és ízléstelen elvekből kiindulva majdnem ugyanarra a véleményre jutott, mint amelyet Leibniz is képviselt, az Istenről és a világról kialakított leghelyesebb és legegészségesebb felfogás bázisán. – De most mondja el nekem azt is, hogy mit kell gondolni egy olyan véleményről, amely ellentétes elvekből ugyanolyan helyességgel kikövetkeztethető?

NEOPHIL: Már mondtam önnek, hogy szerintem Spinoza legtöbb tanítása nem hamis, inkább csak hiányos. Tévedett; mert úgyszólván megelégedett a világ bölcsességének egyik felével, helyes nem létezhet a másik fele nélkül. Egy csoda tehát, hogy a rendszerben foglalt helyes elvek segítségével sok más igazságot is képes volt felfedezni és beleszöni következtetéseinek sorába. Ha valaki közelebbről is megvizsgálja őket, észre fogja venni, hogy ezek egyáltalán nem kapcsolódnak a rendszerének helytelen elemeihez.

PHILOPON: Tudja-e, hogy most eléggé zavarba hozott a mi Leibnizünk őszinteségével kapcsolatban? Hogyan gondolhatta, hogy a művelt világ szerencsét kíván neki ehhez a felfedezéshez, amikor tudta, hogy ez nem csak az övé?

NEOPHIL: Ez a megnyilvánulás nem illik egy olyan világbölcsőhöz, mint Leibniz, de most mégis úgy vélem, ebben az esetben felmenthető. Az egész éjszakát végigbeszélgethetnék, ha ezt részletesen ki akarnám fejteni. Most legyen elég annyi, hogy vannak olyan emberek, akik az igazságokat egy bizonyos genealógia szerint ítélik meg. Ahhoz, hogy elutasítsanak egy tanítást, csak azt kell tudniuk, hogy ez ennek vagy annak a szerzőnek az esetében rossz viszonyban állt más tanításokkal. Nem tudják elképzelni, hogy egy tanítást ki lehet emelni és meg lehet tisztítani minden olyan méregtől, amely a vele egy egészet alkotó hibák fertőzése révén került bele. – Mondja csak, ha Leibniz szabadon kölcsönözhetne volna a harmóniájának lényegét Spinozától, ezek az emberek nem hitték volna azt, hogy a cáfolatot éppen a Spinoza névben találják meg? – Azt hiszem, igen. Sőt, nem mulasztották volna el emlékeztetni az együgyűeket arra, hogy óvakodni kell attól, hogy egy pestis által elragadott ember háztartási ingóságait használjuk. Leibniz pedig, aki nemcsak a legnagyobb, de a legővatosabb filozófus is volt, tudta, hogy az ilyen példázatok általában nagy hatást gyakorolnak. – De most sem akarok az ön terhére lenni. Ön tudja, hogy mennyire elengedhetetlen, hogy gondolkodó monádunk időről időre néhány fokkal lejjebb ereszkedjen, és visszatérjen az alvó monád állapotába. – Egy metafizikai szempontból nem lehet azt mondani, hogy jó éjszakát kívánok.

Második beszélgetés

PHILOPON: De miért törődnénk azzal, hogy a metafizikai beszélgetések a gáláns és a divatos emberek világába tartoznak? Elég, ha számunkra fontosak és kellemesek.

NEOPHIL: Csak a mi számunkra? Az elvont alapigazságoknak minden gondolkodó lény számára ilyen fontossággal és varázssal kell bírniuk. Különösen azoknak, amelyek a szellemtanba tartoznak. Ezeknek ugyan nincs közvetlen hatásuk az emberi életre, mégis ezek a legnemesebbek és a leginkább méltóak a megismerésünkre (mert a tárgyaik nemesek és méltóságteljesek).

PHILOPON: Manapság már nem szoktuk a metafizikát ebből a szempontból vizsgálni. Istennem! Micsoda megvetésben sínylódik a tudományok egykori királynője! Megdöbbszem, és nem találok e megvetés okait.

NEOPHIL: Nem találja őket? Annyira el vannak rejtve, hogy keresnünk kell őket? Nem, drága barátom, nem. Ön figyelmen kívül hagyott egy forrást, amelyből sajnos sok rosszat levezethetünk. Egy másik nép szolgai utánzására gondolok, amely mintha csak el akarna csábítani minket. Ez a nép, amelynek Malebranche atya óta egyetlen metafizikus koponyája sem volt, jól tudta, hogy az alaposság nem tartozik az erényei közé, és ezért az illetudás szépsége volt az egyetlen célja, és a leggúnyosabb szellemességgel fordult azokkal szemben, akik mély elmékedéseket folytattak, és nem tudták, hogy hogyan kell a nagyvilágban, egy némileg eltűlt izlésbeli gyengédség világában élni. Annak a néhány világbölcsnek, aki még megmaradt, a ráncos homloka elkezdett felderülni, és mesterkéltek lettek. Végül már mesterségesen is gondolkodtak. Írtak könyveket *pour les Dames à la portée de tout le Monde* stb., és teli torokból nevettek a homályos koponyákon, akiknek az írásaiban még mindig

több van, mint amit a szép nem olvasni akar. És a tisztességes németek velük együtt nevettek. Mi mást is tehetek volna? Ők szívesen odaadnák a fél eszűket, ha a franciák elismernék róluk, hogy tudják, hogy hogyan kell élni.

PHILOPON: A németek már soha nem fogják felismerni a saját értékeiket? Vajon örökre elcserelik az aranyukat a szomszédok aranyfüstjére? Talán megelégedhetnék azzal, hogy nekünk nagyobb, a franciáknak pedig finomabb filozófusaik vannak.

NEOPHIL: Úgy van! Leibniz, Wolff és számos tanítványuk hallatlan magasságba lendítették a világbölcsességet! Németország nagyon büszke lehet rájuk! De mi értelme van annak, ha többet gondolunk magunkról, mint ami megillet? Ismerjük el tehát, hogy a világbölcsesség előrelendítésében nagy szerepe volt valakinek, Spinozának, aki nem német, és hozzátenném még, hogy nem is keresztény. Mielőtt megtörtént volna az átmenet a karteziánus világbölcsességtől a leibnizi világbölcsességhez, valakinek bele kellett esnie a közöttük lévő hatalmas szakadékba. Ez a szerencsétlen sors jutott Spinozának. Sajnálatos sors! Ő volt az emberi értelem áldozata; egy áldozat, aki megérdemli, hogy virágokkal díszítsék. Nélküle a világbölcsesség soha nem tudta volna ilyen messzire kiterjeszteni a határait.

PHILOPON: Mindig is nagyon meghatott Spinoza szerencsétlensége. Mértékletesen, lelkiismeretesen és feddhetetlenül élt; lemondott minden emberi élvezetről, és egész életét az elmélkedésnek szentelte. És íme, eltévedt az elmélkedései útvezetőjében, és tévedésből azt állította, amit a legelvetemültebb ifjú is kíván, hogy hadd élje ki büntetlenül a maga gonosz vágyait. Milyen igazságtalan a tudós emberek kibékíthetetlen gyűlölete egy ilyen szerencsétlen világbölcsessel szemben!

NEOPHIL: Ezek az emberek azt hiszik, hogy a vallásuk jó ügyét szolgálják, amikor sértegetik annak ellenfeleit, és káromlásokkal halmozzák el őket. Több kárt okoznak, mint amennyi jót okozni tudnak. A hitetlen makacsul ragaszkodik előítéletes véleményéhez, mert a káromlásokat tekinti a legerősebb fegyvernek, amellyel vele vitatkoznak; és a pártatlan elmék őt tekintik a sértett félnek, és nagylelkűségből az ő pártját fogják. – Spinoza összes ellenfelei közül van egy magányos farkas, aki nem tartozik ennek az elmarasztaló ítéletnek a hatálya alá. Ez a nagy világbölcs a megfelelő fényben láttatja a spinozai filozófiát, mielőtt megcáfolná azt. A legerősebb oldaláról mutatja be, és éppen ezen keresztül fedezi fel a gyengeségeit is. Aki figyelmesen elolvasta a cáfolatát, az bizonyára soha nem fog kísértésbe esni, hogy a spinozai filozófiát támogassa.

PHILOPON: De miért nem vesz ön tudomást Bayle-ről? Nem mutatta-e be eléggé ennek a téves tanításnak a gyengeségeit?

NEOPHIL: Az igaz, hogy itt-ott felhozott ugyan néhány helyes ellenvetést a spinozai filozófiával szemben, de ezeket olyan sok hamis indoklással és következménnyel vegyítette, hogy így megfosztotta őket minden erejüktől. Például azt a fogalmat, amelyet Spinoza a kiterjedésről alkotott, jó érvekkel tagadta, és kellő alapossággal kimutatta, hogy azt semmiképpen sem lehet Isten végtelen tulajdonságának tekinteni. De mire jó az a rengeteg következtetés, amelyet a spinozai filozófiára rákényszerít? Mit érnek az olyan példabeszédek, hogy Spinoza szerint azt, hogy a keresztények háborúba indulnak a törökök ellen, úgy kell érteni, hogy Isten háborúba indul Isten ellen? És ez azt jelentené, hogy minden gyilkosságot, tolvajlást, házasságtörést, vérontást stb. a legfelsőbb lénynek kellene tulajdonítanunk? Ahhoz, hogy mindezeket az ellenvetéseket érvényessé tegye, nem kellett volna-e először is Spinoza ellenében is bizonyítani, hogy Isten előtt valóban vannak tökéletlenségek? Ismeretes, hogy Spinoza ennek kifejezetten az ellenkezőjét állítja. Amíg nem rombolta le ezt a bástyát, amely mögött az ellenségei rejtőznek, addig minden vád, amelyet felhoz, legfeljebb arra jó, hogy ellene uszítsa a köznépet.

PHILOPON: Igazad van. És most jut eszembe, hogy Bayle maga is elismerte, hogy nem fordított kellő figyelmet Spinoza műveire. Természetesen ezt kellett volna tennie. Így legalábbis semmilyen előítélet nem vezette volna a tollát.

NEOPHIL: De a szellemesség így is tévútra vezette volna. A szellemesség ugyanannyi ellen-séget szerzett neki, mint a buzgalom. Mennyire mentes Wolff mindkét vádtól. Ő mindent megtett, amit Bayle elmulasztott, és talán a lehető legnagyobb szorgalommal is elmulasztott volna. Bebizonyította, hogy Spinoza úgy vélte, hogy végtelen számú véges tökéletesség is végtelenné állítható össze. És végül olyan világosan mutatja ki e vélemény alaptalanságát, hogy egészen biztos vagyok benne, hogy még maga Spinoza is örömmel tapsolt volna neki. Az úgynevezett szabad szellemek fékezhetetlen makacosságából ugyanis nem kell következtetni e világbölcs alkatára. Biztos vagyok benne, hogy tévedésből és nem rosszindulatból tévedt el.

PHILOPON: De ön tegnap nagy éleslátással bizonyította nekem, hogy már Spinoza is az előre meghatározott harmónia tanát képviselte. Ha ezt komolyan gondolta volna, akkor milyen könnyen levonhatta volna ebből azt a következtetést, hogy a léleknek van egy bizonyos ereje, és így ő maga egy különleges szubsztancia.

NEOPHIL: Szerintem ez nem következik közvetlenül a harmónia rendszeréből. De mivel ön a tegnapiakra emlékeztetett, engedje meg, hogy most ismeressem az ön értékelésére vonatkozó véleményemet, amelyet mellékesen már el is árultam. Ez arra vonatkozott, hogy Spinoza tanépitménye milyen formában rendezte össze az ész és a vallást. Ön tudja, hogy a leibnizianusok a világnak kettős létezését tulajdonítanak. Hogy velük szóljak: a világ már Isten döntése előtt is létezett, a lehetséges világok között az isteni értelemben. Mivel ez volt a legjobb, Isten előnyben részesítette minden más lehetséges világgal szemben, és önmagán átlépve valósággá tette. Spinoza viszont megállt az első létezésnél. Ő úgy vélte, hogy az

Istentől független világ soha nem vált valósággá, és hogy minden látható dolog egészen eddig az óráig csak az isteni elmében található meg. Amit pedig a leibniziánusok a világ tervéről állítanak, amint az az isteni elmében létezett (*antecedent ad decretum*), arról Spinoza úgy vélte, hogy a látható világra is érvényes. Azt mondják, hogy Isten úgy képzelte el a véletlen dolgok lehetőségét, hogy közben a saját tökéletességére is gondolt, egy bizonyos fokú korlátozással. Ezt állítja Spinoza. „Minden egyes dolog bizonyos korlátozott módon fejezi ki az isteni tulajdonságokat.” A véletlen dolgok legfőbb sajátossága Isten elméjében a leibniziánusok szerint az, hogy nem lehet őket felfogni az okok végtelen sora nélkül. Ezt Spinoza szinte ugyanazokkal a szavakkal állítja:⁵ „Egy valósággal létező egyedi dolog képzetének oka Isten, nem amennyiben végtelen, hanem amennyiben úgy tekintjük, hogy egy valósággal létező dolog képzetét afficiálta; ennek oka ugyancsak Isten, amennyiben valamely más, harmadik képzet afficiálta, s így tovább a végtelenségig.” Milyen hibát találhat egy alapos világi ember ebben a tanításban, ha azt arra a világra alkalmazzuk, amely az isteni értelemben létezett? Most nézzük meg, hogyan kellett volna Leibniznek korlátoznia a maga rendszerét az intelligibilis világ (a rövidege kedvéért: ami Isten elméjében, Isten döntése előtt létezett) tekintetében. Lehetetlen volt számára, hogy különleges erőt tulajdonítson annak a képzetnek, amely az emberi lelket képviseli Istenben, és a rendszere továbbra is különbözött az ok-okozati összefüggésektől. Az első különbség az, hogy az ő rendszere szerint a lelkünket kifejező képzetben a következő gondolatok az előzőekből érthetően magyarázhatók, ami viszont az indukáló okok rendszerében nincs így. Most ezt már könnyen alkalmazhatjuk a spinozizmusra, és arra következtethetünk, hogy a harmóniára vonatkozó tanítása már önmagában is elég volt ahhoz, hogy kiszakítsa őt a tévedéseiből.

PHILOPON: Mindezt nagyon jól értem, és most már látom, hogy mennyit köszönhetünk Spinoza hibáinak. Csak egy kis lépés volt tőle az igazságig. Általában úgy tartják, hogy Spinoza nem tett különbséget a szükségszerű és a véletlen dolgok között; de nem elég-e, hogy kifejezetten állítja, hogy a szükségszerű magyarázható az isteni tulajdonságokból. A véletlen viszont annyiban magyarázható, amennyiben más véletlenek végtelen sorozata található benne. Spinoza hibája tehát egészen más, mint amit a legtöbb ellenfele annak tart. – De mi készíthette arra, hogy megtagadja Isten szabadságát?

NEOPHIL: Ha volt valamilyen hibája, amit ártatlanul elkövetett, akkor az minden bizonnyal a következő volt. Ő csak az *aequilibrium indifferentie*-t tekintette igazi szabadságnak – ez a tévedése persze számtalan jóhiszemű világbölcs esetében előfordul. De nem hiányzott belőle az éleslátás, amikor kimondta, hogy egy értelmes lény választását mindig a mozgás okai határozzák meg; és mivel ezt az egyensúlyt lehetetlennek tartotta, ezért minden értelmes lénytől megtagadta a szabadságot. Leibniz szerencsésen eloszlatta ezt a tévedést, és megdönthetetlenül bebizonyította, hogy az igazi szabadság a legjobb választásban áll; és hogy a mozgás okai meghatározzák a választást, és kiiktatják a pusztán véletlent, de soha nem hozhatják létre a szükségszerűséget. Csodáljuk az ember makacsságát! Leibniz e képzet kidolgozásával már majdnem spinozistává vált.

PHILOPON: Szórakoztat az a hasonlóság, amelyet a világbölcsességek között általában és minden világbölcs között különösen észlelek. Mindkettőnek ugyanaz a sors jutott a fejlődésben: az ember először babonás, majd hitetlen, végül ortodox.

NEOPHIL: Ettől eltekintve, örömmel gondolok arra is, hogy Isten a világon mindent a jó felé irányít. Spinoza veszélyes hibái bizonyára maguk is az igazság javára fognak válni.

Harmadik beszélgetés

PHILOPON: Az ön beszéde alapján az lehet az ember érzése, hogy Leibniz nézeteit valóban jelentős támadások érték.

NEOPHIL: Nem; hogy ilyen dolgokat szenvedtek volna el, azt nem merném állítani. De...

PHILOPON: Ön ezt a *de*-t nagyon meggondolkodtatón tudja nyújtani. Nos ki vele... Ön azt akarja mondani, hogy ami még nem történt meg, az még mindig megtörténhet. Nem?

NEOPHIL: Talán! Csak azt ne higgye, hogy én beképezem magamnak, hogy én vagyok az új hős.

PHILOPON: Szerény fordulat, de ez nem akadályoz meg abban, hogy közelebb lépjek önhöz. – Ennek az új hősnek, ahogy önök nevezik, nagyon különleges koponyának kell lennie. Leibniznek minden ellenfelét felül kellene múlnia éleslátásban.

NEOPHIL: Ó, nem. Nem éleslátásban. Elég, ha a hidegvérűséggel és egy bizonyos rugalmassággal felülmúlja őket. A legtöbbjüket (majdnem azt mondtam, mindannyiukat), úgy tűnik, elvakítja a szakmájuk iránti bizonyos irigység. Viharos hevességgel támadták ezt a világbölcséset, éppen a legjobb oldaláról, anélkül, hogy megvizsgálták volna, hogy nem állt-e erőben fölöttük (éppen ebben a vonatkozásban).

PHILOPON: Miért kellene ezt megvizsgálni? Nem lehet egy hazugságot minden oldalról sikerrel megcáfolni?

NEOPHIL: Önnek igaza lenne, ha azt állítanám, hogy Leibniz csak nem-igazságokat tanított. De a tanításában csak nagyon kevés ilyen van, ahhoz a nagyon sok igazsághoz képest, amelyekkel az emberi elmét messze túlvezette a korábban kitaposott ösvényen. És mivel ezek nagyon mélyen el vannak rejtve, ezért egészen más a helyzet. Egy dühös szellem elsiklik fölöttük, a rugalmatlan pedig nem tudja követni őket.

PHILOPON: Egy rugalmatlan? Mit ért ez alatt?

NEOPHIL: Arra gondolok, aki túl büszke vagy túl ügyetlen ahhoz, hogy megbarátkozzon ellenfele gondolkodásmódjával, és ezért nem képes arra sem, hogy annak fegyvereit felhasználja ellene. Ahhoz, hogy Leibnizet boldogan támadhassuk, először magunknak is leibnizianusokká kell válnunk. Olyan jól kell ismernünk a fő tételeit, a magyarázatait, mint a legodaadóbb tanítványainak, akik csak az ő szavaira esküsznek. A nehézségeket nem keresünk, hanem megtalálnunk kell. Bele kellett botlanunk, és a vezető koponyájánál kell belebotlanunk. Nem lehet más érdemünk, mint az, hogy szándékosan nem hunytuk be a szemünket.

PHILOPON: Most már tényleg nagyon szívesen hallanék egy példát egy ilyen nehézségre. Azért beszélt ilyen nyomatékosan róla, hogy ne kelljen felhoznia egy ilyen?

NEOPHIL: Ha az ember önnel beszélget, mindig messzebbre kell elmennie, mint ahogy tervezte! Nekem kellene most előállnom eggyel? Mondja csak, mit tanít Leibniz a világ végtelenségéről?

PHILOPON: Az időben történő teremtést illetően Leibniz azt állította, hogy azt észérvekkel sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Ezt a feladatot a kinyilatkoztatásnak kell átvállalnia, és úgy tűnik, ezt meg is teszi.

NEOPHIL: De Leibniz legalább ennek a lehetőségét megszabadította a nehézségektől.

PHILOPON: Ehhez csak annyira van szükség, hogy ne tartalmazzon önmagában ellentmondást, és ne álljon ellentétben semmilyen más igazolt igazsággal.

NEOPHIL: De ez fennállhat az isteni tulajdonságokkal együtt? És hogyan oldotta meg Leibniz azt a nehézséget, amely olyan régi, mint maga a világbölcsesség, nevezetesen, hogy *miért* nem teremtette Isten a világot korábban?

PHILOPON: Ó, csak más problémánk ne legyen! – A Leibniz-féle időfogalom már régen eléjét vette az ilyen ellenvetéseknek. Semmi sem következtelenebb, mint elképzelni egy olyan helyet, ahol még nem létezik a dolgok sorozata, következésképpen az idő sem.

NEOPHIL: Erről van szó! Nem utasítana-e el engem, kedves leibnizianusom, ha nem beszél-ném az ön nyelvét? Hadd ismétljem meg tehát a kérdésem: Miért nem fűzött Isten még néhány láncszemet *a parte ante* a dolgok meglévő láncolatába?

PHILOPON: Türelem! Leibniz erre is adott egy választ. Azt mondta, hogy ha a világot Isten egy időben teremtette, akkor azok a dolgok, amelyeket ehhez *a parte ante* kellene hozzáadni, nem tartozhatnak a legjobb világhoz.

NEOPHIL: Igen! Vártam, hogy itt fogunk kikötni. Kérem, már csak kategorikus válaszokat adjon, mert én tovább kérdezek. – Hát nincs-e a világ minden állapotának egy elégséges oka?

PHILOPON: Igen!

NEOPHIL: Nem magyarázható-e a látható világ pillanatnyi állapota egy lehetséges állapotból, amely mintegy megelőzte azt?

PHILOPON: Még nem egészen értem, hogy mit ért ez alatt.

NEOPHIL: Megpróbálom világosabban kifejezni magam. Legyen b, c, d, e a valós dolgok sorozata. Nos, ahogy maga is mondja, e-t d-ből, d-t c-ből, c-t pedig b-ből lehet érthetővé tenni.

PHILOPON: Igen, de menjünk tovább...

NEOPHIL: Tovább? – Akkor kérdezem: nem lehetséges-e egy olyan a állapot, amelyből, ha valóban létezett volna, a b állapotot meg lehetne érteni?

PHILOPON: Egyelőre nem igazán értem, hogy mire irányulnak a kérdései, de az utóbbira csak igennel tudok válaszolni.

NEOPHIL: Milyen kár! Így máris elértem a célomat. Ha ugyanis ez az a állapot lehetséges lett volna, akkor valós is lehetett volna, és a b, c, d, e állapotok – amelyek a legjobb világ sorozatát alkotják – természetes módon következtek volna belőle. Következésképpen a legjobb világ a állapota kétségtelenül létezhetett volna. De miért nem ezzel kezdte Isten? Jól látható, hogy ez a kérdés a végtelenségig meghosszabbítható.

PHILOPON: Tényleg elűzött engem egy posztról. De vigyázzon, máris elfoglaltam egy másikat. Azt szeretném, ha a leibnizi rendszer védelmezője bezárná magát a világbölcsesség korlátai közé, és nem azon gondolkodna, hogy hogyan védheti meg néhány vallás-tudós tanítását. A világ végtelensége egyébként az ő tanítása szerint nagyon is összeegyeztethető a Szentírással, mert ebben teljesen világos az Isten végtelensége és a világ végtelen időtar-tama közötti különbségtétel. Habár a régiek ezt mintha nem értették volna.

NEOPHIL: Egyáltalán nem állt szándékomban ezt az ellenvetést az ön világbölcsének rendszere ellen irányítani. Még azt sem hiszem, hogy az érveim elegendőek ahhoz, hogy a világ végtelenségét kétségtelenné tegyem. Csak azt akartam megmutatni, hogy még Leibniz sem lát mindent az értelem szemével, amikor igazságot igazságra halmoz, és Péliaszt óriásként az Ossára helyezi, hogy meg tudja mászni az eget.

PHILOPON: De neki egészen mások voltak a szándékai, mint az ókori óriásoknak, akik ki akarták űzni onnan az isteneket. Bátorsága jámbor bátorság volt, amely akkor is megérdemelné minden tiszteletünket, ha teljesen kudarcot vallott volna. És habár a vállalkozása vég-ső soron mégsem sikerült, az erejét ugyanolyan nagyra kell becsülnünk, mint a bátorságát; és ami az ő megértéséből hiányzott, az bizonyára az emberi megértésből általában hiányzik.

NEOPHIL: Örömmel hallgatom önt ebben a panegrisztikus hőségben. Ki merné tagadni Leibniz halhatatlan dicsőségét? Voltaire egy alkalommal szellemesen ezt mondta: „A természet-nek évszázadokra van szüksége ahhoz, hogy egy ilyen nagy embert teremtsen.” Valóban évszázadokba telt, hogy Leibniz megszülessen, hiszen hol találni hosszú évszázadokon át hozzá hasonlót? Ugy tűnik, hogy az idő abban, hogy őt, és néhány más ritka szellemet (hogy

ne hagyja őt méltó csodálók nélkül) kortársként megteremtett, annyira kifáradt, hogy most mintha mély álomba merült volna. De...

PHILOPON: Én is erre gondoltam, ha már a gyászbeszédét egy de-vel zárta.

NEOPHIL: Ezt a „de”-t nem lehet kihagyni, miután ennyire bálványoztuk őt. És valóban bálványozzuk őt, ha azt állítjuk, hogy minden olyan ellenvetést megválaszol, amelyet a doktrinális építménye ellen fel lehet hozni.

PHILOPON: Bizonyára nem akarod, hogy bizonyítékok nélkül higgyek neked.

NEOPHIL: Éppoly kevésbé, mint amennyire ezt bizonyítékok nélkül mondtam volna. – A legjobb világ egy olyan természetes és nem-kényszerített tanítás, amely látszólag közvetlenül következik a végtelen bölcsesség fogalmából, de még nem mentesült minden ellenvetéstől. Maga Leibniz a *Theodiceájában* egy nagyon fontos kételyt vetett fel vele szemben, és ha kéznél lenne ez a kitűnő mű, megmutathatnám, milyen megbízhatatlanul és felületesen orvosolja ezt a kételyt.

PHILOPON: Talán a gondolatra emlékszik, vagy feltétlenül szükséges idézni a szavait?

NEOPHIL: Itt van! Emlékszem, az egész részt bemásoltam a jegyzetfüzetembe. „Valaki a következő kifogást emelheti: lehetetlen a legjobbat (a legjobb világot) létrehozni, mert nincs tökéletes teremtmény, és mert mindig lehet tökéletesebbet létrehozni. Erre ezt válaszolom: amit egy bizonyos anyagról el lehet mondani, amelyet mindig felülmúlhat egy másik, azt nem lehet elmondani az egész világról, amely, mivel az örökkévalóságig tart, valami végtelen.” – Mit gondol ön erről a válaszról?

PHILOPON: Valószínűleg azt akarta mondani, hogy a világ valóban lehet a legtökéletesebb, mert azt csak egy véges lényről lehet elmondani, hogy mindig felülmúlhatja egy másik; a világot viszont végtelennek kell tekintenünk, mert végtelen számú teremtményt tartalmaz, amelyek az örökkévalóságig fennmaradnak.

NEOPHIL: Nem hiszem, hogy Leibniz ezt az érvet teljesen átgondolta. Mert ha igen, akkor ugyanabba a hibába esett, mint Spinoza, aki azt hitte, hogy véges tökéletességek végtelen sokaságából összeállítható egy végtelen sokaság. Ezt a tévedést Wolff boldogan tagadta, és az ellenkezőjét cáfolhatatlan érvekkel bizonyította. Wolff fellépése után már nem vonható kétségbe, hogy a világ összes részének véges tökéletessége együttvéve csak egy véges tökéletességet alkothat. Ezért mindig lehet egy nagyobb, mert különben nem lenne véges; és Leibniz feloldása a kételyre, amelyet ő maga terjesztett elő, nem helytálló.

PHILOPON: Ön elhamarkodottan következtet. Leibniz, úgy tűnik, elébe ment ennek az ellenvetésnek, mert, ha jól emlékszem, az idézett szavakhoz hozzáteszi, hogy a világot nem lehet különleges szubsztanciának tekinteni, mert végtelen számú teremtményből áll. Éppúgy nem lehet, mint ahogy egy végtelen számú sokaságról sem lehet megmondani, hogy páros vagy páratlan. Nem azt mondja tehát, hogy a véges tökéletességek végtelenséget alkotnak; hanem azt állítja, hogy a világ már önmagában a tökéletességek végtelen mennyiségét tartalmazza, amelyek soha nem vehetők egybe – és ez a spinozizmus ellentéte.

NEOPHIL: Ha Leibniz valahol szem elől tévesztette a saját rendszerét, akkor az ebben a szakaszban történt. A végtelen számok és a végtelen vonalak határait nem tudjuk meghatározni. Amikor Eukleidész egy olyan vonal meghúzására szólít fel, amelynek nem akar határokat szabni, akkor mindig azt mondja: *húzzunk egy végtelen vonalat*. Ebben az értelemben a leibniziánusok azt is mondják, hogy az anyag végtelenül osztható, és éppen ezért nem lehet megmondani, hogy egy végtelen szám páros vagy páratlan. De milyen alapon állíthatnák ezt a valóban létező szubsztanciák sokaságáról? Nem kell-e ezeknek, Leibniz fogalmai szerint, maguknak is minden oldalról meghatározottnak lenniük? Hogyan maradhat tehát a számuk meghatározatlan?

PHILOPON: Valóban, zavarba hoz. Vitatkozni akar velem egy olyan tanépitményről, amelyről úgy gondolom, hogy jó okom van elfogadni.

NEOPHIL: Azt már mondtam, hogy a legjobb világról szóló tan közvetlenül az isteni attributumokból ered, és erről az oldalról tekintve ezt magának Bayle-nek is el kellene ismernie. Ez az egyetlen világ, amely kielégíthet minket, és már a saját lelki békénk érdekében is ragaszkodnunk kell hozzá. Az ellene felhozott ellenvetéseim csak arra szolgálnak, hogy felmérjem, milyen messze vagyunk még a tökéletes bizonyosságtól ezekben a kérdésekben, és hogy mekkora óvatosságra van szükségünk, ha a spekulatív világbölcseességben bármit is eldönteni szeretnénk.

Negyedik beszélgetés

NUMESIAN: Melyik festő, melyik szobrász készített valaha két teljesen hasonló művet? Sőt, még...

KALLISTHEN: Egy kicsit óvatosabban, kedves barátom! Ön téved. Nem a *megkülönböztethetlenség tétele* ellen akart ön érvelni?

NUMESIAN: Nos?

KALLISTHEN: Először is idéznék egy tapasztalatot, amelyre e vélemény hívei a legszívesebben hivatkoznak.

NUMESIAN: Nem-nem! A tapasztalat csak arra tanít bennünket, hogy két hasonló dolog előállítására minden emberi képességet felülmúl. De éppen ezért vajon nem kell-e az isteni művészet előjogának tekintenünk ennek az előállítását?

KALLISTHEN: Ezt egyelőre el tudom fogadni, bár még mindig sok minden szól ellene. De mi következik ebből a leibniziánusok hátrányára?

NUMESIAN: Ezt hamarosan hallani fogja. Csak ne követelje vissza, amit most megadott nekem. Mit gondol ön, két megkülönböztethetetlen dolog léte teljességgel lehetetlen?

KALLISTHEN: Nem, ha az idő és a tér különböző viszonyai között léteznek.

NUMESIAN: Most sikerült kicsikarnom egy újabb engedményt. Tehát az isteni mindenhatóság valóban létrehozhatta ezt a két dolgot?

KALLISTHEN: Vitathatatlanul, ha az isteni bölcsesség nem örült volna jobban a sokféle dolognak.

NUMESIAN: Most már biztosan kikiálthatom a győzelmet. Mert ha a tökéletesen hasonló dolgok létrehozása nagyobb művészetnek bizonyul, mint a sokféle dolog létrehozása (és ez az isteni belátás legfontosabb jellegzetességéből következik), akkor az isteni bölcsességnek szükségképpen több öröme kellett, hogy teljen a hasonlóságban.

KALLISTHEN: Örök kár lenne, ha Voltaire diadalmaskodna Leibniz felett. Hiszen annyit elmondhatok, hogy ez a francia gondolkodó valahol a kis filozófiai írásaiban már megfogalmazta ezt az ellenvetést. De nagyon nem szeretjük, ha a szellemes szomszédaink metafizikai kérdésekben bírónak állítják be magukat. Egyszerűen képtelenek arra, hogy egy szisztematikus írást megfelelő erőfeszítéssel tanulmányozzanak. Megelégszenek azzal (ahogyan hiúságból dicsekedni szoktak), hogy itt-ott felszednek néhány virágot, de még ezek is elszáradnak a kezeik között. Voltaire biztosan nem tett többet, mint hogy egy pillantást vetett Leibniz *Theodiceájára*; Leibniz persze mindig német volt, még akkor is, ha ezt a művét franciául írta. A futó pillantás is elég volt annak meglátásához, hogy Leibniz azt állította, hogy az isteni bölcsességhez méltatlan két megkülönböztethetetlen dolgot a világra hozni; és ezt azzal egészítette ki, hogy több ügyességet igényel a különböző dolgok előállítására, mint a tökéletesen hasonlóké. Most pedig hallgassuk meg, hogy mit mondott erről maga Leibniz. Talán ön is tudja, hogy megdönthetetlen érvekkel bizonyította, hogy az isteni bölcsesség nem választhat semmit elégséges ok nélkül. Ha tehát két megkülönböztethetetlen dolog különböző helyeken vagy különböző időpontokban megtalálható, akkor meg kell tudnunk magyarázni, hogy miért van az egyik dolog inkább itt, mint ott, vagy inkább ebben az időben, mint abban. Mivel azonban magukban a dolgokban nem találunk különbséget, és a tér és az idő önmagában nem szolgálhat magyarázatként, ezért semmilyen ok nem mozgathatta az isteni akaratot, és így lehetetlen, hogy választás történt volna. Most már érti, miért mondta Leibniz: ezt feltételezni illetlenség lenne az isteni bölcsességgel szemben?

NUMESIAN: Igen! Most túl gyorsan ragadta ki a győzelmet a kezemből, és az összes szidalom, amit Voltaire zúdított, mind énám hullik vissza.

KALLISTHEN: Voltaire-nek meg kell bocsájtanunk, hogy írásaiból hiányzik az alaposág. De még mindig elég alapos azok számára, akik filozófiát akarnak tanulni tőle. Ugyanakkor a magasabb belátással rendelkező férfiak közül már többen tettek megjegyzést Leibniz világbölcsességére vonatkozóan, anélkül, hogy a leibnizi tanítás építményét kellő gondnal tanulmányozták volna.

NUMESIAN: Talán arra a fiatal világbölcsre gondol, aki nemrég egy egész értekezést írt a megkülönböztethetlenség leibnizi tétele ellen?

KALLISTHEN: Nem, dehogyan. Ez a félig-meddig tréfás szerző aligha érdemli meg, hogy ellenvetéseit komolyan vegyük. Én inkább a *Pensées sur la liberté* szerzőjére gondolok, egy olyan tudósra, aki rendelkezik a megfelelő bölcsességgel, és így megérdemli a világbölcs nevet. De mégsem volt elég türelme ahhoz, hogy gondolatait részletesen kifejtse, és visszavezesse őket az emberi tudás első alapjaira.

NUMESIAN: Lám, lám, ez a türelemhiány, amely annyira elterjedt. Én magam sohasem voltam képes arra, hogy az egész ontológiát sorban és figyelmesen áttanulmányozzam. Valóban egyfajta önmegtagadásra van szükség ahhoz, hogy visszaforduljunk a meredek, járatlan ösvényekről, amelyeken az igazsághoz vélünk eljutni, és újra a síkságon járjunk.

KALLISTHEN: De senki sem tehet biztos lépéseket a hegyen, aki nem tanult meg előbb járni a síkságon. – Erre a nagyon kevés írásra támaszkodva, amelyekről most beszélünk, tudok néhány példát mondani arra, hogy a legélesebb elmék is megsínylik, ha nem ismerik kellően az ontológiát. Ön minden bizonnyal emlékezni fog arra, hogy mit mond a szerzőnk a megkülönböztethetlenség tételének bizonyításáról. Abból indul ki, hogy minden egyes dolog egyszerre tekinthető fajnak és nemnek. Fajnak azokra a nemekre tekintettel, amelyek közvetlenül megelőzik őket, és amelyek egy alacsonyabb szinten állnak. Nemnek, figyelembe véve a különböző módosulásokat, amelyeknek alá vannak vetve, és amelyeknek ismét vannak alfajaik, és így a végtelenségig. Azt állítja továbbá, hogy mivel a természetben két tökéletesen hasonló fajt vagy nemet feltételezni nem lehet, ezért két egyedi dolog sem lehetséges.

NUMESIAN: Nos, talán ön valami kivétlnivalót ebben a bizonyításban?

KALLISTHEN: Ha igaz, amit a szerzőnk állít, hogy ezek az okok már jóval korábban elvezették őt a megkülönböztethetlenség tételéhez, mielőtt még tudott volna arról, hogy létezik Leibniz világbölcsessége; ha ez igaz, mondom, akkor ez egy újabb példa arra, hogy a következtetés helyességéből még nem lehet az alaptétel igazságára következtetni. Mert először is helytelen egy egyedi dolgot nemnek tekinteni, szemben annak módosulásaival. Egy dolog ugyanis addig nem nevezhető individuálisnak, amíg mindaz, ami hozzá tartozhat, nincs tökéletesen meghatározva. Amíg még nincs eldöntve, hogy ez vagy az tartozik-e hozzá, addig a dolog még mindig egy fajhoz vagy egy nemhez tartozik, és kizárólag a képzeletben létezik: mert a faj fogalma egy olyan általánosság, amihez hasonló sehol sem található a természetben. De azt mindenki tudja, hogy egy dolognak (a módosulásokat nem

számítva) tökéletesen meghatározottnak kell lennie, ha valóban létezni akar. Most mondja meg nekem, hogyan hihette ez a szerzőnk, hogy egyetlen dologban, egy minden oldalról teljesen meghatározott dologban, még mindig található altípusokat? Vagy azt akarta állítani, hogy egy dolog sohasem minden oldalról meghatározott? De akkor hogyan lehetséges, hogyan létezhetne?

NUMESIAN: De vajon nem kényszeríti-e rá ön a világbölcsünkre a fajoknak és a nemeknek egy olyan meghatározását, amelyet az sohasem fogadna el? Ön magáévá teszi a faj wolffi definícióját, aki ezen valószínűleg nem értett mást, mint a hasonló dolgok sokaságát, és nem tartotta szükségesnek ezen egyedi dolgok teljes meghatározottságának megsemmisítését. Valamiben még mindig megkülönböztethetők, de együttesen mégis egy bizonyos fajt vagy nemet alkotnak.

KALLISTHEN: Jó, legyen! Úgy érti a szavakat, ahogy akarja, a probléma akkor is fennmarad. Én azt mondom, hogy éppen e magyarázat szerint minden dolognak (amelyek egy közös hasonlósággal rendelkeznek) egy fajhoz kell tartoznia, mert a sajátos különbözőségük itt egyáltalán nem jön számításba. Most már érte, miért nem tekinthető következetesnek, ha két tökéletesen hasonló fajt feltételezünk? De hogyan lehet ezt két egyedi dologra alkalmazni? Miért ne lehetne ezeknek teljesen azonos módosulásuk, és miért ne létezhetnének a tér és az idő különböző összefüggéseiben? A két állítás között semmiféle összefüggést sem látok. Két fajt nem lehet megkülönböztetni sem a tér, sem az idő tekintetében, mert ezek egyáltalán nem jönnek számításba a fajok és a nemek meghatározásakor. De miért nem mondható ez el az egyes dolgokról? Lehet, hogy a szerzőnk csak azt akarta bizonyítani, hogy két tökéletesen hasonló dolog nem található meg egyidejűleg és ugyanabban a térben? Ha ez így van, akkor tökéletesen igaza van. De akkor az ő tanítása nem tartalmaz mást, mint amit már évszázadokkal Leibniz előtt is tudtak. És így még mindig nagyon messze vagyunk attól, amit a megkülönböztethetlenség tételének neveznek.

NUMESIAN: Őszintén sajnálom, hogy egyet kell értenem önnel. Mivel Leibniz semmiféle bizonyítást sem adott a tételére, ezért tényleg el lehetne várni, hogy szerzőnk érvei ugyanolyan helyesek legyenek, mint amennyire újak.

KALLISTHEN: Nincs elég indokunk, amely meggyőzően alátámasztaná e tétel igazságát? Igaz, Leibniz (úgy tűnik) megelégedett a tapasztalattal; de az utódai sem hozakodtak elő bizonyításokkal? Véleményem szerint Wolff bizonyítása egyáltalán nem meggyőző. Igen, ez a tétel olyan természetesen következik minden dolog általános harmóniájából, hogy lehetetlen vitatni anélkül, hogy ezt az utóbbi tételt kétségbe ne vonnánk. Ha ugyanis minden a legpontosabban kapcsolódik egymáshoz, akkor lehetetlen, hogy két tökéletesen hasonló dolog a tér és az idő különböző összefüggéseiben föllelhető legyen, anélkül, hogy a két sorozat teljesen hasonló lenne. De hogyan lehetséges ez, ha ezt a két dolgot nem akarjuk két hasonló világba helyezni?

NUMESIAN: Ha csak ennyin múlik, akkor engedjük meg, hogy létezik két hasonló világ. Aki elfogadja két megkülönböztethetetlen dolog létezését, az bizonyára nem fog habozni, hogy két tökéletesen hasonló világot is lehetségesnek tartson.

KALLISTHEN: Ezt megteheti; de a leibnizianusok bizonyosan ki fogják szorítani erről a posztról is. Semmi sem lesz könnyebb számukra, mint bizonyítani, hogy két tökéletesen hasonló világ nem lehetséges. Mert ezek vagy összekapcsolódnak egymással, vagy nem. Ha összekapcsolódnak, akkor nem több, hanem csak egyetlen világot alkotnak, mert minden, ami van, egyetlen láncba tartozik. Ha nem, akkor vagy különböznek valamiben, vagy tökéletesen hasonlóak. Az első esetben lehetetlen, hogy a két világban bármi tökéletesen hasonlót találjunk; az utóbbi esetben pedig e világokat egyáltalán nem lehetne megkülönböztetni egymástól. Úgy értem, még térben vagy időben sem lehetne megkülönböztetni őket, és a különbségük pusztán agyrém.

NUMESIAN: Egyszerű agyrém? És miért? Itt nem arról van szó, hogy feltételezzük a megkülönböztethetlenség tételét, miközben bizonyítani kellene?

KALLISTHEN: Már mondtam, hogy két hasonló dolgot, amelyek még térben és időben sem ismerhetők fel és megkülönböztethetők egymástól, már évszázadokkal Leibniz előtt is, nem két, hanem különböző dolognak tekintették. Egy fogalmat annyiszor feltételezhetünk, ahányszor csak akarunk, de ezek a feltételezések csak azért alkotnak sokaságot, mert az egyiket vagy a másik után, vagy a másik mellé helyezzük. De mit jelent ez, ha nem azt, hogy más térbe vagy más időbe helyezzük őket? Ha eltöröljük ezt a megkülönböztetést, akkor a fogalmak mintegy összefolynak, és egyetlen dolgot alkotnak. Ha Leibniz elismeri két hasonló dolog lehetőségét, akkor azt csak úgy értheti, hogy Isten ugyanazt a dolgot az idő vagy a tér különböző összefüggéseiben is el tudja képzelni, és létre tudja hozni, ha a maga végtelen bölcsessége folytán ezt jónak látja.

NUMESIAN: Tehát Isten maga nem tud elképzelni két olyan dolgot, amely nem rendelkezik sem belső, sem legalább külső különbséggel?

KALLISTHEN: Éppoly kevésbé, mint ahogy nem tud elképzelni két dolgot, ami nem kettő.

NUMESIAN: Nos, jó éjszakát, Hazard. – Vagy nem hallotta még, hogy ugyanez a szerző milyen fáradtságos munkát végez egy új művében, hogy a leibnizianusokra ráerőltessen egy olyan tételt, mely szerint az ő Istenüknek dolgoznia kell? De a retorikai fogásai minden bizonnyal hiábavalóak. Mert a két tökéletesen hasonló dolog, amelyet a teremtés előtt az isteni értelemben feltételez, és amelyek közül az egyiket véletlenszerűen ki kellett választania, nem lehet más – Leibnizet követve – mint egyetlen fogalom, amelyet Isten a tér vagy az idő különböző összefüggésébe helyezett. Ezért csak két különböző összekapcsolás közül

Weiss János

(Szűr, 1957):
közgazdasági diplomát
szerzett a PTE-n (1980),
majd filozófiából az
ELTE-n diplomázott
(1985). 1988-tól 1998-ig
Németországban élt és
tanult: Frankfurtban,
Tübingenben és Ber-
linben. A legfontosabb
tanárai voltak: Jürgen
Habermas, Karl-Otto
Apel, Manfred Frank
és Albrecht Wellmer.
2000-ben szerzett DSc
fokozatot a Magyar
Tudományos
Akadémián. Jelenleg a
PTE egyetemi tanára.
Utolsó könyve: *Lukács
György és tanítványai*,
(Áron Kiadó, 2018).
Utóljára megjelent
könyvfordítása: Rüdiger
Bubner: *A dialektika mint
topika* (Typotex Kiadó,
2020).

kellett választania, miközben nem hiányozhattak azok a mozgató okok, amelyek az akaratát meghatározták.

KALLISTHEN: Én még nem olvastam ezt a kis premontrei írást; de a szerző csupa olyan ellenvetést tesz a leibnizi világbölcsességgel szemben, amelyek mind hasonlatosak ehhez. Csak egy kicsit kell tanulmányoznunk az ontológiát ahhoz, hogy teljesen átlássuk az érveinek gyengeségét. A fő ellenvetés, amelyre a *Pensées sur la liberté* című művében mindenütt támaszkodik, és amely a szükséges és véletlen igazságok közötti leibnizi megkülönböztetés ellen irányul, véleményem szerint nem más, mint egy éleselméjű tévkövetkeztetés, melynek elhibázottságát könnyűszerrel fel lehet fedezni.

NUMESIAN: És mégis ismerek sok lelkes leibnizianust, akit ez az ellenvetés zavarba hozott. Nem tudtak különbséget tenni azon feltétel között, amelyet minden matematikai igazság feltételez, és azon feltétel között, amely az úgynevezett véletlen igazsághoz szükséges.

KALLISTHEN: Ez talán úgy lehetséges, hogy a legbuzgóbb leibnizianusok nem mindig azok, akik a legjobban tudják, hogyan kell használni az érveit. A pártoskodás szelleme a legélesebb látású világbölcsékek szemét is elvakítja. – Ma már nem fogunk tudni sokáig beszélgetni. De még néhány szót! És nem kell több néhány szónál ahhoz, hogy megmutassam önnek, hogy az egész nehézség, amit ebben a tanításban vélték fölfedezni, egy félreértésen alapul. A premontrei, valamint azok, akik nem tudták megcáfolni az érveit, úgy vélték, hogy a feltételes igazsághoz elég, ha a *ha* szót használhatjuk. Joggal csodálkoztak tehát, amikor látták, hogy minden matematikai igazságot ki lehet fejezni egy *ha* formában. Leibniz és Wolff ettől egyáltalán nem zavartatták magukat. Ők jól tudták, hogy a matematikában minden kategorikus tétel feltételes tétellel alakítható át, ha a szubjektumot a maga alfajában meghatározó lényegi meghatározottságot feltételként mondjuk ki. De vajon véletlenszerűvé teszi-e ez az igazságokat? Lássuk csak. A premontrei úr példáját fogom felhasználni. Egy háromszög összes szöge együtt annyi, mint két derékszög, vagy, hogy ezt a tételt feltételesen fejezzem ki, ha egy teret három oldal vesz körül, akkor stb. Mit feltételez ez a tétel? Hogy van olyan, hogy háromszög? Egyáltalán nem! Csak és kizárólag annyit feltételez, hogy három oldal ellentmondás nélkül körül vehet egy teret. Ez az igazság szükségszerű, mert a háromszög fogalma nem tartalmaz semmiféle ellentmondást. Most rajzoljunk egy háromszöget, és mondjuk ki, ennek három szöge van, és ezek összege ennyi és ennyi stb. Mit feltételez ez a tétel? Kétségtelen, hogy a megrajzolt alakzat egy háromszög. De szükségszerű volt-e, hogy háromszöget rajzoljunk? Természetesen nem! Az a tétel, hogy „ez az ábra nem háromszög” nem tartalmaz ellentmondást. Tehát az állításod véletlenszerű, és csak egy bizonyos esetben igaz. S ezt nagyon könnyen alkalmazhatjuk minden igazságra, megkülönböztetés nélkül, és ebből már azt a következtetést is levonhatjuk, hogy egy olyan tétel, amely egy lehetőséget feltételez, feltétlen és szükségszerű. Mert egy lehetséges dolog szükségszerűen lehetséges, vagy másként: ami nem tartalmaz ellentmondást, az szükségszerűen nem tartalmaz ellentmondást. Ugyanakkor a tétel egy valóságot is feltételez, amely csak véletlenül létezik. Ezek azok a határok, amelyek a mérés mestereit elválasztják a természet ismerőitől. Ez előbbi csak feltételezi bizonyos fogalmak lehetőségét, ahelyett, hogy a testekkel úgy foglalkozna, ahogyan azok valójában vannak.

NUMESIAN: Mindezt értem. De még mindig van egy nehézség az utamban, amit kérem, hogy segítsen megszüntetni. Nem következnek-e az ön magyarázatából, hogy minden olyan tétel, amely szükségszerűen feltételez egy feltételt, egyúttal szükségszerű is?

KALLISTHEN: Kétségtelenül!

NUMESIAN: Namármost, e világ létezése feltételez egy szükségszerű igazságot, mégpedig Isten létezését. És a leibnizianusok mégis elismerik, hogy ez csak véletlenszerű lehet.

KALLISTHEN: Ez az ellenvetés tökéletesen megalapozott lenne, ha ez a világ nem feltételezne mást, mint pusztán Isten létezését; de a világhoz Isten akaratára éppúgy szükség van, mint az ő létezésére. Az ő akaratára azonban nem szükségszerű.

Fordította Weiss János

Utószó

Moses Mendelssohn, a német felvilágosodás kiemelkedő alakja, 1729-ben született Dessauban (Moses Dessau néven). 1742-ben Berlinbe költözött, és ott autodidakta módon nyelveket és filozófiát tanult. Egész életében kívül maradt az egyetemi filozófiai életen, előbb házitánítóként, majd egy selyemgyár könyvelőjeként, végül könyv- és folyóiratszerkesztőként dolgozott. 1754-ben kezdődött a barátsága Lessinggel, a kor legelismertebb írójával, aki *A bölcs Nátán* című darabjában emléket is állított neki. (Az ő közvetítésével lett a Friedrich Nicolai által kiadott *Bibliothek der schönen Wissenschaften* munkatársa.) A *Filozófiai beszélgetések* az első műve: Mendelssohn ekkor huszonhat éves, és teljesen a leibnizi filozófia búvkörében él. Jól érezhető, hogy alaposan áttanulmányozta Leibniz és Bayle műveit, de olvasott kisebb szerzőket is. A francia felvilágosodás filozófusait távol tartotta magától (egy német patrióta-nacionalista beállítottság alapján). 1751-től már sorra jelentek meg a nagy francia *Enciklopédia* kötetei, Diderot és D’Alambert szerkesztésében. De Mendelssohn ezekről tudomást sem vett.

A *Filozófiai beszélgetések* megjelenésekor a német felvilágosodás korában vagyunk, a 18. század közepe táján. A filozófiai gondolkodást még mindig döntően a Spinozával vívott küz-

delem határozza meg. Pedig Spinoza már 1677-ben meghalt; *Etika* című műve csak poszthumusz, a halála évében jelent meg. Spinoza gondolatai három vonatkozásban is nagy hatást gyakoroltak Mendelssohnra, illetve az egész német felvilágosodásra. – (1) A legnagyobb felháborodást az Istenről elmondottak és a vallási-teológiai nézetei váltották ki. Mindössze három évvel Spinoza halála és az *Etika* megjelenése után a kieli evangélikus teológus, Christian Kortholt, a világtörténelem három nagy családja közé sorolja, és alpári módon a nevével viccelődik: „Benedictus Spinosza (sic!): Talán ő a legrosszabb mind közül. Ki ő? Benedictus »megdicsőült«, de Spinosza-nak (sic!) hívják (helyesen Maledictumnak, azaz »átkozottnak« kellene nevezni, mert Isten [a bűnbeesés után] megátkozta a földet, hogy töviseket hordozzon (1Móz 3, 18).⁷ Az alpári humorizálás mögött már jól érezhető az ateizmus vádja. Valamivel később Bayle is élesen bírálta; Leibniz általában visszafogottabb hangon utasította el a filozófiáját. Aztán Christian Wolff kétkötetes *Theologia naturalis: Methodo Scientifica* (1736–37) című művében újra heves támadások célpontja lesz. Ekkor már közeledünk a 18. század közepe felé, az elutasítás hangneme lassan mérséklődni kezd, és azt is lehet sejteni, hogy a heves vitában sokan voltak, akik szimpatizáltak Spinoza nézeteivel, de nem mertek a nyilvánosság elé állni. Már az első beszélgetésben lehet látni, hogy Mendelssohn kimondottan hűvösen vitatkozik Spinozával. Beszél a test és a lélek kapcsolatáról, az értelem és az akarat viszonyáról, az okság-felfogásról, a szenvedélyekről szóló tanításról. Jól látható: a témák micsoda gazdagsága – ezek foglalkoztatták a kor filozófiai kérdések iránt érdeklődő emberét. De azt is jól lehet érezni, hogy a beszélgetés résztvevői valamikor alaposan tanulmányozták a spinozai koncepciót, de ez most már csak egy régi olvasmányélmény. A spinozai tanítás tézisekre van leegyszerűsítve, nincsenek kontextusok, és nincsenek gondolatmenetek sem. Elhangzik egy ilyen mondat is: „Spinozánál már megtalálható a leibnizianusok összes kibúvója.” De azért az alapvető benyomás mégis csak az, hogy Spinoza fölvetette a problémákat, azokat a metafizikai kérdéseket, amelyek „ma” is foglalkoztatnak minket, de rendre rosszul oldotta meg őket. A helyes megoldások a leibnizi filozófiában adóttak a számunkra. A döntő különbség Spinoza és Leibniz között az Istenre vonatkozó elképzelésben rejlik: „De vajon lehetséges volt-e Spinoza számára, hogy Leibnizhez hasonlóan Isten bölcsességében keressen menedéket? Ön tudja, hogy Leibniz mennyire apellált erre az isteni tulajdonságra, amelyet viszont Spinoza nem is használhatott fel.” A Leibnizhez való közelség legszebb megfogalmazása: „Milyen csodálatos is az emberi elme! Spinoza téves és ízléstelen elvekből kiindulva majdnem ugyanarra a véleményre jutott, mint amelyet Leibniz is képviselt, az Istenről és a világról kialakított leghelyesebb és legégszesebb felfogás bázisán.” Lehet tehát, hogy az Istenre vonatkozó elképzelések nem is annyira kardinálisok egy filozófia számára.⁸ – (2) Spinoza halála után kirobbant egy nagy vita a matematikai módszer alkalmazhatóságát illetően, elsősorban a logika iránt kiemelten érdeklődő filozófusok körében. A matematikai módszer alkalmazását ellenzők (az élükön Christian Wolff) azt állították, hogy ezt a megközelítést egy ontológiai koncepció kifejtésére csak akkor lehet alkalmazni, ha a lehetőségek világában mozgunk (a matematikai absztrakciók *így azonosak lesznek a lehetőség világával*). A filozófiának viszont a valósággal kell foglalkoznia, erre utal a tradicionális skolasztikus filozófia alapdiszciplínája, az ontológia. Pontosabban: az ontológiai kérdések átmennek a racionális teológia kérdéseibe. De *úgy tűnik*, Mendelssohn ezek a problémák egyáltalán nem érdeklik, ebben a vitában nem foglal állást. De ez csak a látszat: Mendelssohn elfogadja és magáévá teszi a wolffi álláspontot: a matematika módszere a filozófiában nem követendő. De azt már nem fogadja el, hogy vissza kellene térni egy kvázi skolasztikus kifejtés módhoz. Nyílt vitát nem vállal, de elkezd kísérletezni a kifejtési formákkal. A közelmúltbeli brit filozófusokat (Shaftesburyt és Berkeleyt) tanulmányozva javasolja a párbeszédesebb formához való visszatérést. Ez azonban megváltoztatja a filozófia alapvető karakterét: most már nem az iskolákba való, már nem lehet tananyagként egyszerűen elsajátítani, nem lehet belőle vizsgákat abszolválni. A filozófia így *átlépi a* tanulást és a tanítást, és egyfajta együtt gondolkodás lesz. Ez azonban nem is könyvekbe való: a könyvek vagy tananyagokat vagy hosszú értekezéseket tartalmaznak. Mendelssohn műve egy kis könyvként jelent meg: ezeket a beszélgetéseket talán egy folyóiratnak kellett volna közölnie folytatásokban. Az akkori elképzelés szerint a folyóiratok fő feladata a nagy gondolati eredmények népszerűsítése volt. Mendelssohn ezt úgy alakítja át, hogy magát a filozófiát kell népszerűsíteni, de a filozófia népszerűsítése a filozofálás (az okoskodó bölcselkedés) elterjesztését kell, hogy jelentse. És tulajdonképpen így körvonalazódik lassan a felvilágosodás (speciális német) programja.

– (3) Spinoza főművének címe: *Etika*, habár tartalmaz ontológiai-teológiai, antropológiai és ismereteleméleti kérdéseket. Ha Mendelssohn egyvalamit tanult Spinozától, akkor az az, hogy a filozófiának etikának kell lennie, vagyis az ontológiai stb. kérdéseknek kell, hogy legyenek az emberek személyes életét alakító következményei. Az *Etika* zárótétele így hangzik: „A boldogság nem az erény jutalma, hanem maga az erény [...]”.⁹ Vagyis az ontológiai-teológiai kérdések tárgyalásától mindenképpen el kell jutnunk a boldogságig, a jó élet kérdéséig.

Feltűnik, hogy Mendelssohn szövegében a címben a „filozófia” szó szerepel, de utána végig a „világbölcsesség” kifejezést használja. A „világbölcsesség” a középkor *végétől* kezdve egy létező javaslat a „filozófia” szó fordítására. Eredetileg Pál apostolnak a Korinthusiakhoz írt első levelének egy szöveghelyére megy vissza (3, 19a): „Hiszen a világ bölcsessége [a világbölcsesség] balgaság Isten előtt.”¹⁰ Erre később ilyen latin kifejezések kerültek forgalomba: „*sapientia mundi*”, „*sapientia saecularis*”, „*sapientia humana*”. Mindenesetre a világbölcsesség egy alárendelt „bölcsességet” jelent, az isteni bölcsességez, vagy az Istenre vonatkozó bölcsességhez képest.¹¹ A felvilágosodás korában a világbölcsesség lassan önállósodik, és a teológiai tartalmak fölé kerül. Christian Wolff már nagyon öntudatosan használta a kifejezést,

egy átfogó filozófiai koncepció megnevezésére. A konzervatív teológusok és gondolkodók hevesen támadták is ezt a meghatározást, mert az Istenre vonatkozó ismereteket (a teológiát) alárendeli a világbölcsességnek. De azt is lehet látni, hogy az igazi forrásunk ebben a vonatkozásban is Spinoza, habár nála még nem ilyen egyértelmű az összefüggés. Az *Etika* első része Istenről szól, aztán a lélek természetén át eljutunk az értelem hatalmaig. A „világbölcsesség” kifejezés a 18. század közepén még egy sajátos jelentésárnyalatot kapott: egy olyan bölcsesetre van szükség, amely mondani tud valamit arról is, hogy hogyan éljünk, hogyan lehetünk boldogok. Kétségtelen, hogy ezt az elméleti igényt az akkori gondolkodók Spinozától lesik el; és így a „világbölcsesség” kap egy bizonyos populáris, populárfilozófiai felhangot.¹² A „popularizálás” a felvilágosodás korában széleskörűen elterjedt törekvés volt; miközben szinte mindenki megpróbálta elhárítani a „populárfilozófus” megnevezést. A filozófiatörténet-írásban ezért is okoz nagy gondot a lényegének megragadása. Wilhelm Windelband így vezeti föl: „Németország már a leibnizi filozófiának köszönhetően felkészült a felvilágosodásra. Erre utal az a nagy katedra-siker is, amit Wolff ennek átalakításával elért. De Németországban egy egységes nyilvános érdeklődés hiányában túltengett az *individuális művelődés* tendenciája. És ennek köszönhetően a »filozofikus évszázad« eszméit pszichológiai és ismeretelméleti, valamint erkölcsi, politikai és vallási téren nagy változatossággal, de elvi újjáteremtés nélkül sikerült kidolgozni. Mindaddig, amíg föl nem lépett [...] egy magabiztos populárfilozófia. Különösen a berlini Akadémián [...]”¹³ 1771-ben Johann Georg Sulzer javasolta Mendelssohn felvételét a Porosz Tudományos Akadémiába, de ezt II. Frigyes császár megakadályozta. Mendelssohn ebbe belebetegedett, de száznegyven évvel később Windelband már úgy tudta, hogy erre sor került. És ezzel a populárfilozófia el is veszítette volna a maga szükségés kívülállását.

1 Első megjelenése: Berlin, bey Christian Friedrich Voß 1755.

2 Lásd Bayle: *Wörterbuch*. Art. Rorarius megjegyzése a német kiadásban.

3 A maga *Principiis Philosoph. Leibnizianae* című művében.

4 Lásd a latin nyelvű *Kozmológiát*, 206. §, 213.

5 Lásd *Etika*, II. rész 9. tetele.

6 Lásd Wolff latin nyelvű *Logikáját*, 226. §. Praepositiones categoricae aequivalent hypotheticis et ad eas reduci possunt.

7 Christian Korholt: *De tribus impostoribus magnos liber*. Kiel 1680., II.

8 „Egy átcsapásra csak száz évvel Spinoza halála után került sor, amelyet Jacobi *Levelek Spinoza tanításáról*, *Moses Mendelssohnnak címezve* című műve váltott ki (1785). Jacobi azt állította, hogy minden filozófiának, amely bizonyítón akar fellépni, szükségképpen spinozizmusnak kell lennie.” Karl VORLÄNDER 1919.: *Geschichte der Philosophie*, 2. kötet, Felix Meiner Verlag, 57–58. Itt egyszer csak kirobbant a Spinozával való rejtett szimpátia, és általános érvényűségre tartott igényt.

9 SPINOZA 1979. *Etika*. Fordította SZEMERE Samu. Gondolat Kiadó, Budapest, 400.

10 A Luther-féle Bibliafordításban: „Denn dieser Welt Weisheit (σοφία τοῦ κόσμου τούτου) ist Torheit bei Gott.”

11 Lásd Christian WOLFF 1978. *Vernünfftige Gedanken*, Olms Verlag, Hildesheim, 115.

12 Jó harminc évvel Mendelssohn könyvecskéjének megjelenése után, 1786-ban Christoph Meiners közzétett egy filozófiatörténeti könyvet, amely a címében a „filozófia” szó helyett a „világbölcsességet” használja. (*Grundriß der Geschichte der Weltweisheit*, im Verlag der Meyerschen Buchhandlung, 1786.) A címben használja ezt a szót, de később általában filozófiáról beszél. (Éppen fordítva tehát, mint Mendelssohn.) A bevezetésben írja: „A módszer, amellyel a filozófia történetét elő lehet adni, kétféle lehet: Az első a szokványos, a kronologikus, amelynél az időrendet olyan pontosan kell követni, ahogy az csak lehetséges; a másodikra [...] az általam írt, az Istenre vonatkozó tanítások története adhat jó példát. Mindkettőnek megvannak az előnyei és a hátrányai.” (I. m. 1. §, 2.) A könyv majdnem Christian Wolffal végződik. Méghozzá a következő paragrafussal: „Wolff egyetlen művére sem volt olyan büszke, mint a maga *Philosophia practica*-jára, amivel ő úgy gondolta, hogy egy egészen új tudományt fedezett föl. A gondolat jó volt, de egyáltalán nem tudta kifejezni a megfelelő módon. Még a legfelső alaptétel is, [...] amit ebben a tudományban fölállít, és az egész természetjog alapjává tett, sem új, már Spinoza és mások is előadták.” (I. m. 300–301.) És aztán az egész könyv meglepő módon egy Berkleyről szóló, meglehetősen felületes, másfél oldalas kis fejezettel zárul. Ennek értelmezése felé most nem szeretnék elkanyarodni. De az feltűnő, hogy Mendelssohn nem fordul elő a könyvben. – Emellett (úgy mellékesen): *egy*részt láthatjuk, hogy filozófiatörténet-írás magán is a populárfilozófián belül ébredt fel; *másrész*t a mai filozófiai kánonunk szempontjából elcsodálkozhatunk azon, hogy a mű megjelenésekor már öt éve, hogy napvilágot látott Kant *A tiszta ész kritikája* című műve – de még nem szerepel a filozófiai tudatban vagy köztudatban.

13 Wilhelm WINDELBAND 1912. *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, Tübingen, 368.

Milyen isten menthet meg kit?

(Martin Heidegger és az öko-filozófia)

„Die Gesinnung ohne Einrichtung ist machtlos,
die Einrichtung ohne Gesinnung ist gewalttätig.”
(Martin Heidegger)¹

„Bahne Pfad um Pfad zum Seyn und
sorge daß sie nie eine Straße werden.”
(Martin Heidegger)²

Martin Heidegger filozófiájának és az ökokritikának vagy öko-filozófiának, esetleg ökopétikának (tekintve például *Der Feldweg* című költeményét) kapcsolata viszonylag ismert, mint ahogy az 1966-os *Der Spiegel*-interjújának környezetvédelemmel kapcsolatos vonatkozásai, vagy az 1949-es *Das Ge-Stell* című esszé. Az alábbiakban említett művei mellett, illetve főként azok helyett *Die Schwarzen Hefte*, azaz *Überlegungen* című feljegyzéseinek a természet és ember, kultúra és technológia, humánus és civilizáció kérdéseire vonatkozó részleteit vizsgálom. A fekete füzetek közül az első elveszvé, a különböző kiadások a másodikkal kezdődnek, mely 1931-gyel indul. 1941-ig követtem a feljegyzéseket a természet és az ember viszonyát illető kérdések szempontjából.

Már az első feljegyzések között található olyan, mely a manapság fenntartható fejlődésnek nevezett folyamat fenntarthatóságában kételkedik, felhívván a figyelmet a földhöz, a termő természethez való visszatérés mielőbbi szükségességére (HEIDEGGER II–VI. 2014: 108, jegyzet 38). Nem sokkal később azonban Heidegger megfogalmazza azokat a kérdéseit, melyek ráébredhetik az olvasót arra, hogy a szerző természettel kapcsolatos gondolatai mélyebben gyökereznek a tudományos gondolkodásban, illetve a kultúra külső és önmeghatározásaiban ahhoz, hogy pusztán a bio- vagy az ökoszféra iránti aggodalom szülte volna őket (HEIDEGGER II–VI. 2014: 176, jegyzet 72). A Föld elpusztulása számára a kultúra elpusztulásaként értelmeződik. A gondolkodást Heidegger cselekvésként fogja fel például a *Humanismus-levél*-ben.³ A kultúra szavától a világ (az ember által felfogható világ) fennmaradásáért. A környezet védelme ennyiben a kultúra, a humanizmus értelmében érinti a szerzőt. Habár maga a kultúra valami nehezen megfogalmazhatóként jelenik meg a '30-as évek feljegyzéseiben. Ha már a kultúráról kell beszélni, az gyakorlatilag annak a végét jelenti. A kultúrpolitika a barbarizmus végső leplezése csupán (HEIDEGGER II–VI. 2014: 10, jegyzet 232). A *Spiegel*-interjúban Heidegger arról beszél, hogy a technika megfosztja az embert a gyökereitől. Ezért már nem az atombomba az igazi fenyegetés, hanem a Föld kiszolgáltatottsága, mely számára a Holdról készült Föld-felvételekben, mint technikai vívmányban jelenik meg. Maga a technika Friedrich-Wilhelm von Herrmann véleménye szerint „Az első, fundamentálonológiai megközelítésről a második, léttörténeti megközelítésre való áttéréssel lép először [...] Heidegger gondolkodásának látókörébe” a politikával és a művészetrel együtt.⁴ 1931-ben Heidegger arról ír, hogy a torpedó feltalálásának 15. évfordulója majdan felülírhatja Hölderlin halálának századik évfordulóját, és nincs messze az idő, amikor az emberiség a motorbicikli fennállásának évfordulóját fogja ünnepelni (HEIDEGGER II–VI. 2014: 16, jegyzet 233). A technológiatörténetet ismerve ez a jóslat valóra vált. A megoldást az jelentené, ha a gondolkodás (filozófia?) és a költészet jutna erőszakmentes hatalomra, tehát a civilizációval szemben a kultúra világépítő képességére utal Heidegger (HEIDEGGER 1995: 12). Csakhogy szerinte immár sem a filozófia, sem a költészet nem alkalmas erre a feladatra.⁵ Ezen a ponton hangzik el a híres kijelentés, mely dolgozatom címét ihlette, de alapvetően elmentmondásos környezetben. Ugyan csupán egy isten menthet meg bennünket, de ez az isten egyrészt „távollevő”, másrészt csak arra alkalmas, hogy az ember pusztulásának szemlélőjeként tudomásul vegye a véget (HEIDEGGER 1995: 12). A kultúra mint hagyomány szükséges ahhoz, hogy jelentős emberi teljesítmények szülessenek. A '60-as évek költészetét Heidegger ezért is nevezi destruktívnak, de nem nevezi meg, hogy pontosan milyen alkotásokra, alkotókra utal.⁶ Saját, *Das Ge-Stell* című esszéjéből szabadon idézve a technikát a lét alá rendeli, amennyiben az új technológiai jelenségek éppúgy *felhasználják* az embert, ahogy a lét használja. Egyrészt a gondolkodás felelőssége és lehetősége erre ráébredtetni az embert, másrészt gondolatmenetét azzal zárja, hogy „A filozófia halálán van.” (HEIDEGGER 1995: 12). Friedrich-Wilhelm von Herrmann Heidegger értelmezésében a modern technika a *Maschenschaft* (intrika, csinálmány) definíciójával ragadható meg. Annak, hogy a technika mindent „megcsinál”, mármint „megcsinálja” a létezőket, a lét általi elhagyatottság, a lét-nem-tartózkodása lesz az eredménye. Itt Heidegger három olyan megvalósulását – pályáját – adja meg a technika intrikus csinálásának, mely az *Überlegungen*-ben is többször megjelenik, újra-elgondolódik: a számítás (*Berechnung*), mely a technológiai tudományt jellemzi, a gyorsaság, mely a technika mechanikus oldala és a tömegszerű uralomra jutása (*Aufbruch des Massenhaften*), mely a kiszámíthatóság eluralkodását jelenti. Az ezeken a pályákon haladó csinálmány a lét általi elhagyatottságban a Föld pusztulásához vezet (UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 48–49).

Állat és ember viszonyának meghatározása nem tér el *A metafizika alapfogalmaiban* adott meghatározásaitól (1929–1930-as freiburgi téli szemeszter anyaga, HEIDEGGER 2004:

Kelemen Zoltán

(Dombóvár, 1969): irodalomtörténész, kritikus, a Szegedi Tudományegyetem docense. Tudományos fokozat (PhD): irodalom (SZTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola.) Tanulmányok: 1994–1996: KLTE BTK filozófia szak, 1990–1994: JATE BTK filozófia szak, 1989–1995: JATE BTK magyar nyelv és irodalom szak, 1989–1990: JATE BTK történelem szak. Kutatási terület: mítosztörténeti elemzések, a digitális-információs technológiai civilizáció és a kultúra viszonya, emlékezetkultúra, kisebbségi és emigrációs irodalom és kultúra. Önálló kötetei: *Emlék a kertről* (tanulmánykötet, 2017), *A ködlovagok tegnappjai* (tanulmánykötet, 2012), *Haszontalan szövegek* (Tanulmányok az irodalomról), 2009, *Szélkönyvek* (tanulmánykötet, 2007), *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben* (monográfia, 2006), *Mitikus átváltozások* (tanulmánykötet, 2004), *Reggel* (verseskötet, 1994).

239–337), persze Rainer-Maria Rilke költészete állat–ember ellentét-párhuzamainak nyomai is felismerhetőek a definícióban.⁷ A szerző eleinte egyes jegyzetei, melyekben a *Lét és Időre* való reminiscenciák gyakran előfordulnak, 1932-től egységesülnek. A németiség, az egyetem, a sors és a felelősség kérdései foglalkoztatják. Bár a későbbiek folyamán sem formál egységes véleményt a nemzetiszocializmusról a feljegyzésekben, hangulatának megfelelően ingadozó a véleménye a témáról. Már 1931-ben felhívja a figyelmet az uniformizálásban rejlő veszélyekre (HEIDEGGER II–VI. 2014: 35, jegyzet 240). Az ebben az időben feltűnő, első vonatkozó bejegyzéseiben például aberrációnak és bolondságnak nevezi a mozgalmat (HEIDEGGER II–VI. 2014: 25–26, jegyzet 114–115). Otto Pöggeler írja Heideggerről és Hannah Arendtről szóló tanulmányában, hogy Heideggernek igen korán csalódnia kellett a nemzetiszocializmusban, mely nem a német újjászületésen, kítőrezen munkálkodik, profán egyszerűséggel a világot akarja megszerezni. Ezzel együtt azt is felismerte, hogy az organizáció és mobilitás, mely fontos tulajdonságai a náciizmusnak, egyúttal a technológiai alapvonásai is (UTAK ÉS TÉV-UTAK 1991: 27). Von Herrmann hasonlóan fogalmaz, amikor rámutat, hogy Heidegger a nemzetiszocialista forradalmat viszonylag hamar „felforgatóként” (Umsturz) értelmezte, mivel az „nem vet gátat a fokozódó elgyökerelődésnek, »mert nem jut el, és nem is akar eljutni a létező gyökeréig, mivel ott saját talajtalanságába ütközne.«” (UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 51). A párt művelődéspolitikáját, melynek hivatalosan deklarált lényege a kultúra hozzáférhetővé tétele az egész nép számára, „zajongó élmény-részegségnek” és nihilizmusnak nevezi, mely szervezett szemet hunyas az ember céltalansága előtt, a döntésekkel szembeni szorongás, melynek túlkibálására gigászi törekvéseket tesznek. Von Herrmann szerint utóbbi megállapításával Heidegger a pártrendezvényekre és felvonulásokra célzott (UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 52).

Még a harmincas évek elején Heidegger többször ír az egyház politikai hatalma felszámolásának szükségességéről, valamint arról, hogy a technikai civilizáció által megkövetelt új tudás magától értetődően a hagyományosan európai értelemben vett egyetem végét jelenti (HEIDEGGER II–VI. 2014: 112, jegyzet 118). Ehhez kapcsolható, hogy a korabeli egyetem legfontosabb hivatalának a reklámirodát tartotta, s ez még akkor is elgondolkodtató kultúra és technológia viszonyát illetően, ha a folytatásban ironikusan ítéli el az SA növekvő hatalmát (HEIDEGGER II–VI. 2014: 87, jegyzet 148). Ebben a véleményben ragadható meg Heidegger egyik legfontosabb ökokritikai gondolata. Számára a technikai vagy technológiai közvetlenül a kultúrával kapcsolódik össze, mint annak megkérdőjelezője, s az ilyen értelemben elgondolt kultúrához illeszkedve jelenik meg a természet, de nem egyszerűen mint az ember környezete, hanem mint mindazon feltételek és jelenségek összessége, melyek alapján a technológiai kitettség az ember számára egyáltalán értelmezhető.⁸ A környezet mindig kulturális (HEIDEGGER XII–XV. 2014: 157). Később, a *Spiegel*-interjúban kifejti, hogy a nemzetiszocializmus értelmi igénytelenségének következtében képtelen volt arra, hogy érdemi viszonyt alakítson ki ember és technika kapcsolatában, pedig az embernek erre lett, lenne leginkább szüksége (HEIDEGGER 1995: 14). Hartmut Tietjen *Martin Heidegger szembesülése a nemzetiszocialista egyetempolitikával és tudományeszménnyel (1933–1938)* című tanulmányában lényegbevágó megállapítást tesz, amikor rámutat, hogy a technika heideggeri kritikája, melynek kibomlását ő 1936-ra teszi, elválaszthatatlanul együtt járt a nemzetiszocializmusból való kiábrándulással, illetve annak éles bírálatával.⁹

Tekintve Heidegger kereszténységről alkotott véleményét, valamint azt, hogy az „isten” kifejezést legtöbbször nem a keresztény monoteista, hanem görög, vagy ritkábban germán politeista értelemben használta,¹⁰ felmerülhet a kérdés, hogy a *Spiegel*-interjú című válaszott híres szállóige vajon milyen, illetve melyik istenre vonatkozik. Otto Pöggeler sem határozza meg Heidegger és Arendt tanulmányában ennek az istennek a mibenlétét, de arra felhívja a figyelmet, hogy ez az isten az egyetlen lehetőség, melyet a „totális technikává lett totális” politikával szembe lehet helyezni, s aki „egy kultikus művészet műveiben és jeladásaiban szól hozzánk.” (UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 30–31). Figyelembe véve Heidegger Nietzsche- és Hölderlin-olvasmányait elsősorban Apollón vagy Dionüszosz juthatna az olvasó eszébe, szóba jöhető istenekként. Csakhogy 2020-ban Apollón nemcsak a költészet vagy a Nap isteneként juthat eszünkbe, hanem a járványként is, mely a legtöbb esetben büntetésül sújtja az emberiséget, valamely olyan bűnéért, melyet az isteni szép rend, a kozmosz ellen követett el, azaz tulajdonképpen a természet ellen. Dionüszosz lenne az, a pogány Krisztus, meghaló és feltámadó isten, aki magát is mámorosan feláldozza ugyan a neki bemutatott tiszteletben, de követőit sem rest? Esetleg Artemisz, aki embervadászatairól, valamint flóra és fauna olyan mértékű védelméről is ismert, mint némely kegyetlen és békétlen környezetvédő terrorista? Nem bizonyosan létezik válasz a kérdésre, hogy ökológiai értelemben melyikük felelt volna meg az interjút adó filozófusnak, sőt ebben az esetben még az a jellegzetes heideggeri probléma is felmerülhet, hogy a kérdés nem is létezik.¹¹ Megjegyzésre érdemes, hogy mindezek a *nemlétező* görög, germán vagy zsidó-keresztény istenek még a '30-as évek végén is komoly problémát jelentenek Heideggernek. Másrészt az istenek elvesztésével a világot is elvesztette az ember, mint az ittlét világban való újbóli meghatározásának a lehetőségét (HEIDEGGER II–VI. 2014: 8, jegyzet 154).

A technika-technológia kérdése a tudomány dehumanizálódásának jelenségén keresztül értelmeződik Heidegger számára. Ebből a szempontból a technológiai, mint a természetet és általában a létet fenyegető probléma az ezredforduló ökokritikák-öko-filozófiák és a hagyományosnak tekinthető nyugati értékeket képviselő kulturális irányvonalak között helyezkedik el. A 20. század totális diktatúrái számára kulcsfontosságúként határozódtak meg a humanizmussal szemben

ökológiai jogok filozófiai és egzisztenciális kritériumai. A nyugati filozófiában egyébként is igen hamar vetődik fel a gondolkodó ember ökoszférát illető felelőssége, pontosabban az e felelősség mentén megképződő gondolkodásnak az emberi kultúrára vonatkozó tanulságai. Az ökológiai gondolkodás, mint a klasszikus értelemben vehető humanizmus tagadása magában rejti a totalitarianizmus csíráját, ahogy az például a harmadik birodalom, vagy a lenini Szovjetunió törvénykezéséből kitűnik. Luc Ferry *Új rend: az ökológia* című művében az ökológiával történeti és elméleti aspektusból is foglalkozva, amellet, hogy világosan látja a zöldek tevékenységében nemcsak a fundamentalista, hanem a politikailag szélsőbalos és szélsőjobbos törekvéseket (FERRY 1995: 29–35, 41–42, 173–175, 177–179, 199, 201, 203–204, 267, 269–270), a közeli jövőben nehezen fenntarthatónak véli azokat az emberközpontú technológiai, gazdasági, ökológiai vagy politikai elképzeléseket, melyeknek például Matt Ridley *A józan optimista* című könyvében a

folytatásukban látja a megoldást sürgető problémáinkra. Elsősorban a globális törekvéseket gyökértelenséggel vádoló véleményekre utal Ferry, a felvilágosodás innovatív kozmopolitizmusával szembehelyezkedő patriotizmusra és nem utolsósorban arra a tényre, hogy az emberiség történetében a máig legkövetkezetesebb és szigorúbb környezetvédelmi törvényeket a náci Németországban hozták és fogadták el. A tudományosan megalapozott etika ökológiai követelményének gyökereit pedig a lenini ideológiában találja meg.

Ferry szerint a talán a karteziánizmustól származtatható felosztás, mely a világot emberre és természetre osztotta, és a természetet elértektelenítette (FERRY: 1995 43–44), a modernségben odáig jutott, hogy az ember immár egyedül saját magát tartja erkölcsi, illetve jogi személynek. Nos, lehetséges, hogy ez a szemléletmód csupán egy epizód volt a civilizáció történetében, és ez az epizód éppen most ér véget (FERRY 1995: 20). Amennyiben bebizonyosodott, hogy az egyre gyorsuló, mértéktelen fogyasztás és az ökológiai katasztrófák között valós kapcsolat van, nem erkölcsstelen örültség folytatni, sőt felpörgetni mindezt? – teszi föl a kérdést Ferry, de válasz helyett egy fontosabb kérdést hoz: nem a modern világ arrogáns emberközpontúsága a felelős mindeztért abban a formában, ahogy az iparban és a kultúrában megmutatkozik? A végső kérdés pedig: vajon elválasztható-e még egymástól az ipar és a kultúra? (FERRY 1995: 28) Nem eleve emberi tevékenység eredménye mindkettő, s jóval inkább összetartozóan, mint azt a bölcsészettudományok gondolnák? Ennek megfelelően nincs-e eleve ellentétben egymással a kultúra és a természet mint emberi és emberen kívüli? (FERRY 1995: 70–74) Ezzel kapcsolatban több ökológus már odáig jut el fejtegetéseiben, hogy a világegyetem több értékkel rendelkezik, mint az emberiség (FERRY 1995: 35). Ezzel a kijelentéssel szemben joggal tehető fel a kérdés: törekszik-e az emberen kívül más entitás a kozmoszban (bioszférában) ennek a kozmosznak a megóvására vagy akár csak megértésére? Luc Ferry arról értekezik, hogy az egész élővilágban az ember az, aki megpróbál az erő politikájával szemben az esélyegyenlőségnek is teret adni, bármilyen nehéz is számára, hiszen *természeivel ellenkezik* (FERRY 1995: 242–243). Az úgynevezett modernség a politikai és esztétikai szabadság önmagáért való és absztrakt szabadságeszményébe belebukott, másrészt a technológiai fordulat nagyjából nem tud mit kezdeni a kultúra fogalmával, legjobb esetben is újra szeretné értelmezni (FERRY 1995: 73). A kultúrát Luc Ferry szerint ki kell szabadítani a bináris oppozíciók zsákutcájából. A magasrendű irodalmi kultúra és a technológiai kultúra között hiába is keresnénk szerinte megfelelőseket, másrészt jelenkori kultúránk drámai fordulata éppen az úgynevezett alternatívák megvalósulhatatlansága lehet. A kultúra mint árucikk, a kultúra mint nemzeti hagyomány és a kultúra mint permanens lázadás hármassága valójában nem egymást kizáró, hanem egymással kénytelen-kelletlen együttélő változatai az emberi művelődésnek (FERRY 1995: 302–305). Mindezzel együtt az ezredforduló szupervezérelt civilizációja leépíti a társadalom szerves önszerveződési mechanizmusait, s elfedi azt az alapvető léttapasztalatot, hogy a sorsszerűség (αναγκη) nem a társadalomhoz, hanem természethez (φυσικη) tartozó.¹²

A humanizmus ebben a vitában azzá a definícióvá alakult át, mellyel a felek kölcsönösen vádolják egymást, több száz éves pozitív jelentéseitől megfosztva áll. Az ökológusok a humanista világlejtől a kozmikus felé mozdulnának el, míg a digitális technológia elméletírói a fundamentalista humanizmussal szembe a termelékenység ökonomiai elveit helyezik (FERRY 1995: 264–265). Vajda Mihály *Heidegger és a posztmodern* című tanulmányában úgy látja, hogy Heidegger a humanizmust a metafizikával azonosítja. Az ilyen módon értett metafizika középpontjában az ember áll, a szubjektum (UTAK ÉS TĒVUTAK 1991: 262). A technológia vagy technika kifejezés Heidegger számára már nem használható a *τεχνη* klasszikus értelmében mint készség, jártasság, módszer, eszköz, különös tekintettel arra, hogy 1938-ban, az *Überlegungen* VIII. füzetében az emberi – humán – magatartást azonosítja a *τεχνη*-vel (HEIDEGGER VII–XI. 2014: 33, jegyzet 147–157). Véleménye szerint a természettudományok teljesen technicizálódtak, a humán tudományok a politika és az ideológiák eszközüvé váltak, ezzel párhuzamosan maga a humanizmus mint olyan értékelődött le és vált gyanússá, a jogtudomány hiábavalóság lett. Az orvostudomány mint biológikum szintén technicizálódtott, de a legkomolyabb problémát nem mindezek jelentik, hanem az, hogy a technológia értelme elveszett (HEIDEGGER II–VI. 2014: 219, jegyzet 198–199). Az 1966-os *Spiegel*-interjúban még világosabban írja le a helyzetet az alkalmazott tudományok technikai-gyakorlati sikerei kapcsán. Ezek a konkrét sikerek fölöslegessé látszanak tenni a filozófiát, melyre a válasz az kellene legyen, hogy „A gondolkodásnak meg kell tagadnia, hogy naprakész válaszokkal szolgáljon gyakorlati-világnézeti kérdésekre.” (HEIDEGGER 1995: 15). Vagyis: nem léphet, ne lépjen ki a „piacra.” Csakhogy az új civilizációt, melyet fogyasztóinak nevezhetünk, agresszív sikerességében nem érintheti egy ilyen típusú kivonulás (HANKISS 2006: 235–236, 252–253). Amennyiben a technológia azonosul a tudománnyal, annyiban a racionális állapot lép a humánus létező helyére (HEIDEGGER II–VI. 2014: 44, jegyzet 447–448). A politika a tudomány modern-technológiai lényegévé válik (HEIDEGGER II–VI. 2014: 273, jegyzet 216). Politika és technológia viszonyáról Heidegger a *Spiegel*-interjúban még borúlátóbban fogalmaz: „az elmúlt harminc év alatt alighanem világosabbá vált, hogy az újkori technika planetáris mozgalma olyan hatalom, melynek történelemformáló nagyságát alig lehet túlbecsülni. Számomra ma az a döntő kérdés, hogyan rendelhető hozzá egyáltalán valamely politikai rendszer a technikai korszakhoz, és melyik lenne az? Nem tudom a választ erre a kérdésre. Nem vagyok róla meggyőződve, hogy ez a demokrácia.” (HEIDEGGER 1995: 11) Fontos megemlíteni, hogy Otto Pöggeler véleménye szerint Heidegger valójában nem tudta felismerni és meghatározni azt, hogy milyen politikai normákkal lehetne leírni a technikai korszakot (UTAK ÉS TĒVUTAK 1991: 29). Az ezredforduló egyik alapvető társadalmi tapasztalata éppen az, hogy ökológia és politika kölcsönösen befolyásolják egymást. Az ökológia mára beépült a politikába, minisztériumai vannak, a károsanyag-kibocsátás mérséklésére egész iparágak létesültek, ilyen módon az beépült

a közvetlenül megtérülő befektetések világába is (FERRY 1994: 297–298). 1966-ban Heidegger már arra figyelmeztet, hogy az emberiség még úgy gondolja, hogy kézben tartja a technológiát, holott ez ellenkezik annak lényegével: „A technika, lényegét tekintve olyan valami, amit az ember önmagából kiindulva nem rendelhet alá magának.”¹³

Az alkalmazott- és a természettudományok (illetve a tudományosság egészének) újabb keletű, episztemológiai megközelítései szinte kivétel nélkül foglalkoznak a környezet védelmének globális kihívásaival.¹⁴ Már az ókori görög mítoszok felismerték a természeti és az emberi törvények között feszülő tragédia jelenségét, s ezt Rüdiger Safranski a kozmosz megismerésének és a benne való otthonlétnek a kérdésévé tágítja *Mennyi globalizációt bír el az ember* című könyvében (SAFRANSKI 2004: 9). Más kortárs szerzők, mint például Raymond Kurzweil (KURZWEIL 2014) vagy az említett Matt Ridley (RIDLEY 2012) magabiztos optimizmussal tekintenek a (főleg közeli) jövőbe, s úgy vélik, hogy jelenlegi problémáinkra nem az emberi teljesítmény csökkentése, hanem éppen radikális növelése a helyes válasz, mert így kidolgozhatjuk azokat a fejlett technológiákat, melyek segítenek megoldani az olyan válsághelyzeteket, mint amilyen az éhezés, a globális felmelegedés, a túlnépesedés és a többi (KURZWEIL 2014: 348, 351). A jogi, alkotmányos és demokratikus aggályokat Kurzweil szerint nem valamely elvont érvelés fogja eloszlatni, hanem a gazdasági haszon, és a jólét-ipar rohamos növekedése. A végső célok mégsem intelligibilisek lennének, hanem haszonelvűek? Luc Ferry is úgy gondolja, hogy a tudománytól, pontosabban az emberi gondolkodás fejlődésétől-változásától várhatjuk a majdani megoldásokat jelenünk sürgető ökológiai problémáira (FERRY 1994: 262).

A '30-as évek végén Heidegger számára az „állat” (das Tier) nem a bio- vagy az ökoszféra nem emberi részét, létezőit jelenti, hanem a dehumanizált, vagy a humanizáció *előtt* álló, attól mentes embert. Az értékek ártéktelődését, illetve inkább elértéktelenedését jellegzetesen nyugati jelenségként értelmezi, szóhasználatra jelenkorunk környezetvédelmi aktivistáit vagy szélsőséges politikusait idézi (HEIDEGGER II–VI. 2014: 50, jegyzet 339). Ezúttal azonban nem annyira a kijelentések, hanem a *nyugat* kategóriájának értelmezése igényelhet figyelmet. Pontosabban az, hogy Heidegger Németországa Nyugatnak tekinthető-e avagy inkább Közép-Európának, illetve olyannak, amely a *nyugattól keletre* található? Hankiss Elemér *Félelmek és szimbólumok* című művéből mintha az lenne kiolvasható, hogy a kopernikuszi fordulat civilizációs-kulturális értelemben csak nyugaton hatott (HANKISS 2006: 114–116). Vajda Mihály írja *Mesék Napnyugatról* című művében, hogy a Rajnától keletre a modernitás (felvilágosodás?) nem szerves fejlődés eredményeként, fokozatosan érkezett meg – játszódott le – következett be, hanem viharos gyorsasággal, átvétel útján. Ez a vihar pedig alapjaiban traumatizálta az érintett társadalmakat-nemzeteket (VAJDA 2003: 52–53). Heidegger említett véleménye tehát nem annyira egy, a nyugati civilizációt belülről szemlélő, kritizáló gondolkodóé, hanem egy – a nyugati civilizáció által saját kultúrájában folyamatosan irritált – filozófusé. Vajda Mihály a filozófus nemzetiszocializmussal való szimpátiáját a modernizmussal való szembenállásaként értelmezte, de éppen ez a szembenállás vezetett nem sokkal később a náciizmustól való elfordulásához is, amikor azt, mint valamely eredendően modernt, s a technikai civilizációban mélyen gyökerezőt ismerte fel (UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 262). Ezzel kapcsolatban tanulságos lehet, hogy az ökológia Ferry sejtésében az első politikai-forradalmi mozgalom, mely a végső pusztulás veszélyének elhárításán munkálkodik (FERRY 1994: 189, 261), ezzel párhuzamosan jellemzi az aranykor-mitosz, mely leginkább az úgynevezett mélyökológiában talál táptalajra. Ahogy Ferry írja: „Bármilyen alakban jelenjék is meg, a mélyökológiát mindig a modernség gyűlölete, a jelenkor iránti ellenséges érzület vezérli.” (FERRY 1994: 200) Számára nem kétséges, hogy az ökológiának helye van a jelen és főképpen a jövő demokratikus keretei között (FERRY 1994: 262). „A barbárság és a humanizmus között most a demokratikus ökológiának kell meghúznia a választóvonalat.” (FERRY 1994: 306) A humanizmus (metafizika?) lenne a válasz a modernségre Heidegger számára? Vajda felhívja a figyelmet arra, hogy a szubjektum filozófiája az eredendően nyugati-európai, pontosabban modern filozófia, melyet a heideggeri kérdés mentén *talán* felválthatna a szerénység (posztmodern?) filozófiája. Pontosabban a heideggeri kérdező filozófia elbizonytalanító hatása vezethetne egy szerény filozófiának legalább a belátásához. Csakhogy a modernség filozófiája az embert a „létezők urává” teszi a „lét pásztora” helyett (Vajda alaposan körüljárja ennek a heideggeri definíciónak a problematikusságát). A létezők ura nem kérdez, hanem válaszol. Mindent meg tud válaszolni a tudomány segítségével.

„A tudomány nem ismer korlátokat, győzedelmesen halad előre. Kérdései azonban csak a létezőre vonatkoznak. Arra, ami van. Az a kérdés azonban, miképpen lehetséges, hogy valami van és lennie kell, ezt a nyugtalanító kérdést csak a lét ura tudná megválaszolni. Az embernek azonban csak az a méltóság jutott, hogy a lét pásztora lehet. Képesek vagyunk-e megérteni mindezt a léttörténetnek abban a szakaszában, ahol a lét nem más, mint akaratra törő akarat?” (UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 271) A szerénység filozófiája az önnön végességünkkel való szembenézés, mely Vajda szerint a nyugati filozófia „döntő új fordulata”, s véleménye szerint ez a fordulat Heidegger filozófiájában jött el (UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 272).

Az *Überlegungen* ökokritikája valójában a II. világháború elején kezdődik (bár gyökerei a '30-as évek elejére nyúlnak vissza), és ha nem a történeti kontextusból kiragadva, messzebb menő következtetések levonására használjuk fel Heidegger kijelentéseit, akkor egyértelműen levezethetőek a háborús helyzetből. Ugyanakkor például az, hogy a háborúról, pontosabban politika és háború viszonyáról olyan véleményt formál, mely később Jean Baudrillard vagy Paul Virilio hasonló tematikájú műveiben (BAUDRILLARD 1997, VIRILIO 1993) köszön vissza, el kell, hogy gondolkodtasson az aktualizálás érvényességét illetően (HEIDEGGER XII–XV. 2014: 114, jegyzet 141–142). Stanisław Lem szerint manapság „senki sem kételkedik benne, hogy a technikai hala-

dás visszavonhatatlanul különvált a Jó haladásától.” (LEM 1988: 170) Ez nem azt jelenti, hogy a technológia nem lehet hasznos, ellenkezőleg: jó és rossz absztrakt fogalmát nem lehet meghatározni, s a technológia ebben a kérdésben még csak eszközként sem szolgál, csupán egy jelenség a sok közül. Az ember akkor is képes a rosszat választani, ha látja és érti a jót (FERRY 1994: 51).

IRODALOM

- BAUDRILLARD, Jean 1997. *A rossz transzparenciája. Esszé a szélsőséges jelenségekről*. Ford. KLIMÓ Ágnes – TÍMAR Katalin. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, Budapest
- FERRY, Luc 1994. *Új rend: Az ökológia*. Ford. V. TÓTH László. Európa Könyvkiadó, Budapest
- HANKISS Elemér 2006. *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlata. Az Emberi kaland című könyv javított és bővített kiadása*. Osiris Kiadó, Budapest
- HEIDEGGER, Martin 1994. Das Ge-Stell In: Uő.: *Gesamtausgabe III. Abteilung Unveröffentlichte Abhandlungen Vorträge Gedachtes*, Band 79. Bremer und Freiburger, Vorträge Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main
- HEIDEGGER, Martin 1995. „Már csak egy isten menthet meg bennünket...” (A *Der Spiegel* interjúja Heideggerrel 1966. szeptember 23-án). Ford. KRÉMER Sándor In: *Jegyzetek és szövegek Martin Heidegger Bevezetés a metafizikába című művéhez* (összeállította VAJDA Mihály). Ikon Kiadó, Budapest
- HEIDEGGER, Martin 2004. *A metafizika alapfogalmai. Világ – végesség – magány*. Ford. ARADI László – OLAY Csaba. Osiris Kiadó, Budapest
- HEIDEGGER, Martin 2014. *Überlegungen II–VI*. (Schwarze Hefte 1931–1938.). Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main
- HEIDEGGER, Martin 2014. *Überlegungen VII–XI*. (Schwarze Hefte 1938–1939.). Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main
- HEIDEGGER, Martin 2014. *Überlegungen XII–XV*. (Schwarze Hefte 1939–1941.). Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main
- KURZWEIL, Ray 2013. *A szingularitás küszöbén*. Ad Astra (fordító megjelölése nélkül)
- LEM, Stanisław 1988. *Az emberiség egy perce*. Ford. RÉVAI Gábor. Európa Könyvkiadó, Budapest
- RIDLEY, Matt 2012. *A józan optimista. A jólét evolúciója*. Ford. NAGY Mónika Zsuzsanna. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SAFRANSKI, Rüdiger 2004. *Mennyi globalizációt bír el az ember?* Ford. GYÖRFFY Miklós. Európa Könyvkiadó, Budapest
- UTAK ÉS TÉVUTAK. 1991. *Előadások Heideggerről. A budapesti Heidegger-konferencia előadásai*. (Szerk. FEHÉR M. István). Atlantisz Kiadó, Budapest
- VAJDA Mihály 2003. *Mesék Napnyugatról*. Gond-Cura Alapítvány – Palatinus Kiadó, Budapest
- VIRILIO, Paul – LOTRINGER, Sylvère 1993. *Tiszta háború*. Ford. BÁNKI Dezső. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Budapest

- 1 HEIDEGGER II–VI. 2014: 279, jegyzet 297. Az elv rendszer nélkül tehetetlen, a rendszer elv nélkül kegyetlen. (KZ)
- 2 HEIDEGGER XII–XV. 2014: 238. Útburkolat készül a lét ösvényén, és aggályos, hogy ez az ösvény országúttá válik. (KZ)
- 3 Otto PÖGGELER: *Filozófia és politika Heidegger és Hannah Arendt gondolkodásában*. Ford. FARKAS János László. UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 29.
- 4 Friedrich-Wilhelm von HERRMANN: *Technika, politika és művészet a Beiträge zur Philosophie-ban*. Ford. EGYEDI András. UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 39.
- 5 „Semmilyen utat nem ismerek a jelenlegi világhelyzet közvetlen megváltoztatására, föltéve, hogy az ilyen ember számára egyáltalán lehetséges.” HEIDEGGER 1995: 13.
- 6 HEIDEGGER 1995: 12. Később így nyilatkozik: „nem látom a modern művészet útjelző szerepét, mivel homályban marad, hogy miben pillantja meg vagy keresi legalább a modern művészet a művészet sajátos mivoltát.” HEIDEGGER 1995: 15.
- 7 HEIDEGGER II–VI. 2014: 201, jegyzet 83–84., 204–206, jegyzet 83–86. Rilkéről például HEIDEGGER VII–XI. 2014: 88, jegyzet 341.
- 8 Vö.: HEIDEGGER 1994: 41–42.
- 9 Hartmut TIETJEN: *Martin Heidegger szembesülése a nemzetiszocialista egyetempolitikával és tudományeszményel (1933–1938)*. Ford. ZALÁN Péter. UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 169–170.
- 10 Ezzel szemben TATÁR György „Isten halott” *Gondolatok egy gyászjelentéshez* című tanulmányában a bibliai Isten fogalmat tételezi Heidegger filozófiája kapcsán, éppen a nietzschei istenértelmezés Heidegger filozófiájára való alkalmazásából kiindulva. UTAK ÉS TÉVUTAK 1991: 287.
- 11 „A kérdezés a gondolkodás jámborsága.” HEIDEGGER 1995: 13.
- 12 Lásd például HANKISS 2006: 231.
- 13 HEIDEGGER 1995: 11. Vö. HEIDEGGER 1994: 39.
- 14 „Többet tudunk létrehozni, mint amennyire képzeletünkben futja.” – írja Safranski (SAFRANSKI 2004: 10)

KAKUK TAMÁS

Az erdő csendje

(Walser-turistatérkép)

ásónyomban rejtőzik a föld mélysége,
az ég magassága elveszik a fák koronája alatt,
az avarba hullt ágak roppannak lépteik súlyától,
botladozó menetük megőrli a fák csontjait,
nedveik kisajtolódnak táplálni a rejtett forrásokat,
homlokukra hamu telepszik, míg összeverődnek
a parkolóban, vonszolják csapdájukat, mint
törött szárnyú madarak, a szótlan erdő egyetlen
végtelenített suttozásában: „next to time“

Pünkösöd után

a napsütéssel kiáradt a lélek kegyelme,
hogyan felismerje a test árnyékos jelzéseit,
a tavasszal megkímélt orgonabokor ágait
madarak lepték el, hogy keresse a hírhozó
galambot, ha fölroppenek a dús lombok közül,
aszisztolás ritmusban suhognak a verdeső
szárnyak, hátrahagyják rejtekük magányos
csöndjét, amit halandó el nem kerül, ha
szólítják, s ha nem, mélységébe alámerül

Kakuk Tamás

(Tatabánya, 1952):
költő, író, művészeti író,
önkéntesként dolgozik
egy művészeti alapít-
ványnál, munkatárs az
Új Forrás folyóiratnál.
Két verseskötete (*Ahogy
távolodik, A Jóremény-
ség-fokától délre*), két
próza-kötete (*Biciklibelső,
Keleti zóna*) jelent meg,
legutóbb a *Szerencsés
vesztes* (2020) című
esszéregénye látott
napvilágot.

Acsai Roland

(1975): Radnóti-díjas, Zelk Zoltán-díjas, Bárka-díjas költő, író, tanulmányíró, fordító. Az *Egy a természettel* című pályázat első helyezettje és a *Somogy 50* pályázat különdíjasa. Az év írója ifjúsági könyv kategóriában, melyet a *Jelen* című antológia többi írójával megosztva kapott meg. 1997 óta publikál az ország minden folyóiratában. Főfoglalkozású író.

Eddig 27 könyve látott napvilágot, és 70-nél több regény jelent meg fordításában. Néhány éve a kötött formájú versek felé fordult, és klasszicizálódni kezdett. Sok természet- és állatverset ír. Az ifjúsági irodalom is nagyon hangsúlyos a művészetében.

ACSAI ROLAND

Ballada a rigókról

És mindjárt véget ér az óvoda,
a felkelések, öltözések,
a reggeli indulások sora.
Elmúlnak az elköszönések,
az erkélyről integetések,
a pillanat, hogy maradok magam
a lakásban, egyetlen lélek,
mikor a rigóké lesz a szavam.

Emlékszem a novemberi kora
reggelre, az ablakon jég lett,
és meglátszott a lehelet nyoma
a levegőben: ködfehér kegy.
Hava nem lett télen az égnek,
csak az eső hullott vigasztalan,
mohásabb lett a fán a kéreg,
mikor a rigóké lett a szavam.

Újra megtelt játszóterek soka,
homokozókban nagy az élet,
magasodik a kerti laboda,
és madárcsörből szól az ének.
Elmúltak téli didergések,
elmúlik a nincs, elmúlik a van,
akár kértem, akár nem kértem,
mikor a rigóké lesz a szavam.

Ajánlás

Rigók, szívetekben a fészek,
és minden tojás benne színarany.
Az ég szürke lesz, vagy épp fényes,
mikor a tiétek lesz a szavam.

Acsai Roland Mi dalol a madárban című kötetéről kritikát közlünk jelen lapszámunkban.

Porszemek

Biciklizem a postáig,
meg vissza.
Mellkasomban kinyílik
a kalitka.

Gurul a föld, alattam a
két kerék.
Volt jó döntés és volt jó pár
tévedés.

Kondenzcsíkok keresztjei
az égen,
de felhőként szétfoszlanak,
ha nézem.

Varjú károg, stiglic dalol
egyszerre,
a valóság vakolata
pereg le.

Rézsutosan hullik a fény,
porszemek
kavarognak, másolják az
életet.

Biciklizem a postáig,
meg vissza,
a mi múltunk a jövőnek
nagy titka.

Balogh Endre

(1971, Paks):
szerkesztő, a Prae Kiadó
vezetője, a JAK volt elnöke.
Tanulmányait a Pannon-
halmi Bencés Gimnázium-
ban és az ELTE BTK
magyar–német szakán
végezte. Kötete:
A parazita (FISZ, 2008).

BALOGH ENDRE*Egyszerű hamisítvány*

Fontold meg, ajánlja egy alkalommal
Orfeusznak a pszichológusa:
jó lenne valahogy elfogadni,
hogy Eurüdikének vége, már rég,
elment, én nagyon sajnálom, el
nem képzelhetem, mit élsz át,
tudom, fáj, hiába nyúlnál felé,
sosem éred el, hiába beszélnél hozzá,
nem hallgat meg, jó ideje már
Hádésznál van, ott ő az úr, akármit teszel,
ha az alvilágból is hozod vissza, most
már mindig rajta marad a bűze,
nem lenne az jó neked. Orfeusz
nem értette, milyen tanácsot kapott, ment
az alvilágba, a szívéből dalolt, Eurüdiké
ismét hozzá társult, és boldogok voltak,
ám Orfeusz csak nem tudta feledni a
Hádésznál érzett szagot, felfelé jövet
visszanézett, és elnehezült,
mire, ezt látván, Eurüdiké
végleg hátat fordított közös jövőjüknek.

Mintha élnének

Elhordott mackónadrágok,
pulóverek, kinyúlt pólók.
Nem divatoznak. Fürdés
hetente-kéthetente.
Fogmosás, dezodor
nincs, nem használnak ilyet.
Egy-egy nagyobb ünnep erejéig
összeszedik magukat. Fodrászt is
akkor látnak. Nem akarnak tetszeni.
Maguknak sem. Mire is fel?

MURÁNYI SÁNDOR OLIVÉR

Reggel a vadonban

Murányi Sándor Olivér (Székelyudvarhely, 1974): volt ferences szerzetesjelölt, országos karate- és néptáncbajnok, kabátvasaló munkás, egyetemi óraadó tanár és kukta a budaörsi Ikeában. A hargitai medvék és a dunai harcsák között ingázik. Utoljára a folyamon látta. Kötetei: *Üres és Teli – harcasszé*. Erdélyi Magyar Irodalmáért Alapítvány, 2007; *Felnyomták szentnek*. Erdélyi Híradó Kiadó, 2007; *Zordok, a székely szamuráj*. Kalligram Kiadó, 2012; *Medvenéző*. Új Forrás Kiadó – Alutus, 2017; *A medvék nem késnek*. Új Forrás Kiadó – Alutus, 2021; *Folyamon*. Lector Kiadó – Új Forrás Kiadó, 2022.

Kecskeszálláson rózsaszínbe öltözteti a felhőket a hajnal. A látványtól azonnal előkapom a fényképezőgémem, tüstént exponálok, hogy megragadjam magamnak a felhőket, melyek gyors játékkal változtatják alakjukat és helyüket a kavargó szélben. Egy darabig figyelem a csodálatos jelenséget. Majd, amikor a Nap első sugarai átsütnek a fenyők ágai között, sétálni kezdek a vadászház körül.

Lukács már rég elment cserkelni, miután jóízűen aludt az éjszaka. Tiszta lelkiismerete lehet, mosolyodok el, aztán eszembe jutnak többször hozzám intézett szavai, hogy egyedül az ember választ hülye vezetőket magának, és egyedül az embert nem lehet kielégíteni. Nem tudom, milyen vezetők és érdekek dönthettek az autópályáról, de magam elé képzelem a bulldózereket, a hatalmas teherautókat, a nagy földpiramisokat, a betonoszlopokat, hidakat, majd az elszáradó virágokat, a menekülő medvéket, farkasokat, hiúzokat, melyek számára megszűnik a vadon. Hány meg hány ilyen állatot lehet látni képeken, filmekben, amint Kanadában kísértálnak az autók elé a pályára. Többen közülük kerekék alatt végzik.

Felszabdalgják a szülőföldem, ahol már így is eltűnően minden, ami nem csak nekem oly kedves, erdők, vadak, halak, madarak. Lukács vadőr nemcsak a székely indián, hanem az utolsó mohikán is. Üzött vadként araszol mindegyre távolabb az emberektől, kerüli a zajt, a térerőt, a modern technika nyűg számára, hiszen jól látja, az erkölccsel fordítottan arányosan fejlődik.

Nem szereti, ha hajnalban veje megyek, mert közel sem vagyok annyira óvatos, mint ő, hamar elzavarom előle a vadat. Így megkér, sétáljak inkább a ház közelében, amíg megjárja szokott kora reggeli útját. Nézem, ahogy lassan távolodik, majd magamra maradok. Egy ideig figyelem, hátha látok valami vadat. Aztán lelkesedésem lankadni kezd, hiányozni kezd a Messenger, hogy beszéljek valakivel, bosszant, hogy nincs térerő, nyomasztanak a társadalmi gondok, hogy pénzem megint elfogyóban, hiányoznak a pótcselekvések, a hosszas fürdéstől a laptopkaritásig. Kezem tördelve ülök az ágyon, évekké válnak a percek, nem érdekel már a madárénekek, zavar a szélben suhogó fák hangja, szeretnék visszamenni az emberek közé, pedig itt is a magam életét élem. Úgy érzékelem, semmi nem történik velem. Üresen telnek perceim, óráim, várakozássá vált életem, másik emberre várok, akiről nem tudom, mikor érkezik, hozzá vagyok kötve, mert ő hozott ki, és ő is visz vissza autójával. Várom, hogy érkezzen. A látóhatárt kémlelem.

Nem tudom, mennyi idő telik el, a Nap már magasan jár, amikor végre megpillantok egy emberalakot a láthatáron. Lukács közeledik. Lassan lép, a lába alá néz, majd fejt hol jobbra, hol balra fordítja, akár Csingacsuk, amikor vadás terepen halad át. Nem siet, mindent megvizsgál, mindent megfigyel, akár Jágó, néhai weimari vizslám, amikor széltében-hosszában pásztázta a terepet, amíg én csak álltam és vártam őt.

Mobilját büszkén lengetve ér hozzám. Döbbenetes filmet mutat most is, mint amikor legutóbb itt voltam vele, és hiába intett csendre: a dürgő siketfajd annyira közel ment hozzá, hogy akár meg is tudta volna simogatni.

– Nőnek nézett? – kérdem nevetve.

– Nem, vadőrnek – feleli.

Újra és újra megnézem a filmet a gyönyörű madárral, miközben tiszta vizet hoz kávénak és a mosogatáshoz. Ahogy ezzel elkészült, tüzet gyújt, majd, amíg a víz melegszik, odaüt a serpenyőbe pár tojást rántottának reggelire. Házikolbászt és hagymát aprít bele, majd gondosan kavargatja, nehogy odaégjen. A vadon közepén vagyunk, csak a fent elhaladó repülő zaja hallatszik néha, megtöri a sokféle madárcsicsergést.

Elkészül a kávé, a reggeli, Lukács gondosan szolgál fel, aztán mosogat. Miután ő is evett, gondosan rendet rakunk a kis házban, bezárjuk az ajtórácsot, és elindulunk le a hegyről, ahol a vadőr megállította számomra az időt. Minél jobban haladunk lefelé, annál gondterheltebbé válunk mindketten. Eszünkbe jutnak a napi teendők, nekem autószerelőhöz kéne menni, neki a vadásztársulathoz. Újra térerőbe érünk, szólnak a mobilok, a társadalom hív vissza minket a hegyről. A csengőhangra Lukács csak ennyit mond:

– Minden és mindenki pótolható. A temetőben kizárólag pótolhatatlan emberek nyugszanak.

Most már bármi történik is velem, újra találkoztam a siketfajddal, amely nem rohan, a dolgát végzi mindaddig, amíg utol nem éri az autópályá...

CSEHY ZOLTÁN

Uterus

(a Rémtörténetekről)

Nádas Péter 80. születésnapjára

Csehy Zoltán

(Pozsony, 1973):

költő, műfordító, irodalomtörténész, a pozsonyi Comenius

Egyetem docense. Legutóbbi kötetei: *Grúziál Fél év Svájc* (2020), *Aritmikus képzelet – Avantgárd zene, chance poetry és epikus gravitáció* Cselényi László műveiben (2021).

Hogy mi ennyire görögök lehetnénk, hát azt kétlem.
Egyszerűen illeszkednek a mintázatok, a mentségek és a szerepek,
a gyalázat, a társasjátékká fejlesztett lélektani erőszak magyarázatai.

Csalni, öncsalni tapintat, katalogizálni tudomány.

Nem lehet elég jól fékezni, azért van ez.

Hogy a tehetetlenségi erő sodorja időben előre a Kerényi-könyvet,
hogy Platónnal egyszerűbb egy asztalnál,

egy utópiában,

egy alvilágban,

egy ágyban.

Hogy mi értjük meg őt, és nem ő minket. Magunkra értjük genetikusan,
és élvezzük, ha átbeszél rajtunk. Méghogy az opera természetellenes.

Opera omnia.

Lenni hang.

Omnia opera.

A csönd a színpadon halál, de a halál
az operaszínpadon még 10–15 percnyi, különös gonddal lekottázott ének.

Épp úgy, ahogy az életben is. Csak vihogjatok, hiszen nektek is annyi.

Ebben a korszakban nincs szemérmertlenebb,

mint az operáról beszélni, hagyni a szájak előtt lebegő kottavonalak
hullámpárhuzamait. Privát aktalbumokat mutogatni. Ott fényképezni,

fényképezkedni,

ahol a legsötétebb van. Ennyi realizmust nem visel el az irodalom.

Az operában csak a hallhatóig, a kiénekelhetőig mehetünk, ám egyszerre

lehetünk egymáson sokan, ebben rejlik a műfaj fiziológiai tökélye,

hiszen mai perspektívából egy feltámadásra ráriadt, rányüzgő tömegsírt modellál.

A testen túli is lehetséges, de az itt nem igazán számít.

A biológiaiak, a fiziológiaiak jönnek és belebonyolódnak

a szöveg anyagcsere-folyamataiba, ide már nem kell

a prousti dongó és orchidea, itt nem lehet kukkoltodban elmulasztani a megtermé-
kenyítést,

itt nem kell naplót hamisítani,

hogy elrejtjük a szerkesztés menetét.

A nagy gonddal berendezett kis kínzókamrák öröme kimeríthetetlen.

Várnagy Terézben Bánya Teréz 70 éve,

Bánya Terézben Banya Teréz 70 éve,

(Bánya Terézben Bányarém Teréz 70 éve),

Banya Terézben Satöbbi Teréz 70 éve,

Satöbbi Terézben a többi Teréz 70 éve:

ez a kalandpark, ahol a játék lényege, hogy senki se szeressen senkit,

hogy mindenki a maga szólamára koncentrálhasson.

A beszéd mint sztriptízbar, meztelen falusi ebéd,

a lebukás félelme egy kétes hírű, posztmodern klubban.

Hölgyem, Ön melyik mitológézával szimpatizál?

Van-e öndiagnózis? És normális maradt a pszichiáttere?

Bezzeg a szobi ember szép szava,

a szobi ember titkos, szép szava,

aranyat érő, aranyláncra vert szava,

fejfájást gyógyító szép szava,

pentaculum-mágikus szép szava,

csírátlanító, pöcsnövesztő szép szava,

nyelvének szó-érintése,

nemi szervek nélküli, terméketlen nyelvtana!

Megrekedni a pszichoszexuális fejlődés
morfológiájánál. Traumavirágzaskor a finálék izzasztó üvegházakká válnak,
és az elviselhetetlen narciszillatban beveződik a fizika.

De nem az antikvitás!

A lélektan most programozott izomsorvadás
fel sem talált tolókcocsira méretezve.
Űl a három férfi párka, egyre kontúrosabb
a három férfi párka szótlán nézése,
szövíógép nélküli szövése,
küllógát-kiakasztó naturalizmusa,
ahogy pödrik, mérik, elvágják a fonalat,
és ahogy süketülnek a tolószék-robogásban,
ahogy bíznak benne, hogy a víz minden magzathoz kegyelmes.
Ricetto nézte így Pasolininél a kis Genesiót,
ez az egy-isten-háromszemély párka,
ő sem látott jobb megoldást a fulladásnál,
amikor rendezni kezdett a tragikum látványszínházában.
A vizek mindig a szép fiúkba szeretnek bele,
és kötelességünk átengedni őket az isteneknek.
Bezzeg a 13 éves kislány,
a belőle folyó érett vér,
ebben a felkínálkozásban a seb reménytelenül magasztosul fel,
de a gát feltartóztatja a szennyes történést, hiszen itt is az uterus
kísérletezik a test megsejtett retorikai lehetőségeivel.
Hogy lehet ilyen szép, ilyen atlétikusan szép,
ennyire szépen szép és mégis taszító a férfi,
hogy lehet ennyire patológikus ez a megrövidített,
lángosnélküliségre ítélt hiány.
Ki kell söpörni őt az uterusból.
A párja egyben tükre is:
Jónás atya az őszi parkban.
Egy remekül fordított Verlaine-versben megesett csók története.
A novícius mint erotikus tárgy, a kolostor, a szeminárium
mint antiszexshop, hűvös illattal teljes avarbordély,
viszonzásparadoxonból kiködlő malasztház, gyávaságból fetisizmus.
Felmosni az uterusat,
a mások uterusát csókolni meg,
Uterus hodie Virginis floruit,
érik az uterusba ivódott tisztítószer szaga, a fertőtlenítőé,
az uterusban az abortusz emléke érik,
akinek nincs uterus, mehet egy még ellenszenvesebb mitológiába,
a fém hidege az uterusban melegszik, az uterusban visszhang van és beszéd,
ultrahangos vizsgálat van,
kuporgó magzat van, volt, lesz, lenne, lett volna
az uterusban
a behatolások utáni takarítás, kompakt sterilizálás zajlik,
előkészítés egy újabb behatolásra,
Bánya Teréz tisztátalan uterusában az uterusok sűrített történelme van.
Mi marad más?
Szabadon engedni a gyilkos afrikai darazsakat
a szűz uterusból, szabadon engedni a visszatartott darazsakat,
engedni a tolókcocsit a víz felé,
a tekintetet a könyv, a mítoszt a bennünk élő görögök felé.

Tehetséggondozó Műhely

Folyóiratunk hosszú évek óta fektet nagy hangsúlyt fiatal tehetségek felkutatására és segítésére. Lapszámainkban rendszeresen jelennek meg olyan szerzők, akik először a Műhelynek mutatták meg kézírataikat. 2022-es évfolyamunkban tehetséggondozó műhelyt s ezzel együtt új rovatot indítunk olyan pályakezdő költők számára, akik eddigi szövegmutatványaik alapján bizonyították, hogy a versteremtő tehetség birtokában vannak, és akiknek megkülönböztetett figyelemmel szeretnénk nyomon követni, támogatni alkotói fejlődését. A program résztvevői közül jelen lapszámainkban Zsigmond Soma verseit közöljük.

Zsigmond Soma
(Szeged, 2004):
Helvéción töltötte
gyermekéveit, majd
Budapest külvárosaiban
nőtt fel. Diák, nem-költő,
olvasó. A Pannonhalmi
Bencés Gimnázium 12.
osztályos tanulója. Jelenleg
Budakalászon él.

ZSIGMOND SOMA

népliget

meghalt az alkony, s bársonykék huzatba
csomagolta a vágy nedveit. egy forgó
szempár, körkörös tekintet világít a hideg
ágyon. felboncoltalak. pár könnyező felhő
veri az üveget, képtelen bejutni. az ablak
grafikája – erős, bátran húzott vonalak –
formálja az időt, ezt a tehetetlen vashengert.
elázunk egymásban, testünkről aktokat
készítek, mielőtt puha gyolcsba tekernék
– mi így szeretünk. meghalt az alkony, s
végtagjaink meztelenül nehezednek a
bűntudatba. arcod fáradt szürkület, elmos,
beborít, mint egy zivatar a népligetben.

álom

láttam a sivatagban felejtett
forró csókokat,
ahogy a délibábokban járnak
részezen.
apró szilánkokon, a Szahara
ölében szeretkeznek,
dús, zöldellő oázisokban vetkőztetik
egymást meztelenre. izzó vasak közé fekszenek,
hátukra olvad homok, és üvöltésüket nem hallja
senki – a feledés netovábbja.

le chat

hűvös kenőcsök az ujjaid, elkenik rajtam áhítatod.
hatalmas a belmagasság, és a sarkok szögei összehúznak.
hajunkba szél kap, ráznak a kilométerek,
mint egy lázas gyermeket a végtelen hideg.

aztán a fáradt fellegek. nap nap után, izzadó tenyerek,
kócos hajak tömege. lombkoronáik sűrű rendszert alkotnak,
átlátni rajta képtelenség.

tanulod az érintést. hogy mikor elég a szorításból,
és mikor lehet engedni – elengedni. vagy éppen
idegesen húzni a gázt egy elektromos roller kormányán,
addig, amíg egy macska át nem a szalad az úttesten
s rozsdabarna csíkjaival figyelmeztet:
érdemes betartani a közúti rendelkezések egységes szabályait.

kapcsolók

megpróbálsz kikapcsolni az érzékszerveket.
hátsó acélszürke fémlap, megkérlek, mint
amikor az egyberuha zipzárt kell lehúznom,
hogy csavarozzam le a hátad. lapockáid
között rézsínű zsinórok, zöld-piros kapcsolók
jelzik, hogy hova kötötték be a vágyakozást,
a szemérmetlen reményt. fehér párnák közé
fekszel, üveges szemed a plafont pásztázza.
mikor melléd bújok, hideg a tested, nem folynak
benned elektronok. a gombok fakón fénylenek,
megmerevedett áramkörök. bőröd mézfehér,
ujjbegyedben az idegek halott csókjai lilára
színezik a körömágyat – mint akit lekapcsoltak,
úgy fekszel szemem nehéz medrében.

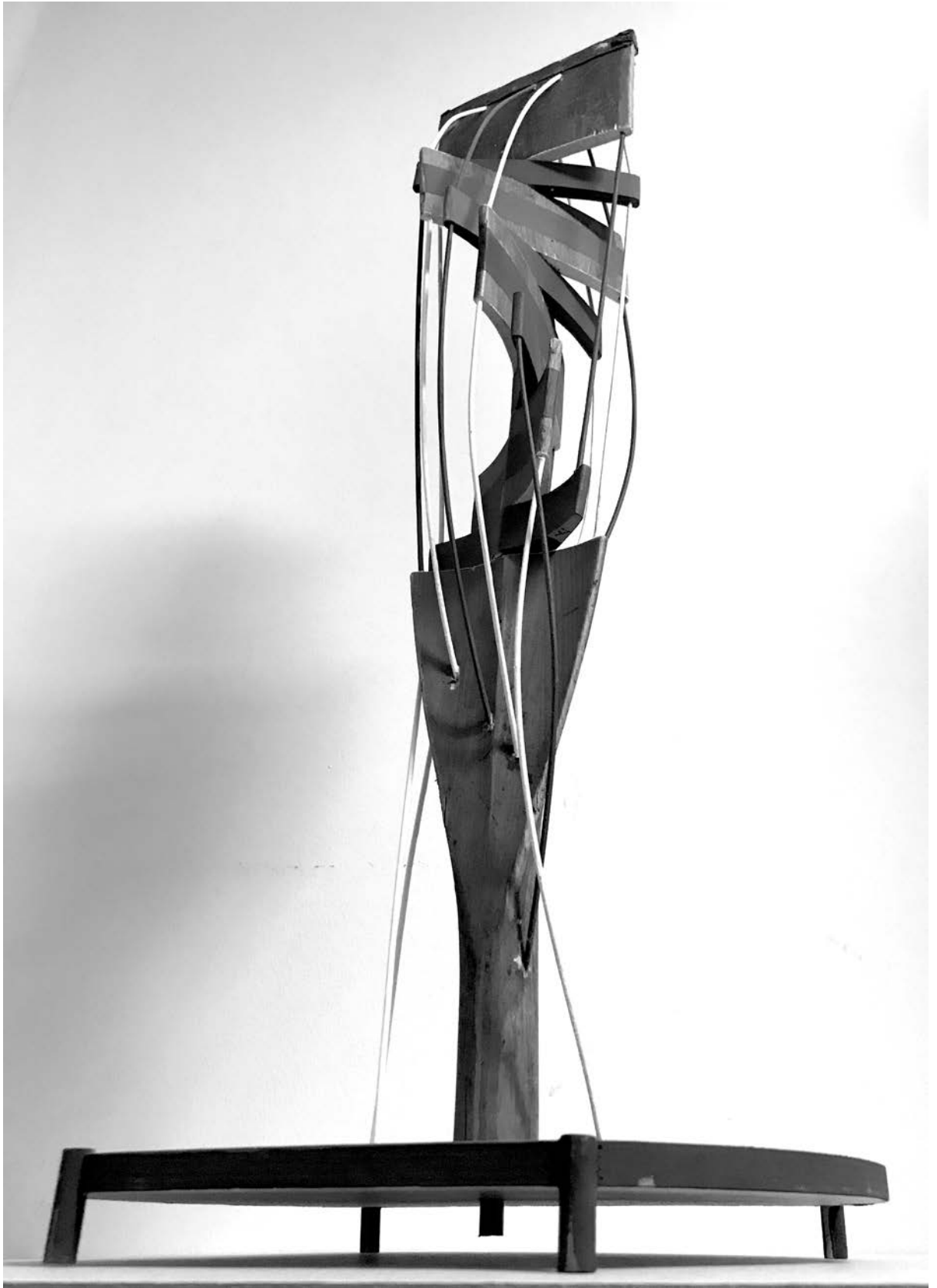
először a friss vízcseppek, ahogy ránehezednek
a mentazöld fűszálakra. igen, ez maradt meg. aztán
a halk motorzúgás, a kipufogógáz kemény füstje, amikor
arcomba csapódik. íze tömörre lapul nyelvem alatt,
szemeimben mégis lágy. nyílik a kocsiajtó, hidegek
bent az ülések. hagyd. úgylis felmelegszenek.
márciusi lepel az,
ami most beránt – és újra meg újra, ahogy
telnek az évek.
kíméletlenül.
a poros út.
egy libbenő szoknya.
a magyar határ.
az osztrák határ.
ahogy közelednek az Alpok, és széldzsekiben látogatjuk
meg a bőgő Madonnát. a kisgyermek Jézus a karjaiban fekszik,
kék szemei a kápolna töredezett mennyezetére merednek
(akár az égbolt is lehetne). sosem értettem, hogyan lehet egy
ilyen csúnya babát kifaragni. vagy csak az idő vaskereke az,
ami forog végtelen, mint egy ördögsekér, és elengedi a lakkot?
steril benzinkutak. tükörsima aszfalt. pár euróért vásárolt szendvicsek.
merevek a szellők,
és merevek a betonkorlátok,
amik összetartják a parkolót.
hideg körökbe zárnak.
gondolkodni akarok,
de csak a hatalmas szerpentinek
járnak a fejemben. hova tovább?

*

álmom? az álmom hetyke valóság csupán.
izzadtan ébredni, nyújtózni a kusza lepedőn.
mellkasomon városok térképe, felülnézetből
láthatod az utcákat, kicsiny sarkokat.
szemeddel követheted a kék pontot
– igen, ezek mi vagyunk, ahogy forgolódunk
a google mapsen. középkori házak között
aprócska templomra bukkanasz, benézel,
és csalódva konstatálod: még tart az istentisztelet.
arcodat takarod. figyeled, ahogy
izzik a napkorong. árnyékba
vonulunk, hűvös paradicsomba.
nem az én vagy a te diadalát
üljük ma ezen a roskatag fapadon, ez
inkább egyfajta fáradság, a magány.

aztán az este. a szív kurzív húrjai összecsengnek a fakó lombok alatt.
az, hogy a pillanatban eltévedsz, és nem találsz a sikátorok között a kiutat,
vagy éppen a főtérre bukkanasz, és a sok turistától nem látod, hogy az út,
amit keresel, most macskakövekkel van kirakva. feketén ballagó árnyékok
a sugárúton, elsuhanó autók vad fény-nyomai. halkan csukódik az ajtó,

s a villany kellemes zúgása jelenti: megérkeztünk.

DALMAI ROZI

Zendülés**Dalmai Rozi**

(Győr, 1998)

óvodától érettségiig a Péterfy Sándor Evangélikus Oktatási Központ tanulója volt. A Pécsi Tudományegyetem szabadbölcse-szet szakát abszolválta esztétika specializáció, 2021 tavaszán, jelenleg az államvizsgára való felkészülés köti le idejét. Győrben él. Publikációinak nagy többsége a *Műhely* folyóirathoz kötődik.

A csaposok kocsmánként hatalomra emelkednek és éltetik a tablettás borok ünnepét. Törzsvendéggént megvétőzhatom az áremelkedés mértékét, ha senki sem figyel rám, lehetőségem nyílik megdönteni a diktatúrát egy hátsó sarokban vagy a férfi wc piszoárjai körül.

Tudhattam volna, hogy szerelmesnek lenni ilyen nehéz, hogy a sör csak a szádban keseredik meg igazán, mikor valami elérhetetlen után nyúlsz, megremegnek a székek az asztal körül.

Évekkel ezelőtt is közhelyesnek számított kocsmaverseket írni, főleg nyitva tartási időben a pult mellett, de azóta sem jutott erőm magamra:

Elég pénzt hagytam itt ahhoz,
hogy a wc mellé hányjak.

Jogom van nézni, ahogy az utolsó előtti pohárhoz érsz,
hogy fellázadhassak az érzés ellen,
ami önkényesen uralkodik felettem:

Melletted állva boldogabb vagyok.

Vének

Ezt a várost még a Nagy-Duna sem tiszteli meg széles, mindent elsöprő jelenlétével.

Nekünk kis vizek jutottak.
Nem építhetünk hosszú, magas hidakat szigeteken keresztülélve,
olyan távolsággal a pillérek között, hogy átférjen egy hajó.

A mi csónakjaink, ha fejvesztve sodródnak,
nem érhetnek tengert egyenes ágon.

Itt sárosan keverednek egymásba a kis erek,
mint a szaporodó vadállatok.

A találkozásuktól pár kilométerre lerakják a mocskos hordalékot, zátonyokat alkotnak, a kavicsszigetek akkorák, hogy fák nőnek rajtuk,
hogy kagylók ragadnak a nagyobb sziklák közé sorsukra hagyva, ha apad a folyó.

A száraz algák és halgerincek mellett rés nyílik, lazulnak a kövek,
egyensúlyt veszít a tehetetlen tömeg.

A víznyomás a te hangodon suttog.
Az iszap közé süllyedek.

Százszorszép-levél

Az utolsó dolog, amit hallgatni akarsz, a nyikorgó székláb egy üres étkező közepén. Szerelmesnek lenni annyit tesz: hátrébb helyezed a gyomrod tetején úszó sérelmeid, és megiszod az asztról a sokadik pohár bort.

A télikabát kiszakadt zsebein keresztül dohánypor szivárog a bélésbe, és sárgás foltot hagy a farmerodon, ha víz éri.

A kezéd nyoma a tarkómon maradt.

Jobban sajnálom magam, mint bármikor máskor, és megpróbálom szaporítani a frissen hajtó bánatot.

Ha kellőképp táplálsz, lassan mindenén áthatoló gyökeret ereszt, cserépbbe ültetheted ajándékként, hogy mindenki lássa, mennyire szenvedünk.

Az elviteles dobozok fedelei alatt különböző színekben virágzik a penész.

Megtanultuk, hogy a városok felett halványabb a sarkcsillag, és csak távolról látszik a Göncölszékér.

Olyan környék ez, ahol a százszorszépek kiértékelik a szomszédokat a tavasz közeledtéről.

Egyszerűbb lenne boldognak lenni, de túl régóta virrasztasz önmagad felett, a gyásztól nem jut időd megszámlálni a falon futó repedéseket.

Leltárba vehetünk mindent, ami a miénk:

Egyenként az összes ősz hajszálainkat,

hogy hányszor érintetted meg a tarkóm,

és én hány pohár bort vettem el az asztal közepéről.

Egyre hangosabban, ütemesen zokog a székláb.

Estéknként a végtelenbe rohanó idegeneket nézem, hogy tudjam, eléri-e az utolsó menetrend szerinti járatot.

Csendben elmormolok egy imát az édesanyjukért,

(mondjuk a Mi Atyánkat, mert már csak azt ismerem)

aki ma is hiába várja őket haza.

A tulipánfám tegnap megfontolt lassúsággal bimbót bontott.

A kertek alján húzódó földút végére téged képzelek, hogy legyen miért valaha odaélnem.

Szotyí

A költözőmadarak ösztönösen indulnak dél felé, ha hűvösebbre fordul az idő.

Nincs erejük megkérdőjelezni a napnyugták gyakoriságát, mikor hosszabbodnak az éjszakák.

A nyári hónapokban szárnyukra telepedett port és a fiókákat már megtanulták elviselni,

hogy a tél közeledtével hátrahagyhassanak mindent, ami valaha számított:

Külön figyelmen kívül hagyva a szerelmünket, ahogy ott hever szétszórva, mint valami szotyí a hó tetején.

Izsák

sörösdobozokat görget az üres szél
ez olyan részegség, amitől nem tudod az utat hazafelé
megköszönöd a kőkerítésnek hogy még áll
talapzata környékén gyűlnek a könnyek
tűzcsapok tövében olyan szerelmeket siratsz
amik sosem voltak a tiéd

a csikkek a tócsában az arcod vonásaiként rendeződnek sorba
az aszfalt repedéseit átugrod és háromszor kopogsz fafelületen
de ennél szerencsétlenebb már úgysem lehetsz

különböző üvegtárgyak csillognak az utad közepén
vasrácsok szorulnak fatörzsekre
más-más szerelmeket mosol egybe
hogy megértsd a tuják susogásánál nagyobb erőket

ez a maszatolás semmire sem való
a panelablakok pupillája szűkül
már nem láthatják merre jársz
hogy nézel a magas gyaloghídra

a felnőtt ágykeret ívesen hajlik meg a teendők súlya alatt
a pohár víz a szekrény szélén megszokott már téged
úgy fekszel ott mintha nem ismernél holnapot

egy párhuzamos oltáron áldozod fel magad:

álmodban részegen melletted sétál

BENESÓCZKY LÁSZLÓ
Il giardino segreto

Végy egy mély levegőt ---

Terrakottában játszó konyhák közötti béke
verandák zöldje indul, ahova soha senki nem érkezik

Itt van a táj, meredek, de a házban alvók
csillagöve ---

Itt lenne a ház, ha engedné a táj ---
Itt van a ház, terrakotta, kövekből
alakított kerítéssel ---

Itt volna az északi konyha.
Nagy ablakaimba
szembeni téglafalokról visszaverődve
tódul a fény.

Kápolnairányban kell felmenni a hegyre.
Mit tegyen az, ki a várost csak
csillagirányban járhatja felül?

*Egy ma még ismeretlen
Tarkovszkij-film
magyar szinkronjához*

Ki irányítsa lelkiismeret-fulladásaid?
Az örült robot vagy a gonosz hologram?
Egyik sem irányít, öntörvényű kígyók teszik a dolgukat.

Rohamléptekben pusztul a világ legnagyobb szíve.
A Kádár-kor mint megkövült anyaméh ultrahangjait verik vissza a málló falak.

Benesóczky László
(Budapest, 1992):
jelenleg Újbudán él.
Kommunikáció- és
médiatudomány szakon,
újságírás, PR és kör-
nyezeti kommunikáció
szakirányokon diplo-
mázott a PPKE alap- és
a BME mesterképzésén,
valamint idegvezetői
végzettséget is szerzett.
2019 óta a Műgyetem
munkatársa. Versei eddig
a Balázs Tibor által szer-
kesztett Accordia Kiadó
antológiáiban, illetve a
Tiszatáj és a *Várad* folyó-
iratokban jelentek meg.
Az Yriunk (Y-generációs
Interaktív Irodalom) író-
csoport tagja, valamint
a FISZ Líráműhelyének
rendszeres résztvevője.

Hauptmann Tamás

(Mosonmagyaróvár, 1981): újságíró, 2008-ban végzett a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar bölcsész, illetve kommunikáció szakán. Itt Móricz Zsigmond haditudósítói tevékenységét kutatta, amelyből szakdolgozatát is írta. A volt győri Béri Balogh Ádám Honvéd Gimnáziumban érettségizett. A *Szegedi Egyetem* című lap munkatársa (2002–2008), a *Kisalföld* tudósítója. Jánossomorja Város Önkormányzatának kommunikációs referense, 2006-tól a Jánossomorja Televízió főszerkesztője. A RizikóFaktor zenekar tagja. Korábban a *Jánossomorjai Füzetekben* publikált szépirodalmi írásokat. Családjával Jánossomorján él.

HAUPTMANN TAMÁS

Linóleumfőzelék

A kórházi linóleum
dermedt tökfőzelék.
Száradó felmosóvíz
az ablak fénye rajta.
A váróban két mankó
gumija nyöszörög.
Tetejében széltepte kuvik,
ősz férfi gubbaszt.
Úgy billen át
zsibbadt mozdulásba,
ahogy a falról mállik az árnyék,
ahogy gesztenyepüré nyög
a krumplinyomón.
– Le kell vágni a lábát –
mondja a felesége a padon,
belefáradva és belenyugodva,
kiállva a történet elé végre.
Mint aki már az arcát tartja
egy hörgő vonat reflektorába.
Mint aki szusszanva leteszi
a nehéz bevásárlószatyrot
a lépcsőfordulóban,
hogy nem értünk haza,
de most már kell, hogy valami jobb legyen.
Ülünk. Faragott stációk egy kálvárián.
A kopott kardigánok bordái közt
csúszkál a kiszolgáltatottság,
és a linóleumfőzelékbe csobban,
ahogy a cintányér a Himnusz végén.
Múltak és jövődők
a tányérszélre hűlnek
a toporgó cipőtálpak alatt.
Hunyorgó ujjak bogarásznak
átdöfött torkú mobiltelefonokat.
A lehetekkel remények párolognak el.
Tervek, haragok, akaratok.
Az új tető a házon,
vagy látni a tengert.
A rózsakert otthon
más keze után fordul.
A fájdalom mindenki nyakába ül,
apjára kéredzkedik fel így
a fáradt gyerek
hazafelé.
Az ápolónő a folyosóra lép.
Arca előtt kihangosított telefon.
Mindenkié a szintér,
senkié sem a kulissza.
Nevet.
Fiával beszél.
A boltból hívta,
hogy milyen túró is kell estére.
Hallgatjuk hosszan, nyugodtan.
Olyan távoli, hogy a valóság
ilyen puha is lehet...
Ülünk. Mint a lehullott dió.
Fekete, nedves héjunk alatt
korog a könnyedségre vágyás.
Tényleg, van még nevetés!

Valaki még túrós rétest készít!
Utána talán
rózsakertet metszeni indul
jóllakottan.
Az élet átbillen.
Mintha leszállópályára fordulna
és ereszkedni kezdene a kórház.
Övek nincsenek
a panelházakat zongorázó
műanyag székeken.
Igaz, kéztörölő sincs a mosdóban.
– Nagyobb baj, hogy villany sem –
válaszolja a rövid hajú nő,
aki a sürgősségi rendelésre vár.
Másfél órája.
Egymással szemben szaladó
mozgólépcsők a folyosók.
Ha felállunk, majd lépni kell...
Ülünk. Már inkább úgy,
mint török kávé alján a zacc.
Összesűrűsödve és kiázva.
A wc ajtaja nem záródik.
Vizelet csorog fémhangosan.
Pergődob a huszadikai felvonuláson.
Áldjon vagy verjen,
csak legyen már valami végre!
Az idő beleköt a levegőbe.
Mint a zselatin, remeg.
Remeg.

Istenem,
de jó lenne
csak úgy puhán,
túrót venni
hazafelé!

Kájgumi nix?

Szürke volt az aszfalt, szürke volt a kopott bőrgolyó, elmosódott a gurulástól a labda, elmosódott a futástól az út. Futás közben figyeltem, milyen érdekes. Amikor belebotlottam mamáéknál a konyhaköre tett, zománcozott vajlingba, na, pont olyan halvány bongás van a keményre fűjt bőrfoci hangjában, ha lendülettel gurítom az aszfaltozott úton. A házunktól megiramodva vezettem az új labdámat az utcában álló fiúk felé... A hátamon éreztem, a szüleim ott állnak az erkélyen és engem figyelnek.

Pár perce csak, hogy Édesapám meg Édesanyám egymás mellé állt, és valami eltört, bikkfa, suta, mégis egyszerre csilingelő, regölő, varázsló mozdulattal előkerült közülük ez a szürkére kopott labda. Alltam, zsibbadt tagokkal. Csillagvizsgáló lencséje volt a szemem. Beitta és sokszorosára növelte azt a boldogságot, ami a szüleim szeméből érkezett. A helyi sportegyesület egy kiszolgált edzőlabdája lehetett, amit apám valahogy meg tudott szerezni, talán a régi, focista haverok segítségével. Hiszen akkor, amikor a '90-es évek elejében fulladtak ki a '80-asok, leginkább csak a helyi sportegyesületek szertárából gurulhattak ki az elhasznált leltározott lasztik, hogy aztán grundok, árokpartok, kavicsutak gyerekzsivajában vezessék le, vagy pontosabban koronázzák meg pályafutásukat. Ahogy az minden tisztességes bőrlabda álma kell hogy legyen. Mert labdát, pláne bőrt, látni is ritkaság volt akkor, nemhogy patogatni, birtokolni, betonon játszani vele. A beton sokkal gyorsabban megette a labdákat, hát persze... De hát hol máshol játszottunk? Az utcánkban két autó lakott, a festő fehér Daciája és a szomszédék piros Moszkvicsa, aminek néha a kormányja mögé ülhattünk a garázsban. Két autó meg három bőrlabda. Ez volt a leltár az utcánkban. Több jogunk volt az útra nekünk, gyerekeknek, mint holmi erre vetődött személyautóknak, ezt vitán felülüként kezeltük. Szinte csak a TSZ traktorjai jártak erre, óránként talán kettő. Ilyenkor a kapusok, vagy ha arra nem tellett a létszámból, a hátul állók tele torokból riadóztattak. Labdaaaaa! Erre a lehető leggyorsabban le kellett fojtani az épp lendített rúgást, a már eldőrentett, vagy épp a kavicsok közül az útra csorgó lasztit, nehogy a kerekek alá guruljon. Aztán, mint a villám, letakarodni az útról, és izgulni, hogy a kerekek meghagyják-e a kavicsalmokból formázott kapukat. Az ismerős sofőrök már figyeltek erre. Pár zord, téli hónaptól eltekintve ez így ment egész évben. Ha nem volt lecke, péntekenként például, már délután a két lámpaoszlop alá tettük a kapukat. Sötétedés után aztán két fényes mezőn álltak. Ha a világos és a homályos szó jelentésének lenne közös metszete, talán azzal lehetne leírni az ötöst. Sárga köd. Sokszor a sötétben át indultak a támadások, szagról, fényes körvonalról tudtuk csak, ki jöhet szembe. Csel vaktában, még ha csapatárs is az a fekete árny, az a biztos, aztán futás tovább a fényre, mint az utcalámpa alatt amúgy is ott zsongó szúnyogok. Emlékszem, egyik őszi este véres szájjú, véletlen összecsattanás vetett véget a meccsnek, vagyis fűjtük le másnapig. Akkoriban az esők is mások voltak. Tinta ömlött az ég aljára, egyre kelt és dagadt, aztán zsinóregyenes, sűrű szálakkal eredt meg, a föld és az árokparti fű szagát verve fel. Tudtuk, hogy nagyjából tíz perc múlva kifulladás a harag, mintha csak kiköhögte volna magát az ég. Majd még tíz perc, míg a bugyborgó pocsolócsók annyira felszáradnak, hogy a labda már ne kenje össze a pólóinkat. Hazaindulás előtt aztán mégis kiáltoztuk: – Pista, fordítva van rajtad a póló! – Tudom, a másik fele koszos... – jött a válasz. Sokáig röhögünk együtt, egyenlően. Mert akármelyikünk pólója lehetett volna. Pólók. Egyszerű szövetek, a nyugati márkajelzés ritka volt, de persze fel sem ismertünk sokat. A hús esőszagba néha beleolvadt a nagy fazék forró tojásos tésztaillata, amire anyám behívott minket az üveges teraszra. A szőnyegen törökülésben, izzadtan, tömve magunkba azt a gőzölgő tésztát, mi, szomszéd gyerekek. Mindközben az ablakokat körbeöleli az eső.

A cseh gumitalpú csuka hamar serpenyősímára kopott. Volt, aki levágott szárú gumicsizmában állt be focizni, mert éppen nem volt más. Ha elég laza és gyors voltam, tudtam vetődni, gátulést vágni a betonon. Persze, felgyalulta a bőrt, de talán addig nem is éreztem jól magamat, amíg valamim nem volt koszos, vagy nem égett a horzsolástól. A kapusnak ért a hosszú nadrág és a hosszú ujjú. Keresztapám edző volt egy kis falusi csapatnál, tőle kaptam egy számozott, hosszú ujjú pólót. Már szinte kapusmez. Talán még a karom is hosszabb lett tőle.

De az a labda. Az első. Valami kisgyermeki vágy volt, hogy legyen, hogy nekem, nekünk legyen, hogy bármikor hallhassuk a kongó, üveges hangját a betonon, ne kelljen várni valakire, akinek van, és ki is hozhatja a betonra, a kavicsra. Mert pálya nem nagyon volt a környéken. Hengereztek egy grundot a nagyobb fiúk a hátsó utcában, már igazi, megfogható, kátrányszagú, szálkás fából ácsolt kapukkal. Persze, egy-két pofont zsebre kellett tennem, és vissza is adni belőle, míg befogadtak, de aztán a falka tagjai lettünk. Alltuk a sarat a grundon. Néha szó szerint. De pár hónap múlva építési telkeknek mérték ki a területet. Raklapok jelentek meg a kapuk helyén, aztán gödrök, végül családi házak – játszótérek nélkül... Nem is írtam olvasónaplót *A Pál utcai fiúkból*... A sportegyesület füves pályája messze volt, kölykökként meg nagy falat az olyasmi. Idegen srácok, jól kitaposott jogok és hierarchiák, új szavak csúszkáltak a zuhanyzó folyosóin: – „Csicska.” Semmi falka, semmi tisztességes árfolyamon váltható pofon. Eső és tojásos tészta illata helyett izomlazító és hajszelé szaga. Bejijedtem vagy megutáltam? Mindegy. Maradt az út, meg az üres, elhagyott edzőpálya a sportpálya túloldalán.

Emlékszem arra a pillanatra. Futottam a fiúk felé. Szemem a guruló labdán, nem is azért, hogy a vezetés hibátlan legyen, hiszen tudtam, most mindenki ugyanolyan tiszta vigyorral néz, mint ami rajtam van. Hanem azért, mert magam sem tudtam betelni a guruló bőrbogyó látványával, ahogy a sebes hempergésben simára mosódik. Az én labdám.

A pályát Feriék háza elé, az árok és a kerítés közti füre jelöltük ki, a két gömbakác és a kerítés fala volt a kapu. Mindenki tudta, hogy hol is magasodik az elképzelt kapufa. – Gól! – Nem, az kapufa!

Nincs kérdés, futsz tovább, elmormolva, hogy na, majd a következő beljebb megy...!

Tudtunk a rendszerváltozásról, a szüleink félelméről, az esti, suttogós beszélgetésekről, ahogy a Tungsram égőben pislogott a magyar bizonytalanság... De a gyermeki életünket nem horzsolták fel úgy, mint a beton. Egy árokparton éreztem meg a rendszerváltást. Ültünk, megpihenve a tücsököntés közben. A vizespalack a fűben nagy nehezen kibogarászott tücsöklük szájánál pihent, de már nem öntötte bele senki, várva a kikecmergő háziurat. Míg a többiek kalandos megfigyelésnek tartották, én szintiszta gonoszságnak, az élet önhatalmú és céltalan összegyűrésének. Aztán valaki szólt, hogy menjünk inkább hozzájuk videózni. Akkor felfogtam, hogy nekünk még nincs videónk, hogy nincs csavaros csukám, ugró párducos melegítőm. De nem az elérhetetlenség fájdalma volt a hiánya, hanem a szükségtelessége. Milyen jó is volt boldogan azt hinni, hogy a VHS-kazettának is két oldala van, mint a magnónak! Szavaztunk. És maradtunk az árokparton. Vártunk valakit, aki hoz labdát... Egy katica lassan mászott fel a napot billegtető fűszálon.

A változásokból nem sokat vettünk észre, de azt igen, hogy az utcánkba egyre gyakrabban fordultak be német rendszámú autók. Vigyázz, kocsi! Labdaaaaa! Szappantartóhoz vagy szovjet úrkomphoz hasonló Mercedesek. Akkor még nem tudtuk, hogy sok németajkút kitelepítettek tőlünk a háború után. Még nem úgy mentünk a vasútállomásra, hogy tudtuk volna, '46-ban itt több vagon várakozott napokig, bennük összezsúfolódva évszázadokig itt élt vezetéknevek, Umatham, Lang, Klein. Akikkel összecsomagoltatták az egész életüket egy bőröndbe. Kijárási tilalom volt, és beszéltek az öregek, pár gyerek sokat kockáztatva vizet vitt a vagonokhoz a szomjazóknak, akik nem léphettek ki a kocsikból... Nem a bőrlabdáikon merengtek. Akkor még nem tudtuk, vagy jobb volt nem elképzelni, milyen lehet megállni a házad közepén, minden értéked, emléked, kezéd nyoma áldott körében... Nem is állni, hanem billegni, mint tollpihe a huzatban...

Az úrkompokból pocakos, pirospozsgás Opák szálltak ki, és kendő nélküli, kifejezetten sportos Omák. Olyan fiataloknak tűntek, csak a sok kibeszéletlenség fonnyadt az arcukra. Az anyáinkra hasonlítottak, pedig a dédijeinkkel egyszerre születtek. Itt, a szomszédos utcákban. Míg az itt

játszó gyerekek dédijei valahol a Csallóközben vagy Mezőkövesden sírtak fel először... és akkor is ugyanúgy sírtak, mikor eljöttek onnan, kocsikkal, szekerekkel, vonatokkal, szlovák egyenruháktól vagy magyar szegénységtől úzve.

Az idős vendégekkel néha kiszálltak unokák is. Velünk egykorú srácok, szürke téglákat nyomkodva. Először láttunk gémbajt, úgy, hogy addig csak kvarcjátékot, azaz pittyogót markolt a kezünk. A Holdra szállás és az ember vonzolta eke különbsége szakadt be közöttünk. De kiszálltak csipogós karórájú, rövid hajú lányok, akikbe rögtön szerelmes lett az egész komplett keret. Rágóból fújtak gömböket. Amikor kipukkadt, mintha a mi életünk pukkant volna ki, cseh csukástól, kitérdelt melegítőstől.

Német rendszámú autók itt-ott az utcákban, jórészt hétvégente. A hallgatag, félig leeresztett redőnyű idősekhez jöttek. Ennyit tudtunk. Eddig nem jöhettek, most itt vannak látogatóban. A kapuban nagy ölelések, könnyek. Furcsák voltak, de úgy gondoltuk, a németek biztosan ennyire rokonszeretők, meg talán régen látták egymást. Nem tudtuk, hogy sokan otthonról jöttek haza. Hogy negyven éve álmaikban unos-untalan megnyikordul az a kapu, ami előtt most leparkoltak, amit most kinyitott egy rövid telefonoktól, levelektől elfakulni nem tudott rokon, és aminek tegnap úgy nekirúgtuk a Kele lasztiját, és azóta szorítunk, hogy a horpadást ne vegyék észre...

Volt, hogy elsétáltunk egy-egy autó mellett, bepislantottunk a furcsa műszerfalakra, a sebváltógombba rejtett kisautókra, amelyek, mint a borostyánba zárt virágok vagy bogarak, úgy ejtettek minket ámulatba, mint a gyanta a rovar. A tartókban rágók, ismeretlen márkájú és ízű édességek. Előfordult, hogy a megérkezők a náluk lévő finomságokból megkínálták a szomszéd gyerekeket, az utcán játszókat. Ezt a németek is élvezték, és persze a gyerekek zömének is tetszett. Aztán a megérkező nyugati autókhoz egyre többször gurult oda véletlenül a labda. Sok külföldi már kifejezetten ezért hozott édességet, tudva, hogy biztos feltűnik egy gyereksapat. A nagyobb srácok az utcából már merészebbek voltak, nem várták meg a hívást, oda is mentek, kértek, melyiket tudtak.

– A falról bepattanó ér? – Nem, az nem ér, és kívül is volt. – Ér. – Ez hülyeség. – Miért ne érne, ha a beállós kapus is ér!? – ment a szokásos vita. A most bemutatkozó, új labdám kapáslövésre várva pörgött még az árokban. Utánaléptem. Egy nagy, piros autó fordult be az utcába. Meg is álltam, szerencse, hogy megvan a laszti, nem gurult ki az útra. Német autó volt. Tudtuk, melyik. Az utca túlsó végén fog megállni. Akkor már nemcsak mi, a négy szomszéd fiú fociztunk, mint általában, hanem a hátsó utcából is bekéredzkedett játszani két-három idősebb srác. Nem volt labdájuk, itt meg hallották, hogy pattog.

– Gyertek, menjünk oda! – mondta a nagyobbik, a rókaképzű Szűrszabó, akitől egy kicsit mind féltünk. Ő annyira nem volt ügyes a játékban, de ezt következetesen erővel igyekezett pótolni.

– Nem. Ne menjünk! Focizzunk! – mondtam. Lehajtott fejjel, de mégis, kicsit túl diktáló hangszúllyal, amiből, éreztem, még bajis lehet... Dehiszen itt az új labdám. Megnemisszerettem kéregetni, koldulni, mosolyogni, játszani a szegény, szerencsétlen utcagyereket. Turistakocsi behajoló, nyelvényűjtogató zsiráfok a természetfilmekben. Mintha a „nincs”-en, meg a „nem lehet”-en bármi szégyellnivaló is lenne... Az a kutya eszik a legtöbbet, amelyik nem nézeget körbe a teli tál fölött... Volt, aki mögöttem még topogott, de a többség már megindult. Aztán már csak én maradtam.

– Gyere te is! – nem volt gonoszkodó a hangja, inkább segítőkész. Szűrszabó után indultam, talán féltem, hogy nem jönnek vissza, vagy azt gondoltam, ott kellene lennem velük.

– Ne szarj be! Odamész, csak annyit mondasz: kárguminiksz? Azt’ kész. Ennyi. Kapsz rágót vagy valamit, mindenki kap valamit. Aztán elosztjuk.

A többiek már elindultak a kiszálló németek felé. Szerintem álltam, a leparkolt kocsi mégis egyre közelebb ért. Hónom alá szorítottam a labdát, amiről úgy éreztem, most is vájlingszerű hangon bong. Pedig csak a szívem volt.

Az autó túlsó oldalán egy velem egykorú kislány szállt ki. Rövid volt a haja, barna, és szépen mosolygott. Akár bele is szerethettem volna, ha máshol, máskor, máshogy dobja a színes és fehér ruhákat egy mosásba a történelem. Az anyja is kiszállt, kedves mosollyal, mint akinek bejött a számítása. Oda szólt valamit németül a lánynak, aki felénk lépett, kinyújtotta a kezét, ami, mint egy marionettet a vezetőszál, felrántotta az én kezemet. És belenyomott egy rudat, mint az egyik régi építőkockám, akkorát, de kicsit puhábbat. Sárga volt. Juicy Fruit. Lapos rágó. A gyümölcsös. Már kóstoltam ilyet, és emlékeztem, hogy nagyon ízlett. Ott álltam, hónom alatt lihegett a kajla fülű, szürke labdám. Páran még kaptak valamit. Mars csokit, Maoamot, kinek milyen szerencséje volt. A vendégek köszöntek, volt, aki magyarul, mosolyogtak, aztán bementek a házba. Ledőlt pár telegrafitizett betonfalnyi másodperc, ami köztünk és a németek között feszült. Ötvenévesi sűrű por verődött fel belőle. Szűrszabó rám nézett elismerően. Volt valami osztzkodás, de nem sok, mindenki értékes kincseket kapott. Így aztán a nagyok elmentek, vissza az utcájukba... A meccsnek kimondatlanul is vége volt, sőt, érdektelenné vált, mintha csak egy lassan dolgozó szippantókocsi szaga lett volna. Minket, kicsiket, otthagytak, kezünkben a kikoldult édeséggel. Kulcslyukakkal a vastag ajtón túlra. Talán nem is akartak többet. Csak elérni, hogy mi is csináljuk. Hogy ne legyünk különbek. Talán jó fejek akartak lenni velünk, hogy megmutassák, hogy kell ezentúl. Kárguminix?

Felszedték a tévében a vasfüggönyt. Markolók döntötték le a falat, bár mi azt sem tudtuk, az NSZK és az NDK közül melyik melyik. Nekünk itt a helyünk, az eltűntetett vonalak mögött, ahol egyformára térdesednek a tréningnadrágok. Tartom a rágót, mert mindenki más az én csapatomból tartja, amit kapott.

Aznap sokáig ültem az árok szélén. A füvek között iapiacsozott a szél a szöcskékkel.

Pár év múlva már a sarki zöldségesnél is lehetett kapni ilyen rágót.

De még nagyon sokáig nem vettem.

HEGYI DAMJÁN

Viceházmester

Hegyi Damján

(Győr, 1999):
Mindszentpusztán él. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem magyar és a Pécsi Tudományegyetem intermédiá-művész szakos hallgatója. Novelláit, filmkritikáit, képzőművészeti témájú esszéit közölte többek között a *Magyar Műhely*, a *Prae*, a *Filmtett*, az *Olvasat.hu* és a *Nincs.online*.

Amikor jó időben arra bringázom, estefelé mindig megcsillan a nap a kocsmá előtt felejtett fröccsöspoharakon. A borsodis címke elsötétül, geometriai alakzattá változik, a pohár szélére ragadt porszemek és szőrszálak hatványozottan látszanak. Soha nem tudom megállni, mindig le kell fotóznom. Mások a naplementéről lőnek képet az Instagramra, én a fröccsöspoharakon megcsillanó fényről.

A betonos kosárlabdapálya a buszmegállóval szemben helyezkedik el a falunkban. Amikor a szomszéd településről megérkeznek az általános iskolások, páran nem mennek haza, hanem ott maradnak kosarazni. Attól függően, hogy épp hétfőtől csütörtökig van-e valamilyen nap, vagy péntek van, ötig-hatig, vagy nyolcig-kilencig vannak kint.

A betonplacc közelében csak egy öregasszony háza és a kocsmá van. Az öregasszony már évtizedek óta egyedül lakik, férje, fia régen meghalt, a kocsmában meg mindig bömböl a televízió, a részeg embert meg amúgy sem érdeklik a zsbongó gyerekek, a saját gondjaival van elfoglalva.

Általános iskolás koromban én is kosaraztam itt, legalább heti két-három alkalommal. Valamilyen érthetetlen okból kifolyólag az akkor használt tornacsukám még mindig jó rám, a kertben szoktam használni, amikor virágokat öntözök. A cipő, úgy látszik, maradt, én meg a barátaim viszont kiöregedtünk. Ma már, nagy tizedikesek, inkább átmegyünk egymáshoz és fifázunk. Vettem egy joysticket ebből a célból, holott egyedül nekem nincsen konzolom.

A buszok a leghetetlenebb időben járnak a város felől, ahogy az ilyen pár száz fős falvaknál lenni szokott. Jön egy hajnali öt tízkor, egy reggel hét ötvenkor, aztán tizenegy harmincnyolckor, tizennégy tízkor és tizenöt tizenkilenckor, utána este, húsz negyvenkor meg huszonkettő negyvennégykor. Ezeknek nálunk van a végállomásuk, a falu másik végén, a vékony úton meg kell fordulniuk. Ahogy a sofőr előre-hátra rángatja a hatalmas járművet, olyan, mint amikor az idomárok taszigálják a cirkuszi elefántot.

Apám is busszal szokott járnai, mert csak egy autónk van, és az kell anyám munkájához. A hét ötvenessel megy és a húsz negyvenessel jön haza. Anyám előtt kel, és mire hazaér, már régen kész az ebéd, amit ő vacsorára fogyaszt. Munka közben nem eszik semmit, ezért nem is üli meg a gyomrát, ha este tízkor mondjuk egy jó adag pörköltöt kell bevágnia. „Köszönöm, egy tündér vagy, marha jól esett” – mondja mindig üresen, felállva a tányérral a televízió előtt.

Amikor hazaér, úgy, ahogy van, megviselt, izzadt bőrrel, zsíros hajjal felveszi a fürdőköntösét, abban flangál otthon. Amíg anyám melegíti az ételt, beszélget vele egy kicsit. Anyám sűrög-forog a hűtő, a sütő meg a konyhapult között, apám meg az ebédlőasztalnál ülve, az asztaldíszsel babrálva meséli aznap történéseit. Melyik kolléga mit csinált, hogyan próbálják egymást megfürni, ilyenek. Anyám általában úgy tesz, mintha figyelne, de egyből kiderül, hogy erről szó sincs, mert mindig totálisan irreleváns kérdéseket tesz fel apámnak, és a reakciói véletlenszerűek, nem ott döbben le és nem ott nevet, ahol kellene.

A kiskori képeimből ítélve más lehetett, amikor óvodás voltam. Legalább anyyi képen szerepelnek csak ketten, mint velem együtt. Ugrabugrálnak meg mosolyognak. Látszik, hogy jelen vannak egymás számára a világban, hogy nem csupán egy másik emberrel vannak együtt, hanem *ők ketten* vannak együtt, egymással, kizárólag egymásnak, helyettesíthetetlenül.

Ahogy nővök fel, egyre jobban azt érzem, hogy én vagyok az összekötötés anyám és apám között. Mindkettejüket megértem, ismerem az igényeiket, a szeretetnyelvüket. A reakcióikon is látszik, hogy velem sokkal jobban kijönnek, mint egymással. Próbálok mindkettővel elegendő időt tölteni. Az, hogy hárman töltünk együtt időt, csak nagyon kevészer tud összejönni ahhoz képest, hogy elvileg egy háztartásban élünk. A legutóbbi alkalom például három hónapja volt, amikor elmentünk medvehagymát szedni. Anyámmal ketten beszélgettünk, közben apám olyan gyors iramban szedte a medvehagymát, hogy elkeveredett tőlünk.

Egyik szerda délután chipset, sört és joysticket pakoltam a hátizsákomba, biciklire patantam, és elindultam Vince barátomhoz. A buszmegálló előtt nem sokkal megcsörrent a telefonom. Vince elfelejtette, hogy következő nap három dolgozatot kell megírnia, többek közt irodalomból, amiből bukásra áll. Most nem fifázna. A többiek vagy szintén tanulnak, vagy valami foglalkozáson vannak a városban. Lelombozódtam. Akkor sem megyek haza, mondtam magamnak, az idő amúgy is gyönyörű, késő tavaszi délután. A kavicsos földre tettem a bringámat, leültem a kocsmá előtti padkára, kipukkasztottam a chipsemet, felszisszentettem a sörmöt. Hátratámaszkodtam, a lábamat előrenyújtottam, úgy sütkéreztem a napban, balomon nassolni való, jobbomon ital. Hamar elment a rosszkedvem. Ültem egy ideig, és nem gondoltam semmire.

Kis idő után aztán észrevettem a betonplaccon kosarazó fiatalabbakat. Soha nem szólítottam hozzájuk, még a nevüket sem tudtam eddig, pedig ez a falu van vagy négy-ötszáz fős. A szüleim biztos meséltek egyikről-másikról, megmondták a nevüket, de a nevekhez nem tudtam arcot kapcsolni. Megittam a sör maradékát, aztán odaslattyogtam hozzájuk.

– Sziasztok, beállhatok játszani?

A gyerekek először megszeppentek, de pár pillanattal később a leginkább nagyszájúnak tűnő visszakérdezett.

– Te vagy a Nagy Bálint fia?

– Igen, Ricsi vagyok. Beállhatok?

– Aha, állj be oda, de akkor a Krisztofer átjön hozzánk.

– Oké – mondta vélhetően az ellenfél csapatkapitánya, miután végigmérte, hogy mindenkinél magasabb vagyok.

A kosártudásom már némileg berozsdásodott, de attól még viszonylag kis időn belül sikerült megfordítanom a mérkőzés állását. Egyedül az volt a baj, hogy elhúzott függönyhöz, hűvösebb szobához és videójátékhoz, nem pedig sporthoz öltöztem, jól összeizzadtam a hosszú farmernadrágomat.

A nagy ugrálásban akkor tűnt fel a tizenöt tizenkilences fehér elefánt háta, amikor már szálltak le róla az emberek. Vélhetően hamarabb hazaengedték azokat, akikkel kosaraztam, a többiek most jöttek az iskolából. Pár idősebb ember is leszállt velük együtt. Az egyiknek figyelmes lettem a ruhájára, a hajára meg a feje alakjára. Ahogy egy kicsit tovább néztem, leesett, hogy az apám az. Soha, de soha nem jött haza a húsz negyvenes előtt. A két kezemben megfogtam a kosárlabdát, leállt a játék. Egy darabig csak álltam, aztán megkérdeztem a nagyszájú, mint később kiderült, Misi nevű srácot.

– Te Misi, akkor ismered az apámat?

– Aha.

– Volt máskor is, hogy ezzel a busszal jött?

– Mit tudom én, cseszd meg, szerinted állandóan azt nézem, hogy ki száll le a buszról? De asszem, ja, láttam máskor is ezzel jönni a faterodat.

Apám leszállt, aztán gyors léptekkel elindult a kocsmá felé, és pár másodperccel később már el is tűnt a rovarfüggöny lelógó plüssfarkai között.

Azt, hogy előbbi busszal jött haza, nem tudtam mire vélni. A kocsmába viszont, úgy képzeltem, biztos egy kávéért ment be, vagy felváltja a papírpénzét. Tovább játszottam a srácokkal.

Eltelt húsz perc, eltelt harminc. Apám még mindig nem jött ki. Egyre kevésbé tudtam figyelni a játéokra. Az ellenfél csapata felhozta magát, sőt, a végén, igaz, hogy kettő ponttal, de nyert is. Másfél óra múlva abbahagytuk a játékot, a többiek hazamentek. Apám még mindig a kocsmában volt.

Elhatároztam, hogy megvárom. A betonplacc túloldalára megyek, hogy ne vegyen észre, letelepszem a fűbe, és addig nem állok fel, amíg apám nem jön ki. Bemenni természetesen nem volt erőm. De hazamenni sem.

Végül, magam sem hittem el, de három órával a rovarfüggönyben való eltűnése után bukkant fel újra. Vörös volt a feje és tántorgott. Elindult, de pár lépés után meg kellett állnia. A fal felé fordult és okádott. Még ilyen távolságból is látszott, ahogy a szegény fal elszíneződött az érintett területen. Megtörölte magát, várt egy fél percet, aztán továbbindult.

Nem a házunk felé indult. Nem volt mese, most már muszáj volt követnem. Csak azért is a végére járok, hogy hogyan fér bele az időbe, húsz ötvenre kell hazaérnie, ha minden igaz, mert körülbelül tíz perc a házunk a buszmegállótól. Az még két és fél óra. Tisztes távolságban maradtam, de mentem utána.

Egy földszintes, kicsi háznál állt meg, és becsöngetett. Azt hiszem, anyám valami olyasmit magyarázott, hogy kilenc-tíz hónapja vehette meg valami egyedülálló fiatal nő. Kinyílt a kapu, és valóban, egy nagyon szép fiatal nő fogadta apámat, hálóköntösben. Már kint az utcán lesmárolta, aztán behúzta az udvarra, és hangos zörgéssel bevágta a vaskaput.

Azt, hogy apám egy idegen nővel fekszik le, könnyebb volt elképzelni, minthogy anyámmal, lelki szemeim elé könnyebben gördültek a képek. Mindig undorított, hogy a rokonaimat valamilyen szexuális helyzetbe képzeljem, ezért könnyebb, ha képzelgéseimnek csak egyik fele a rokonom. Bár ez most nem segített. Arcomat a két tenyerembe temettem, nem tudtam, hogy attól, mert sírhatnékom van, vagy attól a tengernyi gondolattól, ami ezen a délutánon a fejemre és a vállamra ereszkedett.

Elég távol voltam, és amikor megláttam, hogy húsz harminckor apám kijön a kapun, elkezdtem futni, így jóval előbb hazaértem. Anyámnak, amikor kérdezte, hogy hol voltam eddig, megvontam a vállam, és annyit mondtam, hogy idáig fifáztunk.

Bementem a szobámba, és összegömbölyödtem az ágyon.

„Átlátszó tudatok” vs. „lehetetlen elmék”.

A nem-természetes narratológia és a kognitív tudomány

Egy jó regényt olvasva a kezdetektől tisztában vagyunk a megtévesztés tényével, sőt, nem pusztán elfogadjuk azt, hanem kifejezetten ezért kezdünk olvasni. Bele akarunk merülni a szövegbe, meg akarunk feledkezni a számunkra aktuális valóságról, megszabadulva annak egzisztenciális terheitől. Amott, a másik világban ugyanis nem létezik a másnap reggeli értekezlet, a rengeteg eldöntendő kérdés és személyes konfliktus, a kazalnyi szennyes ruha – valljuk be, sokszor mindez már magában is elég a boldogsághoz. A fikció olvasásába mindig két – adott esetben reflektálatlan – előfeltevéssel kezdünk: először is tudjuk, hogy amit olvasunk, az nem „igaz” (vagyis nem felel meg aktuális világunk tényállásának), ahogyan azt is, hogy mindig valaki más érzéseit, gondolatait „olvassuk”: a szereplőket, a narrátorét vagy épp a szerzőt. De vajon milyen képességünk teszi lehetővé ezt a valóságtól való ideiglenes és biztonságos északadást és az intimitás határainak lehető legteljesebb, mégis legitim átlépését?

Lisa Zunshine *Why we read fiction?* című, 2006-ban megjelent művében voltaképpen arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon miért élvezzük, ha tudjuk, hogy hazudnak nekünk. A gondolatmenet a posztklasszikus narratológia és a kognitív tudományok komoly eszköztárát mozgósítja. Zunshine kiindulópontja a tudatelmélet [*Theory of Mind*] azon alapvetése, miszerint az elmeolvasás az ember elemi kognitív képessége. A másokkal való interakciót mint olyant az teszi lehetővé, hogy a hozzánk hasonlóan testi-szellemi lények mentális tevékenységét a sajátunkhoz hasonlóként gondoljuk el. A fikció konstrukciója és rekonstrukciója során a szereplők, narrátorok, szerzők és olvasók ugyanezt az „elmeolvasási” tevékenységet végzik. A fikció befogadásakor azonban a mű fikcionalitásával is tisztában kell lennünk, azaz tudnunk kell, hogy hazudnak nekünk, ehhez pedig szükségünk van az ún. metareprezentáció képességére is, melynek révén egy adott információhoz forrást rendelünk. Mikor azt mondom: „a rózsza a legszebb virág”, beszélgetőpartneremnek tudnia kell, hogy nem objektív tény, mindössze szubjektív véleményt hallott; és ugyanennek a mechanizmusnak kell működnie akkor is, ha a fenti kijelentés egy romantikus regény hősnőjének szájából hangzik el. A metareprezentáció tehát nem mellékes tulajdonsága, hanem konstitutív tényezője elmeolvasási képességünknek. A kognitív narratológia egyik alapvetése, hogy a fiktív és a valóságos elmék működése lényegében azonos, Zunshine azonban felhívja a figyelmet egy lényegi különbségre: előbbiekkal kapcsolatban különösebb következmények nélkül tévedhetünk. A fikció olvasása tehát egyfajta felszabadult önélvezet. (ZUNSHINE 2006)

De vajon helyesen feltételezi a kognitív narratológia, hogy a fiktív elmék működése azonos a valós elmékével? Vagy inkább azoknak van igazuk, akik a fiktív és valós elmék radikális különbözőségét tekintik alapvetőnek? *Ad absurdum*, léteznek „olvashatatlan”, vagy akár „lehetetlen”² elmék? A következőkben ezekre a kérdésekre keresem a választ. Elemzésemben a természetes, illetve nem-természetes narratológia elméleti alapvetéseit ismertetem és hasonlítom össze abban a reményben, hogy egy, többek között a fenomenológia, a neurobiológia és a kortárs analitikus filozófia eredményeire támaszkodó interdiszciplináris diskurzusban lehetőség nyílik a természetes és nem-természetes megközelítésmód viszonyának tisztázására, a kettő esetleges összebékítésére.

Narrativitás és fikcionalitás

A huszadik század hatvanas és kilencvenes éve között több szinten, fokozatosan kibontakozó „narratív fordulat” után a narratíva, a narrativitás iránti érdeklődés több értelemben is meghatározóvá vált: az irodalmi narratológiai kutatás új lendületet vett; a narratív vizsgálat mint módszer széles körben elterjedt; az identitás narratív modellje pedig meghatározóvá vált a humán- és társadalomtudományokban. Azonban, míg az irodalmi narratológia és a szociolingvisztikai kutatás a narratíva fogalmának szó szerinti értelmezéséből indul ki, és ebből következően annak minél pontosabb definiálását is feladatának tartja, addig a fordulat után narratív alapállást/módszertant hirdető szaktudományok számára a kifejezés metaforikus használata is megfelelő – utóbbi azonban semmiképp sem jelent terminológiai lazaságot, mindössze arra utal, hogy ezekben az esetekben a narratíva és az élet közti viszony metaforikus természete a meghatározó. (HYVÄRINEN 2006, 2010) A fenti distinkciók megtétele kétséget kizáróan fontos és szükséges előfeltétele bármely narratívákkal foglalkozó, tudományos igényű vizsgálódásnak, azonban nem visz közelebb az ilyen esetekben szintén nélkülözhetetlen terminológiai szigor megvalósításához. A továbbiakban tehát Marie-Laure Ryan megkülönböztetésére tá-

Lamár Erzsébet:

egyetemi és doktori tanulmányait is Szegeden végezte, jelenleg alma matere Filozófia Tanácskén oktat egyetemi tanársegédként, emellett irodalomtudományi disszertációján dolgozik a PTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájában. Érdeklődése középpontjában a szubjektivitás problémája áll, elsősorban a fantázia és az identitás kérdéseivel összefüggésben; kutatása interdiszciplináris jellegű, elméleti keretét az elmeofilozófia és a fenomenológia mellett a kortárs narratológia és a kognitív tudományok adják.

A *Műhelyben* legutóbb megjelent írása: *A divídium narratívája. A nem-természetes elmék nem-természetes olvasatának lehetőségéről* (2021/2).

maszkodom, aki szerint a narrativitás mint olyan két lehetséges módja: *narratívának* lenni [*being a narrative*], illetve *narrativitással* (ti. narratív tulajdonságokkal) rendelkezni [*possessing narrativity*]. (RYAN 2005: 347)

Bár fikció és non-fikció viszonyának, sőt, akár csak a probléma egyetlen aspektusának kiemelő tárgyalására e helyt nincs mód, röviden vázolom a fikcionalitásnak azt a modelljét, amelyet a továbbiakban alapvetőnek fogok tekinteni. Elsőként itt is Ryanre hivatkozom, aki *Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory* című monográfiájában, amely 1991-es megjelenése óta a narratológiai kutatás egyik alapműve, a narrativitás, a fikcionalitás és az irodalmiság hagyományosan problémamentesnek tekintett viszonyának tisztázására vállalkozik. „Míg a fikció a textuális térben való utazás *egy módja*, addig a narratíva maga az (ezen tér határai közti) utazás” – állítja (i. m. 5., kiemelés tőlem). Ryan a fikció intenzionális (azaz fenomenológiai-illokúciós) elmélete mellett kötelezi el magát, ugyanis a referenciális megközelítés (melynek értelmében a fiktív létezőkről szóló állításoknak nincs jelölete) a fiktív szöveg univerzumokat „ontológiailag hibrid textuális világoknak” (i. m. 15.) tekinti, figyelmen kívül hagyva a beszélő/szerző szándékát. A fiktív narratíva „fikcionális gesztus”³ eredményeképp jön létre: a szerző kiválaszt/kitalál egy világot, melyről kijelentéseket tesz, mely utóbbiak anélkül is vonatkozhatnak erre a világra, hogy igazak lennének. A fikcionalitás tehát „műfaji” kérdés, de nem dogmatikus, hanem funkcionális-retorikai értelemben: egyrészt a szerző dönt úgy, hogy (a fentiek értelmében vett) fikciót ír, azonban az olvasó is döntés előtt áll. A fiktív szöveg univerzumban való utazgatás ugyanis előfeltételezi, hogy a szöveget fikcióként olvassuk, vagyis, hogy csak turistaként tartózkodjunk ott, aki átmenetileg ugyan igyekszik a lehető legotthonosabban érezni magát⁴, azonban mégsem „öslakos”. A fikcionalitás tehát a szövegnek nem elmefüggetlen tulajdonsága, hanem nagyon is tudatos retorikai és interpretatív stratégiák eredménye. (RYAN 1991: 12–79)

A fikció természetét és működés módját illetően a Ryanéhoz hasonló állásponton van a nemtermészetes narratológia egyik prominens alakja, Henrik Skov Nielsen, aki James Phelannal és Richard Walsh-sal közösen megfogalmazta a fikcionalitás „tíz tételét”. A szerzők mindegyikéről leszögezik, hogy a fikciót semmilyen értelemben nem tekintik másodrendűnek a non-fiktív diskurzushoz viszonyítva, hanem úgy vélik, hogy a „fiktív és non-fiktív diskurzus az aktuális világhoz való viszonyunk két lehetséges módja”. (NIELSEN-PHELAN–WALSH 2015: 63) Megközelítésmódjuk deklaráltan retorikai, azonban úgy vélik, hogy ennek épp az az egyik legnagyobb előnye, hogy pragmatikus, célracionális jellegénél fogva nem zár ki más (pl. pszichológiai, kognitív, szemiotikai, esztétikai stb.) nézőpontokat. A tíz tézis röviden: 1. A fikcionalitás a képzelet alapvető képességén alapul. 2. Még ha létezik is a fiktív és non-fiktív különbsége, a kettő között szoros kölcsönhatás áll fenn. 3. A fikcionalitás retorikája a kommunikatív szándékon alapul. 4. A küldő szempontjából a fikcionalitás rugalmas eszköz változatos célok elérésére. 5. A befogadó szempontjából a fikcionalitás interpretatív feltételezés a küldő kommunikációs szándékát illetően. 6. A fikcionalitás nem a diskurzus belső jellemzője, hanem a kommunikatív kontextushoz kapcsolódik. 7. A fiktív kommunikációs szándék felismerése ironikus befogadói reakciót vált ki (szemben a tényközlő non-fiktív diskurzussal). 8. A fikció a valós és a képzeletbeli viszonyának újragondolására készlet. 9. A fikció affordanciája befolyásolja a küldőről alkotott erkölcsi képünket és az üzenet értelmét. 10. A retorikai megközelítés segít a *fikcionalitás* voltaképpeni jelentőségének megértésében, mely a kifejezés *filozófiai és irodalmi értelmének integrációjában* áll. Az így értett fikció sajátos műfaj, mely az absztrakt képzelőerő tevékenységének eredménye. (NIELSEN-PHELAN–WALSH 2015) A továbbiakban tehát a fikcionalitásnak ezt a „retorikai” kritériumrendszerét tekintem érvényesnek, azzal a kiegészítéssel, hogy a fentiek alapján úgy tűnik, a retorikai megközelítés maga sem nélkülözi a kognitív szemléletmódot.

A fiktív elmék problémája

A fikcióban természetesen nemcsak fiktív elmék ábrázolásával van dolgunk, hanem a természetes és épített környezet leírásaival is; sok esetben ezek is fiktív konstrukciók. De amíg, példának okáért, az Abszolút ut a fiktív textuális univerzum egy élettelen eleme, amely nyilvánvalóan a szerző fantáziájának terméke, addig maga Harry Potter, bár alapvetően fiktív artefaktum, de maga is tudatos lény (ebből a szempontból nem számít, hogy mugli, varázsló vagy éppen kobold), így őt az olvasó automatikusan megpróbálja megérteni, míg az Abszolút létezését egyszerűen tudomásul veszi. A fiktív entitások ontológiájára vonatkozó filozófiai vizsgálódások⁵ érdekes módon nem fordítanak különösebb figyelmet a fiktív elmék működésének és reprezentációjának problémájára, az ilyen irányú gondolatmeneteket a kognitív narratológiai kutatásoknál kell keresnünk.

A fiktív elmék természetével és működés módjával foglalkozó narratológiai szakirodalomban egyfajta viszonyítási pontként szolgál Alan Palmer 2004-es *Fictional Minds* című programadó műve, melyben a szerző a társas cselekvő elme koncepcióját vázolja fel. Palmer már az első oldalakon két nagyon fontos kijelentést tesz. Először is, az elme „elsődlegesen interszubjektív” felfogása mellett kötelezi el magát, szemben a Descartes vagy Kant által vallott szubjektivisták pozícióval. Megadja továbbá a „narratív fikció” definícióját, melyet „a fiktív mentális működés megjelenítéseként” határoz meg. (PALMER 2004: 5) Megjegyzni, hogy bár a narratológiában a szubjektivisták modell az uralkodó, de az ennek alapját képező kartezianus dualizmus mára túlhaladottá vált. Az elmét nem elszigetelt, hozzáférhetetlen entitás-ként, hanem egy organizmus szerves részeként kell elgondolnunk, mely testies⁶ [*embodied*]

karaktere révén, cselekvő ágensként már eleve társas viszonyaiba ágyazott. A gondolkodás bahtyini dialogicitására hivatkozva Palmer megállapítja, hogy a fiktív elméket egyfajta „folytatólagos tudatosság” [*continued consciousness*] jellemzi, mely az interakciókon keresztül formálódik. Az individuális narratívának beágyazott narratívaként történő értelmezése, vagyis az intermentalitás koncepciója maga után vonja a „gondolat-cselekvés kontinuum” tételezését. Bár a fiktív és valóságos elmék felépítése kognitív hasonló, ontológiai státusuk különböző. A fiktív karakter, mondja Palmer, olyan, nem az aktuális lehetséges világban⁷ létező személy, akinek azonban fizikai, társas és mentális aktivitás tulajdonítható.

A kognitív keret-elméletek segítségével Palmer indirekt perspektívából is vizsgálja a valós és a fiktív elmék viszonyát. A szűkebb értelemben vett keret-elméleteket, amilyen pl. a komputációs teória, elutasítja; a kognitív struktúrákat/mentális modelleket egyfajta forgatókönyvnek [*script*] tekinti (ld. SCHANK–ABELSON 1977), melyben mindenkinek megvan a maga szerepe, azaz bizonyos értelemben a valódi emberek is fiktív karakterekként viselkednek. Fontos azonban, hogy a forgatókönyvek valóban csak keretei a gondolkodásnak/cselekvésnek, jelentőségük elsősorban az, hogy az emberi létezés lényegi beágyazottságára, azaz interszubjektív és kontextuális jellegére hívják fel a figyelmet. Ezt a beágyazottságot Palmer szerint a függő beszéd [*reported speech*] Cohn által „rehabilitált” kategóriája fejezi ki leginkább, amely – közvetítettségé révén – az egyéni tevékenységet társas kontextusba helyezi. A fiktív elmeábrázolás dinamikus folyamat, ahol a karakter és az olvasó között a narrátor közveit. A függő beszéd a harmadik személyű perspektívát jeleníti meg, amely tehát egyfajta összekötő funkcióval bír a mentális és fizikai, az egyéni és a társas dimenziók között. Palmer kiegészíti, pontosítja a fokalizáció hagyományos, Bal-féle definícióját, és a szerinte pusztán vizuális (mentális) perspektivikusság helyett *aspektualitás*ról, átfogó tapasztalati pozicionáltságról beszél. A tapasztaló és az elbeszélő én szükségképp elkülönül, hiszen utóbbinak kell szavakba önteni az előbbi tapasztalatait, megszólaltatni az eredetileg néma belső monológot. A teljes elme testies és társas elme, ez pedig egyaránt érvényes a valódi és a fiktív elmék esetében, azonban míg a valós elmék mentális aktivitása eredendően szubjektív, azaz első személyű, addig a fiktív elméké mindig harmadik személyű, ugyanis ez utóbbiak természetüknél fogva reprezentációk, hiszen még az ön-narráció is reflexív viszonyt feltételez. (PALMER 2004) Láthatjuk tehát, hogy a kognitív narratológiai megközelítésben a tudat [*consciousness*] vagy elme [*mind*] csak az agy egyik funkciója a sok közül, melynek egyik legfontosabb feladata épp az ember mint organizmus fizikai és mentális meghatározottsága közti közvetítés; ahogyan az is nyilvánvaló, hogy a kognitív aktivitás lehet akár tudattalan, azaz reflektálatlan is. Bár a kognitív, az elme és a tudat viszonyának részletes vizsgálatára itt nincs mód, úgy vélem, a palmeri „alapok” ismeretében már lehetséges a nem-természetes narratológia kognitív modelleket érintő kritikájának értékelése.

A mások mellett Fludernik, Herman és Zunshine nevével fémjelzett természetes narratológia a tudatelmélet szimulációs modelljére támaszkodik. Ennek értelmében a más emberekkel (más tudatokkal) – valós vagy fiktív szituációban – való interakció során a sajátunkhoz hasonló elmét tételezünk, és azt analógiás következtetések segítségével próbáljuk megérteni. A szimuláció során való életbeli tapasztalatainkat idézzük fel kvázi-mimetikus módon, narratív keretben. Monika Fludernik modelljében a fiktív és valóságos karakterek hasonlóságának alapja a tapasztalatlanság, melyet a testies létezés tesz lehetővé, míg a narratívizáció ezen természetes hasonlóság sematizálását, mimézisét jelenti. (FLUDERNIK 1996) A narratívizáció mint naturalizáció tehát a tapasztalat enyémme-tételét, a szövegtől való „visszaszerzését” célozza; a befogadás során a „minimális eltérés” ryani elvét követve igyekszünk a lehető legismerősebbé, legtermészetesebbé „olvasni” az adott fiktív/non-fiktív narratívát. A kognitív megközelítés tehát mindekelőtt az emberi létezés kognitív és testies aspektusának korrelációját, másrészt az olvasás-befogadás aktív, cselekvő jellegét állítja. A szimulációs elmélet eszerint pontosításra szorul: sosem mások elméjét olvassuk, hiszen nem rendelkezünk az ehhez szükséges közvetlen hozzáféréssel; a szimuláció alapja a testies viselkedés megfigyelése egy adott társas szituációban, mely utóbbi a „természetes” viszonyok között nem a megfigyelő semleges, harmadik személyű perspektívájából, hanem az interakciót jellemző második személyű viszonyban tárul fel.⁸

Míg a „természetes” irányzat a narratívát mimézisként, szimulációként, azaz metaforikus módon értelmezi, addig a nem-természetes narratológia számára a narratíva antimimetikus, szubjektív módon konstruált jellege a meghatározó, így a fikciót a narratív tapasztalat kiténtetett eszközének tekinti. A közös elméleti kiindulópont Dorrit Cohn, aki szerint a fiktív narratíva (mindenekelőtt a regény) épp azért kiténtetett jelentőségre, hogy kielégíti a másik elme megértésére irányuló vágyunkat, azonban, Zunshine-tól eltérően ő úgy véli, a fiktív elmék esetében a „valóságban nem létező átlátszósággal” (COHN 1996: 82) szembesülünk. A „realizmus paradoxona”, hogy a fikció annál valószerűbbnek tűnik, minél részletesebben ír le egy nemlétező karaktert/világot. A narráció Cohn definíciója szerint „egy olyan belső élet visszamenőleges megismerése [...], mely nem tudja megismerni önmagát a tapasztalás pillanatában” (COHN 1996: 108); a tapasztalat a reflexió mozzanatában válik teljessé. Szükséges tehát a tapasztaló és az elbeszélő én megkülönböztetése, melyek közül utóbbi a „teljesebb”, és ugyanazon logika alapján a harmadik személyű perspektíva ismeretelméleti elsőbbséggel bír az első személyűvel szemben. (COHN 1996) Cohn érvelése nagyban támaszkodik Käte Hamburger alapművére,⁹ aki az irodalmi nyelvhasználat specifikumainak vizsgálata során két lényegi tézist fogalmaz meg: 1. az irodalom (és műfajai) a fikcióhoz való viszonyukban definiálhatók; 2. a fikció mint olyan tisztán nyelvi tulajdonságok révén meghatározható, a tartalom és az esztétikai minőség csak másodlagosak. A fiktív narratíva lényege, hogy bár az elbeszélés formáját ölti,

logikailag mégsem az, hiszen nincsen valós szubjektuma; prototípusa pedig a harmadik személyű, múlt idejű narráció. Utóbbi már csak azért is így van, mert mások mentális működéséről hitelesen eleve csak befejezett, múlt idejű kijelentéseket tehetünk. A fikció, mint a valóság mimézise, épp az utánzás révén különül el ontológiailag a valóságtól, melyet utánoz, így lényege szerint autonóm, térben és időben önmagába zárt világ; mások belső (mentális) eseményeinek leírása pedig, a fentiek okán, szükségképp és eredendően fiktív. (HAMBURGER 1973)

A nem-természetes narratológia művelői¹⁰ Cohn és Hamburger fenti belátásaihoz kapcsolódnak, hangsúlyozva, hogy a fiktív és a valós elmék, illetve világok konstrukciója, működés módja nagyban eltérhet, és épp ezen eltérés ténye szól a nem-természetes narratívák és a nem-természetes olvasási stratégiák létjogosultsága mellett.¹¹ Az irányzaton belül további differenciálódás figyelhető meg aszerint, hogy az egyes teoretikusok a „nem-természetes” mely fogalmával dolgoznak. Jan Alber (ALBER 2009) a kifejezés használatakor a fizikai és/vagy logikai értelemben lehetetlen történetvilágokra utal, melyek tehát a testes tapasztalathoz, illetőleg a „valóság” kognitív paramétereikhez viszonyítva nem-természetesek. Alber különleges helyet foglal el az irányzaton belül, amennyiben egyedül az ő modellje nem fordul radikálisan szembe a természetes narratológiával, sőt, maga is kognitív alapokra helyezkedik. Bár szükségesnek tartja a nem-természetes narratívák sajátos karakterének elismerését, de úgy véli, hogy amíg ez a sajátos karakter nem sérül, az interpretációnak naturalizációra kell törekednie. Meggyőződése ugyanis, hogy ha a nem-természetes narratívák nem vonatkoznának maguk is valamilyen mértékben az emberire/az aktuális világra, akkor egész egyszerűen nem lennének számunkra érdekesek. (ALBER 2009)

Henrik Skov Nielsen retorikai koncepciója a narrátor helyett a szerzőt tekinti az elbeszélés fő ágensének, hiszen a szövegen belül minden elbeszélő pozíciót (a narrátorét és a szereplő-két is) ő hoz létre. Minden olyan esetben pedig, amikor olyan dolgok kerülnek elmondásra, melyekről az elbeszélő nem rendelkezhet az aktuális világ tényein alapuló ismerettel, fiktív narratíváról beszélhetünk. (SKOV NIELSEN 2011, 2018) „Az olvasó a tudatábrázolásokat értelmezheti úgy, mint amelyeket a szerző oly módon mutat be, hogy az különbözzön a valóságos tudatábrázolástól, és ezáltal előtérbe állítsa a kitalált és a (pusztán) elbeszélte történetvilágok és tudatok közti különbséget.” (SKOV NIELSEN 2011: 92)

Stefan Iversen amellet érvel, hogy a nem-természetes narratológia egyik legfontosabb feladata – a mimetikus modell megkérdőjelezése révén – a narrativitás antropomorf előfeltevéseinek, az emberi elme és tapasztalat „természetes” koncepciójának visszautasítása. Úgy véli, hogy a kognitív megközelítések, melyek a fluderniki modell szellemében, jellemzően olvashatóvá/tapasztalhatóvá/természetessé tételt értenek a narrativizáció alatt, kizárják a vizsgálódás köréből a fizikailag és/vagy logikailag lehetetlennek tűnő elme- és valóság-konstrukciókat. Ahhoz, hogy ez utóbbiak létjogosultságát biztosítsuk, a narrativitás átfogóbb, nem exkluzíven antropomorf definíciójára, illetve speciális olvasási stratégiákra van szükség. A „nem-természetes elme” Iversen meghatározása szerint nem naturalizálható vagy konvencionálizálható, vagyis nem „olvasható” a tudatelmélet hagyományos módszereinek segítségével. Bár a fikció kitüntetett státusa kapcsán egyetért Cohnnal, Iversen úgy véli, az elme mint belső, nyelvileg konstruált fenomén cohni modellje hibás. A fiktív elmék analizésének figyelembe kell vennie a „szociális elme”, a tulajdonítás, az intermentalitás, a metareprezentáció, a beágyazottság és a folytatolagos tudat szempontjait. Palmerhez (PALMER 2002, 2004) hasonlóan Iversen is az elme externalista elmélete mellett kötelezi el magát, melynek értelmében az legalább annyira társas, mint privát entitás, amely más elmék számára külsőleg, vagyis megnyilvánulásai révén válik megközelíthetővé. (IVERSEN 2013) Iversen elismeri a naturalizáció hasznosságát még a nem-természetes/lehetetlen/olvashatatlan elmék vonatkozásában is, de fenntartja, hogy ezen esetekben csak alaposabb, de sosem teljes megértésről beszélhetünk, hiszen még az elmeolvasás sem „ment meg az ismeretlentől”. (IVERSEN 2013: 110)

A nem-természetes narratológián belül számomra Maria Mäkelä megközelítésmódja tűnik a legérdekesebbnek. A nem-természetes narratíva és a tudatelmélet viszonyára vonatkozó hipotézise markáns és lényegre törő: állítása szerint a tudatábrázolás mint olyan mindig fiktív, a fikció pedig lényegileg nem-természetes. „Azáltal, hogy minden mentális tevékenységet verbalizál, hogy a komplex és sokféle reprezentációkat a nyelv egyedüli szemiotikai csatornájába kényszeríti, az irodalmi fikció eltorzítja az emberi elmét és gyakran megnehezíti, hogy megkülönböztessük az élméjűt az örültől.” (MÄKELÄ 2006: 257) A fiktív világot mindig a narrátor vagy az egyik szereplő nézőpontjából látjuk, a beágyazott narratívák révén az első és harmadik személyű tudatábrázolás különbsége fokozatosan eltűnik a potenciálisan végtelen rekurzióban. Ez a lehetőség, bár természetesen nem minden esetben valósul meg, rávilágít a tudatábrázolásnak a fenti értelemben vett nem-természetes jellegére, hiszen a saját elmenktől való elidegenedés, érzéseink és tapasztalataink másvalaki elméjébe történő vetítése olyan kognitív stratégiák, melyek meghaladják a nyelvben rejlő logikai lehetőségeket. (MÄKELÄ 2006)

A nem-természetes narratológia lényegében azzal érvel a tudatelméleti megközelítések ellen (amit ők a kognitív szemlélettel mint olyannal egyenértékűnek tekintenek), hogy az, a külső és belső karteziánus eredetű megkülönböztetésének szellemében előfeltételezi az egységes „én” meglétét. (IVERSEN 2017; MÄKELÄ 2013) Ismét Mäkelä gondolatmenetét ismertetem részletesen, aki *Realism and the Unnatural* című tanulmányában annak igazolására vállalkozik, hogy a realista művekben sok esetben több a transzgresszív potenciál, mint az ún. antinarratívákban. Az egyébként valóban figyelemreméltó gondolatmenet érdekes módon épp Sklovcszkij elidegenítés-koncepciójára¹² támaszkodik, melynek lényege, hogy az alkotás révén mesterségesé, közvetetté tege az ábrázolást. Sklovcszkij úgy véli, hogy a köznap megismerés, melynek kö-

zege a prózai nyelv, automatizálja a megismerést, míg végül maga a dolog is elveszíti lényegét, az élet pedig tapasztalati karakterét. (SKLOVSZKIJ 2016) A művészet feladata, hogy visszanyerje az „élet érzékelését”, eszköze pedig az elidegenítés [*osranenie/defamiliarization*], mely „hasonló dolgok különbségének az érzékelését emeli ki. [...] funkciója [...], hogy a tárgyat a megszokott helyett új módon érzékeljük. [...] A dolog pedig nem térbeliségében, hanem úgy-mond, folytonosságában válik érzékelhetővé.” (I. m. 29.) Mäkelä tehát azt állítja, hogy míg a művészi ábrázolás legfontosabb funkciója épp az appercepció bekövetkeztének késleltetése az értelemképzés folyamatának elnyújtása révén, a kognitív megközelítés egybemosná a verbális és mentális reprezentációt: a fiktív és valós elmék analógiájára építve a köznapi kommunikáció szintjére degradálná a költői nyelvet. A természetes/kognitív narratológia nem veszi figyelembe a fiktív világ autoritását, mely a befogadótól független, érvel Mäkelä. A fikció az olvasó számára mindig idegen, lényegileg nem-természetes, amennyiben mindig valaki más mentális aktivitásának eredménye. Mivel a fikció valósága sosem független a reprezentációtól, ezért nem a szöveg, hanem a befogadás nem-természetes jellegére kell fókuszálni. (MÄKELÄ 2013)

A fenti gondolatmenet logikája első pillantásra támadhatatlannak tűnik, azonban a figyelmes olvasónak feltűnhet bizonyos fokú következetlenség. Mäkelä tehát azt állítja, hogy a fikció világa autonóm módon, a befogadás folyamatától, vagyis az olvasó elméjétől függetlenül létezik. A fiktív világ „valósága” a szerző/narrátor/szereplő mentális aktivitása nyomán rajzolódik ki, az olvasónak pedig csak passzív szerep jut, épp ezért tekinthetjük a fikció olvasását mint olyant nem-természetes folyamatnak. De vajon hogyan történik mindez a gyakor-

latban? Mäkelä modellje azt sugallja, mintha lehetséges volna, hogy a „maximális eltérés” paveli elve a befogadás kognitív folyamatának minden mozzanatában megvalósuljon. Ez azt jelentené, hogy külön-külön emlékeztetem magam a fiktív univerzum minden egyes elemének és eseményének aktuális nemlétezésére, ami pedig meglehetősen szokatlan és igencsak fárasztó lenne. Az, hogy tudatában vagyunk a fikció mint egész fikcionalitásának, nem jelenti, hogy képesek lennénk a kogníció mint olyan másfajta mechanizmusát működtetni – ilyen-nel ugyanis nem rendelkezünk.

Mäkelähoz hasonlóan Sklovcszkijra hivatkozik Iversen, amikor azt javasolja, hogy a nem-természetest tekintsük retorikai eszköznek, melyet az értelemképzés folyamataihoz való viszony határoz meg. A nem-természetes narratíva az „állandó defamiliarizáció” retorikai stratégiája révén hat, melynek révén képes az észlelés folyamatának időbeli elnyújtására – ő úgy véli, Sklovcszkijnál ez inkább áthidalandó késedelem. A nem-természetes defamiliarizáció, mely „örökös felismerhetetlenségben” tartja tárgyát, a diskurzus szintjén deviáns narrációként, a történet szintjén pedig lehetetlen világok/elmék formájában jelenik meg. Iversen ugyanakkor kiemeli: hiba volna a defamiliarizációt minden esetben szándékosnak tekinteni és kizárólag a művészi tevékenységnek tulajdonítani, miközben az sok esetben jellemző például a non-fiktív trauma-narratívákra is. (IVERSEN 2016) Iversen tehát lényegében naturalizálással „vádolja” Sklovcszkijt, mikor azt állítja, a defamiliarizáció eredeti koncepciójában az okozott késedelem megszüntetése volna a cél. Ezt az interpretációt két rövid Sklovcszkij-idézzel cáfolnám: „a művészet a dologcsinálás átélésének módja, a megcsinált dolog a művészet számára nem fontos.”, illetve „a kép célja nem az, hogy a jelentést az értelmezésünkhöz közelítse, hanem az, hogy segítségével különösen fogjuk fel a tárgyat: célja tehát a »láttatás«, és nem a »felismerés«.” (SKLOVCSZKIJ 2016: 23, 27) Iversen utolsó érve, amellyel szintén Sklovcszkijt helyesbítene, számomra zavarba ejtő. Nem világos ugyanis, hogy a trauma-narratívák mennyiben tekinthetők szándékolatlan [*unintentional*] (azaz nem tudatos?) beszédaktusoknak, vagy hogy beszélhetünk-e egyáltalán ilyenekről, ahogyan az sem, hogy egy ilyen érv mennyiben támogatja Iversen hipotézisét, miszerint a nem-természetes retorikai eszköz, mely az értelemképzés folyamataira hat. Minden verbális megnyilvánulás valamilyen mentális folyamat eredménye, tehát teljesen sosem tekinthető tudattalannak vagy szándékolatlannak; a retorika ellenben *per definitionem* szándékos és tudatos...

A fentieket figyelembe véve talán nem túlzás azt állítani, hogy az alapjában nem-kognitivistá indíttatású nem-természetes narratológiai irányzatok hol implicit, hol kifejezetten explicit módon kognitív előfeltevésekkel élnek. A retorikai irányzat a fokalizáció genette-i elméletét továbbgondolva a narratori és a karakteri pozíciókat egyaránt megismerési pozíciókként értelmezi, melyeket a szerző határoz meg, ezzel egyszersmind a befogadói perspektívát is befolyásolja; a nem-természetes elmék koncepciója pedig eleve a narratív pozíciók rendellenes kognitív működését tekinti a nem-természetes narratívák fő ismérvének. (Hozzáteszem, Iversen tendenciózusan hivatkozik non-fiktív narratívákra a nem-természetes mentális működés/narrativitás példáiként, miközben a fiktív és valós elmék analógiája és a kognitív-naturalizáló modell ellen érvel.) Úgy vélem, a látszólagos ellentmondások háttérben terminológiai pontatlanság áll, melynek tisztázása ugyanakkor nemcsak a paradoxalitást szünteti meg, hanem az irányzat elméleti megalapozottságával kapcsolatos kételyeknek is helyt adhat. Munkám utolsó részében erre a fogalmi tisztázásra vállalkozom.

Agy, elme, kogníció – de hol az „én”?

Jelen tanulmánynak nem témája a narratív identitás elmélete, azonban maga a koncepció egyfajta tematikus háttérként húzódik a gondolatmenet mögött. Az alapgondolat már jóval Ricoeur előtt, több kontinentális szerzőnél is megjelent, jellemzően a szubjektivistá teoretikusok munkáiban; gondoljunk csak a romantika zseni-kultuszára, Nietzsche önteremtő akaratarára, a freudi pszichoanalízisre vagy az esszenciálisan nyelvi-költői emberi létezésre Heidegger-nél. A személyiség és személyesség (ti. a világ számomra-valósága) narratív konstrukciójának koncepciója nem a megismerő szubjektum mindenhatóságát hirdető karteziánus modell, jóval inkább a megismerés határait megvonó kanti felfogás örökösének tekinthető. A 19. század végétől kezdődően felerősödtek a tudat természetére vonatkozó viták, melyek a filozófiában az intencionalitás, míg a pszichológiában az introspekció problémája köré összpontosultak, de Gallagher és Zahavi felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy az introspekció megismerésben játszott szerepével kapcsolatban már a 17. században kételyek merültek fel, így a szubjektív tapasztalat létezését és megbízhatóságát sem a pszichológiában, sem a fenomenológiában nem tekintették alapvetőnek. A 20. század nyolcvanas éveiben, a tudományok kognitív fordulatát követően aztán új lendületet kapott a fenomenális tudatosság iránti érdeklődés, sőt, magán a kognitív megközelítésen belül is több, különböző alapállású tendencia jelent meg. Az érdeklődés homlokterébe került a „tudat kemény problémája”, azaz a fenomenális tapasztalat kérdése; megjelentek a megismerést a testiséggel összefüggésben vizsgáló irányzatok; mindezzel párhuzamosan pedig az idegtudomány is robbanásszerű fejlődésnek indult, mindenekelőtt a képalkotási technológiák tekintetében. A tudat működésének tudományos leírásához azonban szükséges a tudatos tapasztalat leírásának megbízható módja, amire Gallagher és Zahavi szerint a fenomenológiai módszer nyújt lehetőséget, melynek kapcsán leszögezik: „a fenomenológia célja a *megértés* és mentális/testi életünk tapasztalati struktúrájának helyes *leírása*; nem próbál naturalista *magyarázatot* adni a tudat jelenségére, és annak biológiai létrejöttét, neurológiai alapjait, pszichológiai motivációit [...] sem próbálja feltárni.” (GALLAGHER – ZAHAVI

2008: 9, kiemelések az eredetiben) Fontos továbbá kiemelni, hogy a szerzőpáros által javasolt módszer nem a husserli fenomenológia egy az egyben történő átvételét jelenti, hanem – a fent idézettek szellemében – annak egyfajta, interdiszciplináris keretek közt történő újragondolását. Gallagher és Zahavi amellettt érvelnek, hogy „objektív”, harmadik személyű perspektíva mint olyan, nem létezik, hiszen ez is „valahonnan néz”, tehát legalább két első személyű perspektívát igényel, ezek „összeütközéséből” emelkedik ki; azaz feltételezi az interszubjektivitást”. (GALLAGHER – ZAHAVI 2008: 39) A tudat már mindig is öntudat, már azt megelőzően is, hogy a reflexióban önmagára irányulna – ez a döntő különbség a husserli fenomenológia szorosabb értelmezésén alapuló, Gallagher és Zahavi-féle modell, illetve Ricoeur fenomenológiai nézőpontú hermeneutikája között. Míg a narratív identitás elmélete az öntudat létrejöttét a reflexió eseményéhez köti, addig Gallagher és Zahavi a prereflektív öntudat megléte mellett érvelnek. Ez nem jelent tényleges ellentmondást, mindössze arról van szó, hogy meg kell különböztetnünk az „én” privát, prereflektív formáját, ti. a szubjektív tapasztalat tapasztaló szubjektumát, és az interszubjektíve konstruált narratív öntudatot, mely elsődlegesen a tudat önmagára irányuló reflexiójában, majd ennek analógiájára a tényleges társas viszonyokban, azok révén formálódik. Előbbihez az egyedüli lehetséges hozzáférést épp az utóbbi megléte biztosítja, így a narratív identitás fenomenológiai, azaz lényegileg interszubjektív modellje valóban alkalmas jelölt lehet a tudatos tapasztalat tudományos igényű vizsgálata számára, amennyiben már eleve objektíve „ellenőrzött” adatokkal képes szolgálni, úgy, hogy közben megkérdőjelezi a szubjektum és objektum hagyományos szembenállását. Az, hogy a körülöttünk lévő világot szükségképp első személyű perspektívából tapasztaljuk, nem jelenti ezen perspektíva tökéletességét, mindössze optimalitását: számomra mindig az én nézőpontom biztosítja a tárgy lehető legteljesebb adódását. Perspektívám azonban szükségképp korlátozott; amit látok, az mindig arra utal, hogy mi mindent nem látok. A tárgy mint olyan nem létezne a világ nélkül, azaz a háttér nélkül, amiből kiemelkedik, az általam nem birtokolt perspektívák létezése pedig más, tudatos észlelő szubjektumok létezésére utal – tudniillik azokéra, akik észlelik, amit én nem, mert ugyanazon a világon osztozunk. A tárgy már mindig is „az interszubjektivitásra utal” (GALLAGHER – ZAHAVI 2008: 99), az észlelés pedig információ-átvitel és -átalakítás, tehát lényegileg cselekvés, mely nem kizárólag az elmében, de még csak nem is az agyban zajlik, hanem a teljes, organikus szervezetben. Gallagher és Zahavi a testet „egyfajta transzcendentális vagy konstitutív princípiumnak” tartja (GALLAGHER – ZAHAVI 2008: 135), melynek aktivitása alapjaiban határozza meg a tudatos tapasztalat lehetőségeit.¹³

Antonio Damasio az emberi agy neurobiológiai aktivitását a megismeréssel való viszonyában vizsgálja. Szerinte a „kemény probléma” alapja egy paradoxon, miszerint a tudat keletkezésének magyarázatához előfeltételeznünk kell annak létezését, így tehát az elme egyszerre tárgya és szubjektuma is a vizsgálatnak. Ez az ellentmondás azonban felhívja a figyelmet egy lényegi különbségre: az agy harmadik személyű nézőpontból is megfigyelhető, a tudat/elme viszont csak első személyű perspektívában tárul fel. Az elme tehát nem monolit egység, hanem strukturális szintek sokasága jellemzi; és bár a legmagasabb szint biztosítja a reflexív eszköztárat, az elme egyszerre biológiai és mentális karakterű. A tudatos elmeprobléma két alapkérdése: 1. Hogyan jön létre az agyban vetített „film” [*movie-in-the-brain*], vagyis a különböző érzetadatok kompozit egysége? és 2. Honnan tudjuk, hogy a saját filmünket nézzük? Az első kérdésre az idegtudomány és az agyi képalkotó technológia adhat választ, míg a második a biológiai működések és a mentális aktusok kapcsolatára kérdez rá. Utóbbit, mondja Damasio, az agy „egyedi reprezentációs képessége” (DAMASIO 1999: 116) teszi lehetővé. Amíg ugyanis más szerveink nem utálnak magukon kívül másra, addig az agysejtek az emberi szervezet „térképei”: ez az intencionalitás evolúciós magyarázata. Damasio úgy véli, a tudat hierarchikus struktúrájú: létezik egy ún. „proto-én”, mely a homeosztázis fenntartásáért és feltérképezéséért felel, de amelyet még tudattalan tapasztalat jellemez; egy „mag-öntudat”, az én pillanatnyi tudatosulása, mikor az organizmus az agy által folyamatosan „gyártott” nonverbális reprezentációk révén tudatára ébred saját érzéseinek. Mivel a mag-öntudat pillanatnyi állapot, ezért nem igényel nyelvet, azonban szekvencialitása révén már narratív struktúrával bír. A legfelső szint, a „kiterjedt” tudat a voltaképpen „önéletrajzi én”, amely a pillanatnyi állapot meghaladásával egyidejűleg, annak révén konstituálódik. A folyamatos fizikai és mentális tapasztalatokban is önmagára ismerő én már verbális narratívában reflektál saját kiterjedt, azaz testi-szellemi létezésére. (DAMASIO 2000) Az agy tehát képes a teljes élő szervezet struktúráját és állapotát reprezentálni, de vajon hogyan jutunk el a biológiai éntől a mentális éniig úgy, hogy közben kikerüljük az ún. homunculus-problémát?¹⁴ A válasz: pontosan a fent említett biológiai/agyi funkciók révén, hiszen a reprezentációs tevékenységből következik, hogy az organizmus és az észlelt tárgyak között interakció van. A mentális aktus már eleve tartalmazza az arra vonatkozó információt, hogy annak „birtokosa” az organizmus, épp ezért nem tesszük fel ténylegesen soha a kérdést, hogy vajon valóban a saját filmünket nézzük-e. (DAMASIO 1999)

Ahogy a mentális állapot egy agyi állapotra, az pedig egy testre utal, ugyanúgy a fordítottja is igaz: a test (legtöbb aspektusában) folyamatosan reprezentálva van az agyban; a tudatos, organikus emberi test egyfajta reprezentációs „hurok” [*body-loop*]. De létezik egy „pseudo-hurok” is, mikor az agy előre dolgozik, és olyan térképeket hoz létre, mintha már bekövetkezett volna egy adott testi érzés; ez történik például az érzelmek kibontakozása esetében, gondoljunk csak a félelemre. Evolúciós szempontból ugyanez az adottságunk (tudniillik az „én” érzése, a szubjektív tapasztalata) teszi lehetővé a jövőbeli veszélyek elkerülését. Az agy tehát képes testi/mentális állapotokat szimulálni (ti. saját, korábbi tapasztalatai alapján), az ún. tükrö-neuronok segítségével pedig (melyek akkor is tüzelnek, mikor én magam cselek-

szem, és akkor is, mikor csak megfigyelem valaki más cselekvését) mások fizikai-mentális aktusait is képes vagyok hasonló módon értelmezni. Az én konstrukciója lehetetlen lenne, ha az agy nem rendelkezne a test(e) dinamikus reprezentációjával; a tudat tehát nem más, mint az organizmus és az észlelt dolgok közti viszony. Az én észlelésekor (vagyis a tudat ön-reflexiójában) a test az individuusként értett organizmus „dublőre”, és a fentiek értelmében ugyanez a kapcsolat áll fenn mások teste és elméje között is. (DAMASIO – DAMASIO 2006)

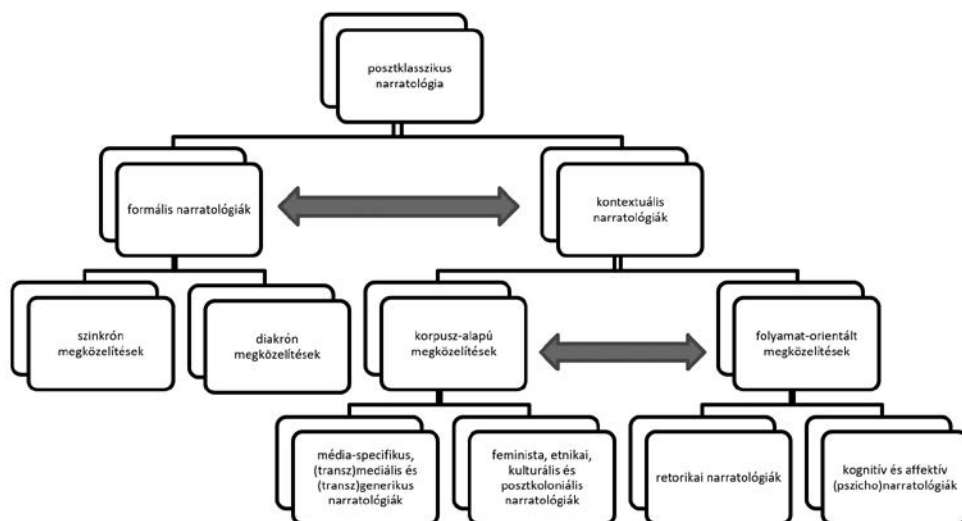
Az agy és az elme viszonyát vizsgálja Daniel Dennett is *Consciousness Explained* című művében, melyben a tudat „kartezianus színház” modelljével szemben foglal állást, ahol az *ego* központi, elszigetelt pozícióból pusztá megfigyelője saját, tudatos tapasztalatainak (homunculus-probléma). Ezzel szemben Dennett az ún. „többszörös vázlat” modellt javasolja, melynek lényege, hogy mivel az agy több, egymással kölcsönös függési viszonyban lévő területből/funkcióból áll, egy adott érzéki inger tehát többször, többféleképpen kerül feldolgozásra, ezek a folyamatok pedig az elmében egy történet többféle vázlatként reprezentálódnak, maga az elme/tudat tehát működésében konstituálódik. Dennett tehát a szubjektivitás operacionalista koncepciójának híve, egyik legtöbbet idézett kijelentése szerint a tudatos én pusztá absztrakció, egyfajta narratív gravitációs középpont.¹⁵ Az első személyű beszámolókat tehát csak empirikus adatként, harmadik személyű perspektívából, azaz interszubjektíve vizsgálhatók; az általa javasolt módszert Dennett „heterofenomenológiának” nevezi.¹⁶ (DENNETT 1991)

Gallagher és Zahavi a fenti két gondolatmenetet az öntudat különböző nézőpontú, de egyaránt konstruktivista koncepcióinak tekinti. Dennettnél az én narratív konstrukciója végül annak felszámolásához vezet, azonban Gallagher és Zahavi rávilágít: a narrativitás eleve szükségessé teszi a logikai én „feltalálását”: az ön-reflexióban egy fiktív énről mondunk történeteket, majd ezeket a történeteket osztjuk meg másokkal. A narratív identitás koncepciójában ez a fiktív én nem ontológiai, pusztán ismeretelméleti szubjektumként van jelen, objektív létezése tehát irreleváns. Damasio, Dennettel szemben, az öntudat konstrukciójának tapasztalati dimenziójára helyezi a hangsúlyt, hierarchikus rendszerében a tapasztalatot a prereflektív magöntudat létezése teszi szubjektívvé, hogy azután a reflexióban, a kiterjedt/önéletrajzi én szintjén, interszubjektívvé váljon. (GALLAGHER–ZAHAVI 2008)

Bízom benne, hogy a fenti kitérő segít felszámolni azokat a terminológiai bizonytalanságokat, melyek – feltételezésem szerint – ingataggá teszik a nem-természetes narratológia elméleti alapjait. Az agy, a kogníció és az elme/tudat fogalmainak és a köztük levő viszonyoknak a tisztázása nélkül sem az ember mint organizmus tudatos és társas működése, sem a kettő lényegi egymásrautaltsága sem értelmezhető helyesen. Személyes és társas létezésünk kölcsönösen meghatározza egymást; tudatos tapasztalatunkról magunknak és másoknak is csak reflexív és történeti, tehát eredendően narratív formában tudunk számot adni. Mások pedig a mi tudatos tapasztalatainkat csak az azokat reprezentáló testies cselekvéseink alapján, saját fizikai-mentális működéseik analógiájára tudják értelmezni. A tudat/elme az agynak nem része, hanem funkciója, mely a kogníció fizikai és mentális folyamatát a reflexió révén önmaga és mások számára is megragadhatóvá teszi. A tény, hogy a narratíva (legyen az fiktív vagy nonfiktív) a közvetítettség „távolabbi” fokán áll, mint a mindennapi, tényleges interakción alapuló kvázi-közvetlen tapasztalat, nem képezi vita tárgyát. Azonban az aktuális/közvetlen és a fiktív/közvetett tapasztalatból ugyanazon mechanizmusok mentén vonunk le következtetéseket a Másik mentális tevékenységére vonatkozóan; egész egyszerűen nem tudunk másképp tenni. A természetes narratológia kognitív szemléletmódja tehát nem jelent egyet a megismerési folyamat absztrakciójával, épp ellenkezőleg. Azzal, hogy a fiktív és a valódi elmék működésének hasonlóságát állítja, mindössze arra hívja fel a figyelmet, hogy maga a kogníció nem tud nem működni vagy másként működni sem akkor, amikor aktuális olvasók próbálják megérteni fiktív karakterek mentális folyamatait, sem akkor, mikor ugyanezt maguk a fiktív karakterek teszik; utóbbiak ugyanis fikcióként maguk is egy aktuális elme mentális tevékenységének eredményei. Az ember számára a Másik mindig is fiktív konstrukció.

Összegzés

A kortárs narratológiai kutatás sem elméleti, sem módszertani szempontból nem tekinthető egységesnek, a rendszerezést azonban meglehetősen megnehezítik a különböző irányzatok közti, eltérő mértékű és természetű átfedések; Ansgar Nünning ezért is érvel több helyütt az összehasonlító áttekintés szükségessége mellett. (NÜNNING 2000, 2003) Modellje alapvetően a klasszikus, azaz textuális, illetve posztklasszikus/kontextuális narratológiák megkülönböztetésén alapul, utóbbi csoportot pedig nyolc alkategóriára osztja: 1. kontextuális, tematikus és ideológiai megközelítések (irodalomtudományi alkalmazott narratológiák); 2. transzgenerikus és transzmediális alkalmazott narratológiák; 3. pragmatikus és retorikai narratológiák; 4. kognitív és recepcióelméleti (meta)narratológiák; 5. a klasszikus narratológia posztmodern és posztstrukturalista dekonstrukciói; 6. nyelvészeti megközelítések; 7. filozófiai narratíva-elméletek; 8. egyéb interdiszciplináris narratívaelméletek. (NÜNNING 2003: 249–250) Témám szempontjából elsősorban a harmadik és negyedik kategória, illetve kettejük viszonya, a köztük lévő lehetséges átfedések érdekesek. Ugy vélem, a Nünning-féle felosztás itt némileg elnagyolt, ugyanis nem veszi figyelembe a „kognitív” megközelítés eredendő multidiszciplinaritását, melynek lényegi vonása, hogy a megismerést nem pusztán mentális vagy pusztán fizikai folyamatnak tekinti: kognitív szemléletmód jellemez minden olyan tudományterületet, amely kiemelten foglalkozik a megismerés/kogníció folyamatával.¹⁷ Épp ezért egy frissebb, letisztultabb modell mellett szeretnék érvelni, melyet Roy Sommer javasolt:¹⁸

Sommer rendszerének hatalmas előnye, hogy a hierarchikus felosztás mellett hangsúlyt fektet arra is, hogy az egymás mellett létező, illetve egymásnak ellentmondó irányzatokat is jelölje. Így például a posztklasszikus narratológián belül a formális és a kontextuális irányzat alapelveik tekintetében ellenétesek, ahogyan a kontextuális narratológián belül a korpusz-alapú, illetve folyamat-orientált megközelítések is, míg a formális narratológia két alkategóriája, a szinkron és a diakron irányzatok között nincs ilyen ellentmondás. Azonos teoretikus előfeltevésekre építenek a korpusz-alapú modellek két alcsoportját alkotó média-specifikus, (transz)mediális és (transz)generikus, illetve a feminista, etnikai, kulturális és posztkolonális narratológiák. Az itt vizsgált probléma szempontjából a folyamat-orientált kontextuális narratológiák felosztása az igazán érdekes, melynek két alkategóriája, a retorikai és a kognitív és affektív (pszicho)narratológiák között Sommer szintén nem érez feszültséget az elméleti alapok tekintetében. (SOMMER 2012) A fentiek alapján tehát lehetséges, hogy a természetes narratológia utóbbi kategória egyik alesetének tekinthető, míg a nem-természetes megközelítés a retorikai narratológiák közé sorolható. Egy ilyen klasszifikáció sem a kognitív szemlélet elfogadásának, sem a vele való szembehelyezkedésnek a terhét nem róna a nem-természetes narratológiára.¹⁹

Vitán felül áll, hogy a nem-természetes narratológia számos és jelentős ponton járult és járul hozzá a kortárs narratológiai kutatáshoz. Abban azonban kételkedem, hogy szükséges és indokolt-e, hogy a nem-természetes világokat és elméket nem-természetes eszközökkel leíró diskurzusokat különálló paradigma alapján vizsgáljuk. Másképpen fogalmazva: úgy vélem, hogy végső soron a nem-természetes narratológia három „hivatalos” irányzatának mindegyike visszavezethető a természetes/kognitív alapokhoz. Ennek belátása a bevallottan kognitivistá alapállású alberti, fizikai-logikai lehetetlenségen alapuló koncepció esetében nem ütközhet különösebb nehézségekbe. A retorikai irányzat szintén nem tagadhatja következetesen saját kognitivistá megalapozottságát, hiszen a nem-természetes narratíva mint retorikai konstrukció a küldő és a befogadó közti kommunikációt, azaz mindkettejük társas kognitív aktivitását feltételezi. Nem-természetes elmék mint olyanok pedig szintén nem léteznek, egész egyszerűen azért, mert a Másik észlelése már a reprezentáció legelemibb szintjén is (értsd: a fogalmi artikulációban/kimondásban/megnevezésben) egy *emberi* elme/tudat tapasztalatát és az elmeolvasás ezen alapuló, automatikus és enaktív aktusát implikálja. Nem-természetes elmék csak fiktív elmék lehetnek, és mint ilyenek, egy nagyon is természetes elme mentális aktivitásának termékei.

IRODALOM

- ALBER, Jan 2009. Impossible Storyworlds — and What to Do with Them. In: *StoryWorlds: A Journal of Narrative Studies*, 1: 79–96.
- CARACCILO, Marco 2012. Fictional Consciousnesses. A Reader’s Manual. In: *Style*. 46(1): 42–65.
- COHN, Dorrit 1996. Áttetsző tudatok. Ford. GÁCS Anna – CSERESNYÉS Dóra. In: THOMKA, Beáta (szerk): *Az irodalom elméletei: II. Jelenkor–JPTE*, Pécs, 81–193.
- DAMASIO, Antonio R. 1999. How the Brain Creates the Mind. In: *Scientific American* 281(6): 112–7.
- DAMASIO, Antonio 2000. *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. Heinemann, London
- DAMASIO, Antonio – DAMASIO, Hanna 2006. Minding the Body. In: *Daedalus* 135(3): 15–22.

- DENNETT, Daniel 1991. *Consciousness Explained*. Back Bay Books/Little, Brown and Company, New York/Boston/London
- DENNETT, Daniel 1992. The Self as a Center of Narrative Gravity. In: KESSEL – COLE – JOHNSON (szerk.) *Self and Consciousness: Multiple Perspectives*, Erlbaum, Hillsdale
- FLUDERNIK, Monika 1996. *Towards a 'Natural' Narratology*. Routledge, London/New York
- HAMBURGER, Käte 1973. *The Logic of Literature*. Ford. Marilyn J. Rose. Indiana UP, Bloomington
- GALLAGHER, Shaun – ZAHAVI, Dan 2008. *A fenomenológiai elme*. Ford. VÁRADI Péter. Lélekben Otthon Kiadó, Budapest
- HATAVARA, Mari 2013. Making Sense in Autobiography. In: HYVÄRINEN, Matti – HATAVARA, Mari – HYDÉN, Lars-Christer (szerk.) *The Travelling Concepts of Narrative*.: John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 163–178.
- HYDÉN, Lars-Christer 2013. Towards an Embodied Theory of Narrative and Storytelling. In: Hyvärinen, Matti – Hatavara, Mari – Hydén, Lars-Christer (szerk.) *The Travelling Concepts of Narrative*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 227–244.
- HYVÄRINEN, Matti 2006. Towards a Conceptual History of Narrative. In: *COLLeGIUM. Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences Vol. 1. The Travelling Concept of Narrative*, 20–41.
- HYVÄRINEN, Matti 2010. Revisiting the Narrative Turns. In: *Life Writing* 7(1): 69–82.
- IVERSEN, Stefan 2013. Unnatural Minds. In: ALBER, Jan – SKOV NIELSEN, Henrik – RICHARDSON, Brian: *A Poetics of Unnatural Narrative*. The Ohio State University Press, Columbus, 94–112.
- IVERSEN, Stefan 2016. Permanent Defamiliarization as Rhetorical Device; or, How to Let Puppymonkeybaby into Unnatural Narratology. In: *Style* 50(4): 455–462.
- IVERSEN, Stefan 2017. Narratives and Online Decorum The Rhetoric of Mark Zuckerberg's Personal Storytelling on Facebook. In: *Style* 53(1): 374–390.
- MÄKELÄ, Maria 2006. Possible Minds. Constructing – and Reading – Another Consciousness as Fiction. In: TAMMI, Pekka – TOMMOLA, Hannu (szerk.) *Free Language, Indirect Translation, Discourse Narratology: Linguistic, Translatological and Literary-Theoretical Encounters*. Tampere University Press, Tampere, 231–260.
- MÄKELÄ, Maria 2013. Realism and the Unnatural. In: ALBER, Jan – SKOV NIELSEN, Henrik – RICHARDSON: *A Poetics of Unnatural Narrative*. The Ohio State University Press, Columbus, 142–166.
- MENARY, Richard 2008. Embodied Narratives. In: *Journal of Consciousness Studies* 15(6): 63–84.
- SKOV NIELSEN, Henrik 2011. Unnatural Narratology, Impersonal Voices, Real Authors, and Non-Communicative Narration. In: ALBER, Jan – HEINZE, Rüdiger (szerk.) *Unnatural Narratives – Unnatural Narratology*. De Gruyter, Berlin/Boston, 71–88.
- SKOV NIELSEN, Henrik 2018. Természetesség és nem természetesség tevő olvasási stratégiák: a fokolizáció újratárgyalása. Ford. GREGOR Lilla, MELHARDT Gergő. In: *Helikon* 2, 171–199.
- SKOV NIELSEN, Henrik – PHELAN, James – WALSH, Richard 2015. Ten Theses About Fictionality. In: *Narrative* 23(1): 61–73.
- PALMER, Alan 2004. *Fictional Minds*. University of Nebraska Press, Lincoln – London
- PAVEL, Thomas G. 1986. *Fictional Worlds*. Harvard University Press, Cambridge, MA/London
- RYAN, Marie-Laure 1991. *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*. University of Bloomington and Indianapolis Press, Indiana
- RYAN, Marie-Laure 2005. Narrative. In: HERMAN, David – JAHN, Manfred – RYAN, Marie-Laure (szerk.) *The Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Routledge London, 344–348.
- SKLOVSZKIJ, Viktor Boriszovics 2016. A művészet mint fogás. Ford. SZŐKE Nóra. In: MOLNÁR Angelika – FRESLI Mihály (szerk.) *A szó feltámasztása. Orosz irodalomelméleti tanulmányok*. Savaria UP, Szombathely, 19–31.
- SOMMER, Roy 2012. The Merger of Classical and Postclassical Narratologies and the Consolidated Future of Narrative Theory. In: *Diegesis* 1(1): 143–157. <https://www.diegesis.uni-wuppertal.de/index.php/diegesis/article/view/96/93> (a letöltés ideje: 2022.02.12.)
- ZUNSHINE, Lisa 2006. *Why We Read Fiction? Theory of Mind and The Novel*. Ohio State UP, Columbus

1 Szándékosan térek el a *Helikon* 2018/2-es számának fordítói (TÓTH Csilla és mtsai.) által használt írásmódtól („nem természetes”), mert a kötőjeles verziót alkalmasabbnak vélem a fosztóképző és az általa tagadott melléknév logikai kapcsolatának kifejezésére. Az „unnatural”, a „nem-természetes” az adott dolognak nem mellékes, hanem lényegi tulajdonsága; a kifejezés használatával az irányzat képviselői az ún. „természetes” narratológiával való határozott elméleti szembenállásukat fejezik ki.

- 2 Az „olvashatatlan” (ti. naturalizálhatatlan) világokat és elméket H. Porter Abbott szerint a „szorongás és csodálkozás különös egyvelegében megpihenve” kell el- és befogadnunk, tiszteletben tartva másságukat. Vö. ABBOTT, H. Porter 2008. Unreadable Minds and the Captive Reader. In: *Style* (42) 4, 448–470. Stefan Iversen „lehetetlen elméi” fizikai és/vagy logikai értelemben nem lehetségesek, gyakran mégis konvencionalizálódnak. Van azonban a lehetetlen elméknek egy szélsőséges esete, amely még a fiktív lehetséges világon belül is lehetetlen, így sem naturalizálni, sem konvencionalizálni nem lehet; ez pedig az „átváltzott elme”, amely abban különbözik az abbotti olvashatatlan elmétől, hogy míg ott lényegében nem találunk elmét ott, ahol pedig lennie kéne, az átváltzott elme esetében emberi tudatra bukkanunk ott, ahol pedig semmi keresnivalója nem lenne (pl. egy bogárban vagy egy disznóban). (Vö. IVERSEN 2013)
- 3 A „fikcionális gesztust” Ryan a modális logika és a lehetséges világok elméletének keretein belül értelmezi, ezáltal lehetővé válik többek között az olyan kérdések vizsgálata, mint az aktuális világ és a fiktív szöveg szemantikai mezői közti viszony, vagy a fiktív univerzumokról tehető állítások igazságértékének problémája. (RYAN 1991: 15) Ezekkel a kérdésekkel másutt foglalkozom részletesen.
- 4 Ld. a „minimális eltérés” [*minimal departure*] elvét, mely szerint egy szövegüniverzumot mindig úgy rekonstruálunk, hogy az a saját aktuális világunkról szóló reprezentációinkkal a lehető leginkább összeférjen. (RYAN 1991: 52)
- 5 A fiktív entitások absztrakt artefaktum-elmélete kapcsán lásd ZVOLENSZKY Zsófia tanulmányait (Artifactualism and Authorial Creation. In: *Proceedings of the European Society for Aesthetics*, vol. 2014:6, 457–469.; Abstract Artifact Theory about Fictional Characters Defended — Why Sainsbury’s Category Mistake Objection is Mistaken. In: *Proceedings of the European Society for Aesthetics*. 2013:5, 597–612.; Against Sainsbury’s Irrealism About Fictional Characters: Harry Potter as an Abstract Artifact. In: *Magyar Filozófiai Szemle* 2012:4, 83–109.)
- 6 A ’megtestesült’ kifejezés használatát azért nem tartanám szerencsésnek, mert félreérthető módon utalna az ún. 4e elméletekre, ti. az elmefilozófia klasszikus, azaz karteziánus megalapozottságú kognitívizmussal szembehelyezkedő irányzataira [*embodied, extended, embedded, enacted mind*]. Az enaktívizmus, bár alapvetőnek tekinti az emberi létezés testi meghatározottságát, ennek azonban elsődlegesen a megismerés kontextualitása szempontjából van jelentősége.
- 7 Jelen munka keretei között a fiktív elmék és a lehetséges világok viszonyának, problémájának még vázlatos tárgyalására sincs lehetőség, erre készülő disszertációm egyik fejezetében teszek kísérletet.
- 8 Ld. erről HUTTO, Daniel D. 2004. The Limits of Spectatorial Folk Psychology. In: *Mind & Language* 19(5), 548–573.
- 9 HAMBURGER, Käte 1957. *Die Logik der Dichtung*. Klett-Cotta, Stuttgart. Munkám során a mű angol fordítására támaszkodtam: *The Logic of Literature*. Ford. Rose, Marilyn J. Indiana UP, Bloomington, 1973.
- 10 Itt elsősorban azokra a szerzőkre (Jan Alber, Rüdiger Heinze, Stefan Iversen, Maria Mäkelä, Henrik Skov Nielsen, Brian Richardson, Pekka Tammi) gondolok, akik részt vettek az irányzat „megalapításában” és a közös elméleti alapok megfogalmazásában. (Ld. ALBER, Jan – IVERSEN, Stefan – SKOV NIELSEN, Henrik – RICHARDSON, Brian 2010. Unnatural Narratives, Unnatural Narratology: Beyond Mimetic Models. In: *Narrative* 18(2): 113. 1. l.j.)
- 11 A nem-természetes narratológia hívei ezen a ponton előszeretettel hivatkoznak a „maximális eltérés” Thomas Pavel által megfogalmazott elvére, melyet azokban az esetekben alkalmazunk, amikor egy adott fiktív elme vagy világ struktúrája túl nagy mértékben tér el a miénktől. Ilyenkor, ahogyan Pavel fogalmaz, mimetikus elveinket „antimimetikus elvárásokkal” egészítjük ki, elfogadva a maximális eltérést és „izgatottan keresve annak jeleit”. (PAVEL 1986: 86–94, 92)
- 12 SKLOVSZKIJ, Viktor Boriszovics 2016. A művészet mint fogás. Ford. Szőke Nóra. In: Molnár Angelika – Fresli Mihály (szerk.): *A szó feltámasztása. Orosz irodalomelméleti tanulmányok*. Savaria UP, Szombathely, 19–31. A fordító, Szőke Nóra az „elkülönösítés” kifejezést használja, ezt azonban, az angol fordítás szóhasználatát [*defamiliarization*] is figyelembe véve némiképp szerencsétlennek érzem, ezért az „elidegenítés” terminussal helyettesíttem. Úgy vélem, utóbbi nyilvánvaló konnotáció ellenére (vagy épp azokkal együtt) talán jobban illeszkedik a szöveg gondolatmenetéhez.
- 13 A megismerés enaktívista modelljéről lásd bővebben: THOMPSON, Evan 2007. *Mind in Life: Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*. Harvard University Press, Cambridge, MA; HUTTO, Daniel D. – Myin, Erik 2017. *Evolving Enactivism. Basic Minds Meet Content*. MIT Press, Cambridge, MA
- 14 A homunculus-probléma arra az érvelési hibára utal, mikor egy fogalmat önmagára vonatkoztatva próbálunk magyarázni; az ilyen érvelés szükségképp végtelen regresszusba fut. A tudat esetében ez tulajdonképpen a fenti mozi-film-példa szó szerinti értelmezését jelentené, hogy tudniillik egy apró emberke ül az agyunk belsejében (az *ego*), és ő nézi a filmünket.
- 15 Vö. DENNETT, Daniel 1992. The Self as a Center of Narrative Gravity. In: F. Kessel, P. Cole és D. Johnson, (szerk.) *Self and Consciousness: Multiple Perspectives*. Erlbaum, Hillsdale.
- 16 Dennett érveivel szemben nyilvánvalóan sok ellenvetés hozható fel, melyek közül több nagyon is közelről érinti az általam vizsgált problémát, azonban ezek részletes tárgyalása a gondolatmenetet indokolatlan mértékben eltávolítaná a narratológiai kontextustól, így erre másutt kell sort kerítenem.
- 17 Ld. PLÉH Csaba (szerk) 1996. *Kognitív tudomány*. Ford. Győri Miklós et al. Osiris–Láthatatlan Kollégium, Budapest; PLÉH Csaba 1998. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex, Budapest
- 18 SOMMER, Roy 2012. The Merger of Classical and Postclassical Narratologies and the Consolidated Future of Narrative Theory. In: *Diegesis* 1(1) 143–157.
- 19 Ilyen irányba mutat a *Poetics Today* 2018 szeptemberi, *Unnatural and Cognitive Perspectives on Narrative (A Theory Crossover)* című különszáma. Ld. *Poetics Today* (2018) 39(3).

Az eltűnt idő nyomában – Marcel Proust narratív technikája

Magyar Miklós

(Szolnok, 1938):
irodalomtörténész, az
irodalomtudomány
doktora. Kutatási területe
a magyar–francia össze-
hasonlító irodalom és az
irodalomelmélet. 1988
és 1991 között a párizsi
Sorbonne egyetemen
vendégprofesszor. Fontosabb
könyvei: *Regény vagy, új
regény?* (Akadémiai Kiadó,
1971); *A francia regény
tegnap és ma. A francia egy-
zisztencialista regény, az új
regény és a nouveau roman*
(Akadémiai Kiadó, 1986);
Ramuz világa (Európa Ki-
adó, 1978); *Hagyomány és
modernség. A személyiség
kalandja Gide, Proust és
Malraux regényeiben* (Aula
Kiadó, 2002); *Örkény István
és a francia abszurd dráma*
(Mundus Novus Könyvek,
2013); *Az akasztófa
ármányában. François Villon*
(Európa Kiadó, 2020), *Én.
Én. Én. – Esterházy Péter*
(Napkút Kiadó, 2021),
Költő, barát és szerető
– *Guillaume Apollinaire*
(Napkút Kiadó, 2021),
*Algír nyomornegyedétől a
Nobel-díjig – Tanulmányok
Albert Camus-ről* (Napkút
Kiadó, 2022).

Az *eltűnt idő* emlékező hőse Marcel, aki a kritikusok túlnyomó többsége számára lényegében nem sokban különbözik Prousttól. „A narrátor kétségkívül némileg megregényesített személy, de lényegében és általánosságban maga az író” – mondja Claude Mauriac *Hommes et idées d'aujourd'hui* című könyvében (MAURIAC 1953: 132). Mások viszont – magára az íróra való hivatkozással – ennek az ellenkezőjét állítják, vagy csak részben fogadják el igaznak a kijelentést (Vö: KOLB 1966: 108). Érdekes megközelítésben tárgyalja ezt a kérdést Georges Pirqué. Könnyen lehetne az ő véleményét is olyan állásfoglalásként interpretálni, miszerint az író és Marcel személyének kapcsolatait kár is lenne kutatni: „Proust talán az az író, aki személyesen a leginkább kívül marad művén” – írja (PIRQUÉ 1955: 99). Az a továbbiakban nyilvánvaló lesz, mire vonatkozik az író „kívülmaradása”. Egyrészt az író „egyáltalán nem kontrollálja” a narrátor és a szereplők lélektani fejlődését, másrészt a narrátor sohasem igazítja ki a többiek véleményét, bármily abszurdnak tűnik is az számára. Szellemes és találó hasonlattal Proust szerepét Pirqué azokéhoz a telefonos kisasszonyokéhoz hasonlítja, akik láthatatlanul létrehozzák a kommunikáció csodáját, de se a szeretőjének hazudó nő, se a haldokló nagymama hangját utánzó egyén társalgásába nem képesek beavatkozni (Uo. 119.). George D. Painter, akit két vaskos kötetet szentel Proust élete és *Az eltűnt idő* genezisének egybevetésére, nemcsak állítja, de meggyőzően ki is mutatja, hogy „nem csupán teljességgel a szerző élményeire támaszkodik *Az eltűnt idő*, de életének szimbolikus története is. [...] élete és születő művének kapcsolata lesz a »kulcsa« a megtalált időnek. Ugyanakkor – jóllehet semmit sem talált ki Proust –, mindent átalakított (PAINTER 1983: 25–27). Proust maga viszont ezt írja: „El tudom képzelni, hogy vannak olvasók, akik azt hiszik, hogy esetleges és véletlenszerű eszmétársításokra hagyatkozva, életem történetét írom meg.” (Vö: TADIÉ 1971: 18). A fenti két álláspont nem összeegyeztethető, hisz Marcel egyszerre azonos Prousttal, ugyanakkor különbözik is tőle. Valójában Marcel alakjára is érvényes Proust jellembrázoló módszere, tudniillik, hogy igen sok minta alapján alkot meg egy-egy regényalakot. Másrészt azt sem szabad elfelejteni, hogy Proust legtöbb szereplőjére kivetíti Marcel (illetve saját) jellemvonásait. Hisz minden Marcel tudatán halad át, helyesebben emlékezetében elevenedik meg. Ez magának az emlékező technikának egyik velejárója. Másrészt valamennyi szereplőjében saját magát keresve, saját „valódi énjét” kutatva, elkerülhetetlenül átsugárzik valami Proustból, illetve Marcelből a többi szereplőre. Mind Bergotte – akit egyébként, mint ismeretes, nagyrészt Anatole France-ról mintázott –, mind Charlus, mind Swann nem egy vonásában Prousttra ismerünk. Ugyanakkor Malraux-val ellentétben, akinél szinte valamennyi szereplőt az író „szöcsöveként” tekinthetünk, Proust esetében ezt a vizsgálatot elsősorban a narrátor és az író között kell elvégeznünk.

Am mielőtt legitimálnánk a szoros összefüggések keresését Proust élete és műve között, emlékeztessünk arra, hogy Proust magában *Az eltűnt időben* és főleg a *Contre Sainte-Beuve*-ben expressis verbis kizárja az ilyen egybevetések jogosságát, mondván, hogy a művet alkotó én nem azonos hétköznapi énünkkel (Vö. *Contre Sainte-Beuve*, 221–222). Azt, hogy ennek ellenére jogosnak, sőt szükségesnek tartom Proust esetében is az író személyének vizsgálatát a műelemzés kapcsán, legalábbis indokolni kell. Először is, a *Contre Sainte-Beuve*-ben említett „társadalmi én” elsősorban az egyéniségétől megfosztott személyiség vonatkozásában foglalkoztatja Proustot. Továbbá az író főként az ellen tiltakozik, hogy a kritika afféle „kulcsregényként” kezelje művét. Végül *Az eltűnt idő* egésze azt igazolja, hogy az irodalom és az ember el nem választható egységet alkot, ami a jelen esetben inkább Sainte-Beuve elmélete mellett, mint ellene szól.

Azonkívül, hogy a narrátor központi szerepet kap a regényben, a mű legmeghatározóbb – és igen sok, ma sem lezárt vitát kiváltó – jellegzetessége az egyes szám első személyű elbeszélés, ami látszólag az élményeknek egy szubjektumon történő átszűrése kívánalmainak felel meg az író részéről. Ennek az interpretációnak hamisságára maga Proust igyekszik elsőként rámutatni: „Minthogy szerencsétlenségemre, »én«-nel kezdtem regényemet, [...] in aeternum »szubjektív« maradok. Ha ehelyett azzal kezdem, hogy Roger Mauclair egy pavilonban lakott, »objektív« lennék” (PROUST 1930–1936. III. 278).

Kár lenne azonban ebből az idézetből arra következtetni, hogy az író tetszése szerint választhatta volna meg elbeszélése személyét. Az egyes szám első személyű elbeszélés korántsem a véletlen műve. Paradox módon a sokkal inkább önéletrajzi indíttatású *Jean Santeuil* egyes szám harmadik személyű elbeszélés. Roland Barthes bevalóttan „intuitív” módon csupán annyit mond, hogy az egyes szám első személyű elbeszélésre való áttérés lesz az egyik technikai eljárás, amelyben Proust megtalálta regénye halhatatlanságának kulcsát (BARTHES 1984: 19). Gérard Genette is „jogosnak” tartja és „megfelelőnek a prousti elbeszélés szükségleteihez” az egyes szám első személyű elbeszélést, ám rögtön megjegyzi, hogy korántsem koherens az eljárás (GENETTE 1972: 258).

Mielőtt ez utóbbi kérdésre rátérnénk, a prousti „én” nézőpontjának sajátosságaira próbálunk rávilágítani. Láttuk, hogy Proust tiltakozott a „szubjektív” elbeszélés címke ellen. Ehhez azon-

2022. november
18-án volt Marcel
Proust halálának
100. évfordulója. A
világirodalom egyik
legnagyobb hatású
alkotója mindössze 51
éves volt, amikor meghalt.

ban hozzá kell tennünk, hogy Camus Meursault-jához hasonlóképpen Proustnak egyszerre van szüksége egy szubjektív és egy objektív tudatra. Az igény motiváltsága persze teljesen eltér a két írónál, ám a párhuzam kétségkívül valós. (Az okokat mindkét esetben csupán magának a regénynek az elemzésével lehet feltárni.)

Marcel Muller és Brian Rogers egy-egy könyvet szentelnek Proust narratív technikájának. Gérard Genette pedig – részben a fentiek munkáira hivatkozva – szintén részletesen elemzi a prousti elbeszélő technika sajátosságait.

Muller kiindulópontja Proust művének elemzésénél kategorikus: „ha az író a hős szócsöve, semmi sem hatalmazhatja fel a regényírókat a beavatkozásokra.” (MULLER 1965: 106). Erről az állásponttól elemzi Muller azokat a részeket, amelyekben a „falfájró” írói mindentudást lehet Proustnál kimutatni. Az írói mindentudást kétféle szabadságban látja megnyilvánulni Proustnál: az időbeli és térbeli helyváltoztatás szabadságában (Uo. 109).

Brian Rogers háromféle elbeszélő módot különböztet meg *Az eltűnt időben*: a hős, Marcel szubjektív szemléletmódját, az események objektív szemléletét, amelyet majd egy későbbi Marcel mond el első személyben, végül egy teljesen objektív és mindentudó elbeszélési módot, amelyet az első személyű narrátorra „osztottak ki”, de amelynek első személyű elbeszélői módja technikailag nem indokolt (ROGERS 1965: 120). Rogers árnyaltan elemzi az egyes szám első személyű elbeszélés előnyeit, ám lényegi mondanivalója az, hogy a mindentudás egyrészt ellentmond Proust elméleti álláspontjának, másrészt technikailag nem indokolható eszközöket használ az első személyű elbeszélési szempont kibővítésére (Uo. 123–128). Bár úgy látja, hogy „Azok az ellentmondások, amelyek abból erednek, hogy az első személyű narrátor hirtelen kisajátítja más szereplők gondolatait, ritkán nyilvánvalóak, és egyáltalán nem befolyásolják károsan Proust jellemelméletének általános bemutatását,” (Uo. 141) „sajnálatos dolognak” tartja, hogy Proust „a regényírás bizonyos alapvető megfontolásait figyelmen kívül hagyja”, s hogy „néha elrontja azt a technikait tökéletességet, amellyel a szituációkat és a jellemeket teremti meg” (Uo.).

Gérard Genette egyrészt arra a megállapításra jut, hogy Proustnak egyszerre lesz szüksége egy „mindentudó” narrátorra, aki objektív módon képes tálni egy morális élményt, valamint egy autodiegetikus narrátorra, aki személy szerint felvállalja és kommentálja az elemi élményt, ami viszont egyedül a hős privilégiuma. Innen van azután – mondja Genette – az a paradox és egyesek számára felháborító jelenség, hogy egyes szám első személyű és néha mégis mindentudó elbeszéléssel állunk szemben (GENETTE 1972: 259). Másrészt kiemeli e kettős követelmény regénytechnikai nehézségeit, nevezetesen a mindentudó és a szereplő tudatára szűkített nézőpont összeegyeztetésének lehetetlenségét.

Mielőtt az írói mindentudás kérdéseire próbálnánk magyarázatot keresni, a narrátor szubjektív nézőpontjának prousti jellegzetességére derítsünk fényt. Az egyes szám első személyű elbeszélés nem ugyanazon töről fakad Proustnál, mint az írói mindentudást elvető regény-építkezés vallóinál. Proust regénytechnikája az emlékezőtechnika szoros összefüggésében érthető csak meg. Az emlékezés töredékes jellegéből fakadóan a narrátor csupán annyit látat az eseményekből vagy egy-egy szereplőből, amennyit az én perspektívája éppen látni enged. Ugyanakkor – s ezt kívánja Proust hangsúlyozni, amikor regényének szubjektív volta ellen tiltakozik – a narrátor nem ítélkezik, nem mondja el saját véleményét a látottakkal, hallottakkal kapcsolatosan, csupán regisztrálja azokat. Talán nem túl merész az egybevetés, ha ismét Camus regényére, *Az idegenre* hivatkozunk. Ott is egy „objektív én” regisztrálja az eseményeket, csak hogy míg Camus az első és a második rész párhuzamával operál, addig Proustnál az emlékezőtechnika jellegéből következően csak később állnak össze a mozaikok egésszé, mint ahogy az eltűnt időt követi a megtalált. Ez történik a madeleine-élmény esetében, így áll majd össze valamennyi emlékkép és végül a narrátor megítélése is egy-egy szereplőről.

A mindentudó írói magatartás kiküszöbölése, a narrátor vagy a szereplők nézőpontjának következetes érvényesítése sok irodalmi mű esetében problematikus. Melville a *Moby Dick*ben olyan ismereteket ad a narrátor szájába, amiről annak nem lehet tudomása. Camus Meursaultja több helyütt olyan „emelkedett” stílusban beszél, amely összeegyeztethetetlen a hős jellemrajzával. Kafka *Az átváltozás* befejező részét Gregor tudatából egy objektív elbeszélésbe helyezi át. És még sorolhatnánk azokat az eseteket, amelyekben ilyen vagy olyan módon, de a szereplők vagy a narrátor tudatába helyezett elbeszélésben helyenként kiütözik a mindentudó írói nézőpont. A kritika pedig ezeket a megnyilvánulásokat szívesen írja az író „technikai fogyatékoságának”, „ügyetlenségének”, „figyelmetlenségének”, „következtelenségének” számlájára. Kafka maga is elégedetlen azzal a kényszerű megoldással, hogy Gregor halála után nem mesélheti el a továbbiakat hőse nézőpontjából, sőt, emiatt „olvashatatlanak” tartja elbeszélését. Ám sem Camus, sem Proust nem panaszkodik hasonló okok miatt.

Proust művében Gérard Genette azokat az eseteket tulajdonítja az írói mindentudás megjelenésének, ahol a narrátor anélkül, hogy előzetesen tudomást szerezhetett volna valamilyen módon egy szereplő gondolatairól, érzelmeiről, úgy írja le azokat, mintha tudhatna róluk. Így ismerjük meg Swann érzéseit felesége iránt – mondja Genette –, Saint Loup Rachel iránt táplált érzelmeit, a haldokló Bergotte utolsó gondolatait. Valóban olyan gondolatok ezek, amelyekről Marcel senkitől sem szerezhetett tudomást, mivel a szereplők senkivel sem közölték azokat. Genette mindebből azt a konklúziót vonja le, hogy Proust „képes áthágni saját narratív szisztémájának határait,” s hogy ezek a példák a „mindentudó” írói beavatkozás nyilvánvaló esetei.

Genette Proust eljárásának magyarázatát abban látja, hogy az író kettős fokalizációval él. Egyrészt a narratori, másrészt az ún. zéró fokalizációval, ami a genette-i terminológiában nem más, mint a mindentudó írói magatartás. Teljesen jogos Genette-nek az a megjegyzése, hogy

a prousti mindentudás nem azonosítható a klasszikus regény mindentudásával, mert egyrészt nem kívánja a realizmus illúzióját keltetni, ugyanakkor megbontja azt a klasszikus koncepciót is, amely szerint nem lehetünk egyszerre „belül” is meg „kívül” is. Végül úgy összegzi Proust elbeszélő technikáját – ezzel kívánva feloldani az ellentmondást az egyes szám első személyű és a „mindentudó” írói beavatkozás között –, hogy Proust módszerét Sztravinszkij *Tavasziünnepének* kompozíciójához hasonlítja, amelyben valamennyi tónus (vagy mód) egy-egy változatként szerepel. Genette tetszetős s végső soron egyféle elfogadható magyarázatot ad a szerzői beavatkozásokra ahelyett, hogy azokat írói ügyetlenségnek minősítené, mint azt mások teszik (GENETTE 1972: 221–224).

Genette itt nyilvánvalóan Proust modernségét emeli ki anélkül, hogy ezt ki is mondaná. Ezt a vonást még inkább aláhúzza az a megjegyzés, hogy Proust eljárása az ugyancsak korabeli Picasso és a kubista festészet sok nézőpontú és egymásra épülő technikájával is rokon.

Elismerve Genette magyarázatának létjogosultságát, hozzátehetjük, hogy elsősorban a férfi tudatába van a narrátornak mintegy „szabad bejárása”, így elsősorban Swann, Saint Loup, Bergotte érzelmeit, gondolatait tárja fel Marcel „mindentudó” technikával, míg Gilberte, Odette vagy Albertine érzelmeiről mit sem tudunk meg. A narrátor és a férfi szereplők tudatát mintegy egybemosza az író, s ily módon közöttük valamiképpen nivellál, aminek regénytechnikailag a nézőpont azonos szintre való helyezése felel meg.

Emellett úgy vélem, az igazi okot abban kell keresni, hogy Proust egyáltalán nem tagadja, hogy fikcióról van szó, amit nyilvánvalóan elárul az, hogy a mesélő nem egyszer az olvasóhoz fordul vagy nyíltan „regényként” emlegeti a művet, amit a kezünkben tartunk. Talán nem állunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy Proust elbeszélő-technikája legalább annyira kötődik a 19. századi regény hagyományaihoz, nevezetesen Balzac mindentudásához, mint amennyi az újítás benne. Úgy vélem, az írói beavatkozás egy pillanattal sem okozott Proust számára gondot, amikor az nem mondott ellent az emlékezőtechnika által megkívánt és saját maga által felállított elméletnek, nevezetesen annak a valóban következetesen végigvezetett eljárásnak, hogy egy később összeálló egésznek csupán egy részét kívánja bemutatni az adott pillanatban. Ezt a részt pedig hol úgy ábrázolja, hogy a narrátor nézőpontjára leszűkített parcellát mutatja be, hol egy számára ugyancsak természetes „mindentudással” a narrátor tudatán kívül eső, ám szintézist nem teremtő módon egyaránt egy mozaikot fed fel a képből. Hisz ha akarta volna, Proust könnyedén kiküszöböli az írói mindentudás látszatát is azáltal, hogy a narrátorral előzetesen tudomást szereztet egy-egy szereplő gondolatáról. Erre azonban Proustnak nincs szüksége. Nem titkolja, hogy műve fikció, s azt sem, hogy eljárása, miszerint azokat a tévedéseket, amelyeket tévedésnek ítél meg, csupán a könyv végén korrigálja, ugyancsak művészetének sajátossága. De pontosan emiatt a jellegzetesen prousti regénytechnika miatt, az emlékezés szakaszossága miatt van szüksége Proustnak a szubjektív nézőpontra.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az író filozófiája, miszerint a valóságot csak a múlt töredékeinek révén lehet feltárni az akaratlan emlékezés segítségével. Az idő kíméletlenül változtató-romboló munkája révén a szereplők állandóan változnak, így csak egy-egy pillanatképet adhat, sohasem végleges portrét a főszereplőkről, egyben meg is határozza a legadekvátabb nézőpontot: a narrátor én-je lesz ez, s ha azt mondjuk, Proust következetesen érvényesíti ezt a nézőpontot, ennek nem mond ellent a 19. századi regényből örökölt, de saját céljai szerint átalakított „mindentudó” írói nézőpont alkalmazása, valahányszor arra szüksége van. Ennek a mindentudásnak azonban alig van már köze a balzaci vagy tolsztoji szintézis-teremtő mindentudáshoz, ugyanazt a szerepet tölti be, mint a narrátor szubjektív nézőpontja. Így teremtődik meg a mű esztétikai koherenciája. Ugyanakkor Proust úgy bontja meg a klasszikus szabályt a nézőpontok egységéről, hogy Marcel, a mű narrátora lesz az, aki egyszerre látja belülről és kívülről a történeteket.

Proust narratív technikájától elválaszthatatlan és a mai napig sem tisztázott kérdés, lehet-e a művet Marcel belső monológjaként kezelni. Magának a belső monológnak a mibenléte körüli tisztázatlanság jól tükröződik *Az eltűnt idő* kapcsán felmerült vitákban is. Azok a kritikusok, akik a belső monológ legfontosabb és szinte egyetlen kritériumaként az egyes szám első személyű elbeszélést tartják, Proust művét „egy hatalmas belső monológként” kezelik, mint Egri Péter (Vö. EGRİ 1969). Ezzel szemben a kritikának az a része, amelyik a belső monológot azonosítja a tudatfolyammal, tagadja a belső monológ lehetőségét Proustnál, mivel ő mindig megmutatja a mechanizmust, ahogyan a gondolatok kapcsolódnak (Vö. ROPS 1932). Mások a jelenhez kötik a belső monológ fogalmát, s úgy magyarázzák a belső monológ lehetetlenségét Proust művében, hogy az író „igazi életünket” a múlt pillanataiban keresi, míg a belső monológ csak a jelent tükrözheti (Vö. HUMPREY 1962).

Egri Péter valahol a tolsztoji belső monológ és a tudatfolyam között helyezi el azokat a részeket, ahol a tudat és az akarat szigorú ellenőrzése alól félig kicsúszó, érzelmileg erősen árnyalt gondolat- és képszővedék közvetlenebbül tárul elénk.” Egri megjegyzi, hogy bár a központozást Proust még nem szünteti meg, mégis a joyce-i belső monológot készíti elő (EGRİ 1969: 150).

Mintha csak ennek cáfolatára írta volna, Gérard Genette határozottan állítja: „Proust [...] lényegében semmi olyant nem mutat fel művében, amit a *Babérok* vagy az *Ulysses* »belső monológjához« lehetne közelíteni.” (GENETTE 1972: 198). Genette Michel Raymondra hivatkozik, aki szerint Proust helyenként súrolja a belső monológ határát, de sohasem lépi azt át. Valójában Raymond, akárcsak Genette, a belső monológot a tudatfolyam fogalmával azonosítja, annak kritériumait kéri számon Prousttól, s mivel ezeknek nem felel meg, kizárja a belső monológot *Az eltűnt idő*-ből. Hogyan indokolja álláspontját Raymond? Joyce változatlan szereplőivel szemben Proustnál megannyi változáson mennek át az alakok, ráadásul Proust a

múltban mutatja be őket – mondja a kritikus. Következésképpen „még akkor is, amikor Marcel saját múltját idézi fel, sohasem a *konkrét* és *közvetlen* idejét követi tudatának.” Végül Raymond szerint Proust elutasítja a belső monológ *sine qua non*ját, a *hic et nunc*ot (itt és most) (RAYMOND 1966: 279).

Genette pedig azt is cáfolja, hogy egyáltalán beszélni lehetne belső monológról a szabad függő beszéd esetében, mivel a belső monológot ő is a jelenhez és az egyes szám első személyű elbeszéléshez köti. Továbbmenve, magának a dujardini belső monológnak elnevezését is szívesebben változtatná *discours immédiat*-ra, ami megint csak arra utal, hogy a belső monológ lehetőségét csak a Dujardin által *tout venant*-nak nevezett tudatfolyam megjelenésekor ismeri el (GENETTE 1972: 193–194). Így azután, J. P. Houstonra hivatkozva Genette egyetlen helyen, a *La Prisonnière* 84. lapján ismeri el a „közvetlen monológot”, amit „igazi ritkaságként” kezel Proustnál (Uo. 198). Genette azt is kifejti, hogy Proust miért határolja el magát a tudatfolyamtól. Az „autentikus belső monológ” utópiája – mondja Genette – összeegyeztethetetlen a prousti pszichológiával (Uo. 199). Itt egyetlen kivételt említ: Marcel álmát Balbecben, amelynek utolsó mondata „*Tu sais bien pourtant que je vivrai toujours près d'elle, cerfs, cerfs, Francis Jammes, fourchette*” (Azért jól tudod, hogy mindig mellette maradok, szarvas, szarvas), ám ezt az inkohérens mondatot is korrigálja az álomból az ébrenlét állapotába kerülő Marcel. Ily módon itt sem a joyce-i tudatfolyam mintáját kell keresnünk – mondja Genette.

Proust, akinek munkássága lényegében Édouard Dujardin, a belső monológ „feltalálója” és Joyce, a tudatfolyam diadalra juttatója közé esik, meglepő módon sehol sem említi a belső

monológ problematikáját. Ez a tény nyilvánvalóvá teszi, hogy magának a belső monológnak mibenléte elméletileg teljesen kívül esik érdeklődésén.

A másik lényeges kérdés annak eldöntése, tekinthetjük-e *Az eltűnt időt* egyfajta indirekt monológként felfogni. Proust módszere nem csupán a tudatfolyam-technikától különül el élesen, de a „klasszikus belső monológ” fogalmától is távol áll. Hisz az egész világirodalomban nincs egyetlen regény sem, amely elejétől végéig klasszikus belső monológ lenne, mivel azonkívül, hogy a hős kusza gondolatait koherens mondatokkal adja vissza az író, ez a típusú monológ egy-egy különleges lelki állapot, belső vívódás tükré, következésképpen nem lehet kizárólagos elbeszélői mód.

A *soliloquium* (egyfajta belső monológ, amelyben a szereplő önmagához beszél) természetesen kizárt, ha magát az egész regényt vizsgáljuk. Ugyanakkor sem a Genette által említett tudatfolyam vagy ahhoz közelálló belső monológ típus, sem a klasszikus belső monológ vagy *soliloquium* nem hiányzik a prousti regényből. A *soliloquium* egyáltalán nem ritka *Az eltűnt időben*: „Ilyenkor aztán Swann gyűlölte az asszonyt. »De én is nagy marha vagyok – gondolta –, hogy mások kedvteléseit fizetem. Mégis jobban tenné, ha ügyelne, és nem feszítené túl a húrt, mert megeshet, hogy egyszer csak semmit sem adok. Mindenesetre egy időre hagyjunk fel a ráadás-kedveskedésekkel! Ha belegondolok, hogy tegnap is, amikor azt mondta, szívesen elmenne a bayreuthi szesztorné megnézni, voltam olyan hülye, és felajánlottam, hogy kibérlem kettőnknek a bajor király egyik szép kastélyát a környéken. Ő pedig még csak nem is örült különösebben, nem mondott egyelőre sem igent, sem nemet; istenkém, reménykedjünk, hogy nem fogadja el! Két hétig Wagnert hallgatni vele, aki úgy harapna rá, mint hal az almára, mondhatom, jó muri lenne!«” (PROUST 2017: 316). A klasszikus belső monológhoz közelíthetők formailag rögtön a regény elején a gyermek elalvás előtti gondolatai: „Gyengéd szeretettel szorítottam orcámat a párna szépséges orcájához, mely olyan pufók és friss, mint gyermekkorunk orcája. Gyufát gyújtottam, hogy az órára nézzek. Mindjárt éjfél. Ez az a pillanat, amikor az utazni és egy idegen szállodában aludni kényszerülő beteg rohamra ébred, és megőrül, mert fénycsikot vesz észre az ajtó alatt. Micsoda boldogság, hiszen reggel van már!” (PROUST 2017: 8).

Ugyanakkor azt kell mondanunk, hogy a belső monológ – bármilyen formában jelentkezik is az – Proustnál egyrészt nem kap jelentős szerepet, másrészt a prousti regény esztétikai alapvetéséből, az emlékezés sajátosságából, az emlékezőtechnika jellegéből következően ezek a monológok is sajátos színezetet kapnak. Míg a belső monológok révén Anna Karenina vagy Raszkolnyikov tudatába az olvasónak mintegy „szabad bejárása” van, Proust számára sem a klasszikus belső monológ, sem a tudatfolyam nem felel meg az eltűnt idő tettenéréséhez. Az akaratlan emlékezés sem a tudatalatti felszabadítását, sem belső vívódások kiváltását nem eredményezi nála, hanem a legapróbb lelki rezdülések regisztrálásának, boncolgatásának folyamatát indítja be.

Proust csodálta Henry Jamesnél a narrátor központi szerepét. Nem véletlenül. *Az eltűnt idő* szerkesztésében a narrátor nézőpontjának központi kérdése, Marcel személye lesz a bonyolult szereplőrendszer összekötő-szervező eleme. A narrátor lesz az, akin az idő „áthalad”, aki az én megtalálásával akarja az eltűnt időt felkutatni és megfordítva, jut el a művészet egyedüli üdvözítő gondolatáig.

IRODALOM

- BARTHES, Roland 1984. Proust. Autour de la Recherche. Bev. In: *Magazine littéraire*, N° 210. Septembre
- EGRI Péter 1969. *Álom, látomás, valóság*. Gondolat, Budapest
- GENETTE, Gérard 1972. *Figures III*. Seuil, Paris
- HUMPREY, Robert 1962. *Stream of consciousness in the modern novel. A study of James Joyce, Virginia Woolf, Dorothy Richardson, William Faulkner, and others*. Berkley and Los Angeles, University of California Press
- KOLB, Philip 1966. Les „Phares” de Proust. In: *Entretiens sur Marcel Proust sous la direction de Georges Cattaui et Philip Kolb*. Mouton-Co-La Haye, Paris
- MAURIAC, Claude 1953. *Hommes et idées d'aujourd'hui*. Albin Michel, Paris
- MULLER, Marcel 1965. *Les voix narratives dans „A la recherche du temps perdu”*. Droz, Genève
- PAINTER, George 1983. *Marcel Proust. 1871–1903: les années de jeunesse*. Mercure de France, Paris
- PIRQUÉ, Georges 1959. *Par les chemins de Marcel Proust*. Baconnière, Neuchâtel
- PROUST, Marcel 1930–1936. III. *Correspondance générale*. Plon, Paris
- PROUST, Marcel 2017. *Swannék oldala*. Ford. Jancsó Júlia. Atlantisz.
- RAYMOND, Michel 1966. *Crise du roman des lendemains du naturalisme aux années vingt*. Corti, Paris
- ROGERS, Brian 1965. *Proust's narrative techniques*. Droz, Genève
- ROPS, Daniel 1932. Une technique nouvelle: le monologue intérieur. In: *Correspondant*, 25 janvier
- TADIÉ, Jean-Yves 1971. *Proust et le roman*. Gallimard, Paris

Mosatlan kovabetűk az ösvényeken,
altatónővérek famintás esernyői.
Víz áll a vízben: sorompó-horizont.
Gyerekláz az ébredésünk,
Dohánylevél nedve a kenyéren.

Post

Esik. Szorosodnak az
ingujjak a férfiak
gondtalan csuklóján.
Üresedik a szobák fala.
A tárgyak vigyázzban.
Fénykiáltások ablakon
túl. Szélnek eresztett
áldozati állatok.

Juhász Zsuzsanna

(Dunaújváros, 1958):
az ELTE pszichológia
szakán végzett 1985-
ben. 1981 óta publikál,
költőként Bella István
mutatta be az *Élet és
Irodalom* Új hang rova-
tában, 1985-ben. Versei
és prózái többek között
a következő lapokban
jelentek meg: *Alföld, Élet
és Irodalom, Irodalmi Je-
len, Hítel, Magyar Múza,
Magyar Napló, Műhely,
Palócföld, Pannon Tükör,
Tiszatáj, Vár Ucca Műhely*.
Legutóbbi kötete: *Hát
micsoda nő ez!* (AJ Téka
Kiadó, 2022).

Debreceny György

(Budapest, 1958):
könyvtárosként dolgozik.
Három gyermek édesapja.
Tagja a Szépirok Társaságá-
nak, valamint a Nagy Lajos
Irodalmi és Művészeti
Társaságnak. Legutóbbi
kötete 2020-ban jelent
meg *Három menetben,*
kollázs nélkül címmel.

DEBRECZENY GYÖRGY

anyám sírjához megyek

versek Thomas Bernhard nyomán

sirálykiáltás

ezer év előtt láttam a tengert
összes madaram sirálykiáltás
nadrágzsebemben leveseskanál
nem merem kimerni a tengert

nem halok meg mielőtt
meg nem kóstolom az örökké
valóságot a havas törzsű
ezer éve kidőlt deodárfák között

láttam a kiszáradt folyómedret
a pusztulás rendezte el a tájat
nem tudok szólni a világhoz
arany szőnyegbe hímzem mulandóságomat

fedezékébe régen visszavonult a nappal
de hajtottam én már szamarat éjszaka is
apám s anyám a sötétségben állnak
minden sirálykiáltásom egy-egy madár

otthon akarok lenni

éber akarok lenni most
apám ekéje szántja fel a csillagokat
a versek hosszú hajnalokon mosakodnak

nem kellene most
a könyveket a dísznóknak ledarálni
vagy elhervadni egy szűk szobában

kavicsbányában mondani példabeszédet
nem félem többé a törpét
plakátot ragaszt a mennyben a juhász

otthon akarok lenni most
ódon dalokban és megtört szemekben
otthon akarok lenni a gyászzenében

fekete kapuban

versem fölött madárrajok kószálnak
egyedül vagyok velük
egyedül vagyok a madarakkal
s a dallal

ülök műanyag asztalomnál
semmit sem tudok a pusztulásról
hogy írva van helye ideje a halálnak
a példabeszédek kutyája széttép

fekete dombok között
anyám sírjához megyek
fekete kapuban fehér
nő homlokot ráncol

A szerző portróját
Hegedűs Gyöngyi
készítette.

SEMSÁK LIZA
Te tudod...

Gülch Csabának

Te tudod, mit jelent ölelni a csendet,
érezni az eső áztatta jácint illatát.
Mikor majd ideje lesz a végtelennek,
újra Isten szívéből születnek csodák.

Valóságba zuhannak a csillagok,
értük imádkozik a szelíd hajnal.
Ha álmokba rejtet még a holnapot,
a tegnap emlékét vidd magaddal.

Te már érted a suttogó lelkeket,
arcodon pihentek már fáradt kezek.
Hallottad sírni az angyalokat,
mikor a kérdés kérdés maradt.

Te tudod, milyen nehéz a kereszt,
s a titkokkal terhelt büntudat.
Még édes a régi szivar füstje,
néha még hallom a hangodat.

Semsák Liza

(Győr, 1991):
magyartanár, dráma-
pedagógus. A Pannon
Egyetem magyar–szín-
háztörténet szakán szer-
zett diplomát 2014-ben.
2015 és 2018 között a
magyar–drámapedagó-
gia tanári mesterszakot
is ugyanitt végezte el.
Egyetemi éve alatt fő ku-
tatási területe Latinovits
Zoltán elméleti munkás-
sága volt. Győrben él és
dolgozik.

Semsák Liza versével
tavaly elhunyt szerzőnkre,
Gülch Csabára
emlékezünk.

ZÁMBÓ TAMÁS

Az önzés évei

Zámbo Tamás

(Tét, 1958):

Győrben, a Révai Gimnáziumban, majd az ELTE Jogi Karán végezte tanulmányait. Győrben él, jogász, bíróként dolgozik. Írt már jogi szakkönyveket és számos szakmai cikket jelent meg, szépirodalommal néhány éve próbálkozik, eddig csak a fiókjának. Ez az első közölt novellája.

Az ebéd befejeztével, amit mindig pontosan fél kettőkor kellett elkezdeni nálunk, Hédi mama elfoglalta helyét az olvasófoteljében. Bár a szűk Színház utcának ez az oldala hamar árnyékba került, a kora délutáni fények a sűrű függönyökön keresztül is bevilágították a szalonként és étkezőként is szolgáló hatalmas szobának ezt a felét. Így itt szemüveg nélkül is hozzá tudott kezdeni a szokásos délutáni olvasásához. Az *Oedenburger Zeitungen* aznapi számát kellett odakészítenem délelőttönként a fotel melletti kisasztalra, amit mindig a közepénél kezdett el olvasni. Tudtam, hogy ez ma sem fog tovább tartani, mint máskor, s úgy egy fél óra után az olvasás szundikálásba fordul át. Most is, mire csöndben leszedtem az asztalt, bár kérdezett még valamit az egyik fordulónál a holnapi ebédéről, már békés szuszogásba, majd hortyogásba merült, ölében a lappal.

Halkan a szobámba mentem, de az ajtaját nyitva hagyva, hogy meghalljam a bejárati ajtó melletti kis csengettyű hangját, ha Herman bácsi megérkezik és megrángatja. Persze, korai volt még az érzézését várnom, öt-hat óra előtt biztos nem jön, de hiába igyekeztem nyugalmat erőltetni magamra, éreztem, hogy gyorsabban ver a szívem. Egyáltalán, biztos, hogy jönni fog? Úgy lesz, ahogy Márton ígérte tegnap? És... ha igen, azért jön? Hiszen arról, hogy miért, Márton nem is mondott semmit. Csak annyit sűgött félhangosan, miután a nagymamától már elköszönt, és én kikísértem, hogy csakhamar helyette, illetve így mondta: a nevében, Herman bácsi fogja tiszteletét tenni. Igaz, olyan komolyan és sokat sejtetően nézett rám közben, hogy akkor határozottan éreztem, tudom, mit is akarna mondani, ha mondaná. De miért nem mondta, ha tényleg azt..., szóval, amit gondoltam? Miért csak az a csillogó és mosolygóan meleg tekintet, mint már oly annyiszor? És ha nem is azt jelentette, amit kiolvasni véltem, hanem csak azért..., mert annyira szerettem volna, ha azt lehetne értenem?

Kezembe vettem a könyvet, amit Márton hozott legutóbb: Maupassant-novellák. Ezt csak akkor mertem elővenni, ha a nagymama nem látja. Úgy fél óra elteltével ráeszméltem, csak próbálkozom az olvasással, nem haladok, hiába is erőlködöm, képtelen vagyok különválasztani egymástól a sorokat, szinte mindig ugyanoda ugrik vissza a szemem, nem fogok föl belőle semmit.

Az ikertestvéremmel, Helennel, 14 évvel ezelőtt kerültünk Sopronba az apai nagyszüleinkhez: Rezső papához és Hédi mamához. Hét évesek voltunk, éppen kijártuk az elemi iskola első osztályát abban a kisvárosban, ahol apánk az evangélikus gyülekezet lelkészeként szolgált. Az ottlakók, s így a gyülekezet többsége is német nemzetiségű volt, miként félig édesapa is. Már évek óta egyedül nevelt bennünket, a Juliska nevű gondozó- és házvezetőnő segítségével, édesanyánkat négy évvel korábban rabolta el tőlünk egy tüdőgyulladás, az úr ezernyolcszázkilencvennegyedik évében.

Aztán egészen árvák maradtunk. Apa egy vasárnapi istentiszteleten hirtelen elakadt a prédikációja közben, értelmetlen gurgulázó hangok jöttek ki a torkán, majd összezuhant a szószéken. Szívszélhűdés, mondták utána, bár akkor még nem értettem, mit jelent ez. De amit láttam, azóta is gyakran visszatér álmomban, ott ültünk Helennel a karzaton.

Fájt, hogy édesanyánkra szinte egyáltalán nem emlékszem. Néha, ha erősen reá gondoltam, mintha fölidéződött volna az arca, zöldeskék szeme, szőke haja, annak illata, és valami édes melegség, amelyet bizonyára akkor érezhettem, amikor hozzábújtam. De egyáltalán nem voltam meggyőződve arról, hogy ezek valóságos emlékek. Helenen több emlékkép maradt, legalábbis így mondta. Néha beszélgettünk arról, ki mire emlékszik anyáról, és én csodálattal hallgattam, hogy milyen töredékeket, sőt egész kis történeteket idézett fel. És megesküdött mindenre, hogy nem, nem csak elképzeli ezeket. Mert azért én eléggé hitetlenkedve hallgattam. Lehet az, hogy nekem ennyivel kevesebbet őrzött meg az agyam, amikor mindig könnyebben tanultam nála?

Hédi mama szoros napirendet tartva és feltétlen fegyelmet követelve nevelt bennünket Juliska segítségével, aki annak idején a kérésükre velünk együtt költözött, s átvette a háztartás vezetését, meg részben a mi felügyeletünket is. A mama azt vallotta, s ezt hangoztatta is számtalanszor, hogy egy jó családból származó lány legfontosabb erényei a tisztelet, az erkölcsösség és a szorgalom. Ezt, úgy vélem, valahol olvashatta, mert később egy lányregényben, amelyet a kezünkbe adott, ráismertem, de már nem emlékszem, melyikben. Mindig megfontoltan, csakis németül, és mint egy tisztét ellátó tanító beszélt hozzánk. Soha nem kiabált sem velem, sem Helennel, de még a hangját is csak kivételesen emelte föl. Igaz, nem is kellett. A testvéremmel hamar megérettük és megtanultuk, hogy egy szemvillanása, a szigorúvá szűkülő tekintete, vagy az alig nyíló, vékonyra húzott ajkai közt kipurított néhány neheztelő szó, mikor mit parancsolnak: hogy eddig, és ne tovább, hogy így legyen és nem másképpen, hogy nem tekintni elfogadhatónak, ahogyan éppen viselkedünk, amit éppen teszünk vagy mondunk. Ha valamin összekülönböztünk Helennel, tudtuk, hogy azt a harcot nem a Hédi mama előtt kell megvívni egymással. Persze abba se vontuk be, ha valamtól visszafoghatatlan jókedvünk kerekedett. Bár sokat piszkáltuk egymást és vihorásztunk Helennel, ám igyekeztünk e szertelenkedéseinket a szobánk falai közt megtartani. Ha ez nem sikerült, a nagymama egy szemrehányó, súlyos pillantása is elég volt, hogy véget vessen a helytelennek tartott viselkedésünknek. De leginkább a Juliskát küldte a szobánkba, hogy

szóljon ránk. Ő persze teljesítette Hédi mama utasításait, de utána mindig kaptunk tőle egy puszit vagy egy simogatást.

Olyan emléket viszont nem tudtam fölidézni, amikor Hédi mama ölelt volna magához, csak azt az egyetlen, amikor apa halálát követően Rezsó papával megérkeztek. Akkor apa foteljébe rogyva, mindkettőnk magához vont, és hosszasan átölelve tartott zokogva, s mi is vele sírtunk.

Rezsó papa... ő egészen más volt. Gyermekként sokszor ültetett mindkettőnk a térdére, bolondozott velünk. Gyakran apáról is mesélt. Vele magyarul beszélünk. Később is, és amikor már a polgáriba jártunk, akkor is gyakran mondatta el velünk, hogy aznap éppen miről tanultunk, mi történt az iskolában. És néha együtt kacagtunk, ha valami vidám esetről tudtunk beszámolni.

A nagypapa azonban hétközben keveset volt otthon. Reggel lement az irodájába, amely a ház földszintjén volt, az egész első emeletet pedig a lakásunk foglalta el. Egy órakor följött ebédelni, addigra mi is hazaértünk az iskolából. Ebéd után általában elszívott egy szivart a kávéjához a dolgozószobájában, aztán ment is vissza késő délutánig dolgozni. Ügyvéd volt, amiről eleinte nem nagyon tudtam elképzelni, hogy mit is jelent az. Aztán egy ideig úgy gondoltam, s ez némi félelemmel és értetlenséggel töltött el, hogy mindenféle bűnös és gonosz emberek véd. Később kezdtem megérteni, hogy ő inkább tehetős városi lakosok, iparosok, gyárosok ügyeit intézi. Gyakran vacsora után is irt vagy olvasott még a dolgozószobájában, ahol körben magyar és német nyelvű könyvektől roskadoztak az üveges szekrények. Ilyenkor Hédi mama tiltotta, hogy zavarjuk vagy hangoskodjunk. Néha azonban megszegtuk ezt a szabályt, s halkán belopódtunk hozzá. Soha nem neheztelt ezért, suttogva váltott velünk néhány mondatot, nehogy a nagymama meghallja, majd megsimogatta a fejünket és egy puszit nyomot a homlokunkra, jelezve, hogy folytatnia kell a dolgát.

Már befejeztük a polgári iskolát, amikor egy fagyos téli délelőttön Juliska halálra váltan rontott be a lakásba, és sírástól fuldokolva tudatta a nagymamával, hogy a piacról jövet a Fő utcánál a szeme láttára gázolt keresztül a nagyságos úron egy kétlovas, megbokrosodott szekér. Láta azt is, hogy beszállították a kórházba, de nem volt magánál.

Nagyapa nem nyerte vissza az eszméletét, hajnalra kiszenvedett. A városi német nyelvű lapban és a Naplóban is másnap hosszan taglalták a köztisztviselőben álló ügyvédet, városi tanácsnokot, dr. Eöry Rezsőt ért példátlan szerencsétlenséget, majd a következő nap megjelentek a címdalakon az elhunyt érdemeit méltató megemlékezések.

Valamivel öt óra előtt a nagymama köhintett, amivel jelezte, hogy felébredt, s egyben tudatta azt is, hogy bekészíthetem a délutáni teáját.

Helen két éve elköltözött otthonról, miután férjhez ment. Johannt, a leendő férjjet, Herman bácsi, Hédi mama bátyja mutatta be nálunk, mint egy régi és fontos üzlettársa fiát. A bácsinak szeszgyára volt a Balfi úton, Johann éppen ott szerzett tapasztalatokat néhány hónapig, hogy a nagykorúságát hamarosan elérve, otthon, Kőszegen, átvegye az apja gyárának cégvezetését. Egy vonzó küllemű és szellemesen társalgó, világlátott és érett ifjú volt. Mint elmondta, az iskolái elvégzése után már több helyen szerzett gyakorlatot. Hónapokig Bécsben, majd egy évig Neustadtban is dolgozott egy kereskedelmi társaságnál. Távozásban Hédi mama szívélyesen invitálta, hogy Herman bácsi társaságában, de akár maga is látogasson el hozzánk egy kis délutáni teára és beszélgetésre. Megvallom, az első alkalommal még abban reménykedtem, hogy... talán én..., tagadhatatlanul mély benyomást tett rám. Amikor este Helennel beszélünk róla a szobánkban, ő sem titkolta előttem, hogy boldoggá tenné, ha máskor is látná.

Johann a következő héten már élt is a meghívással, aztán hetente többször is vizitelt nálunk. Magyarul egy nagyon pici és édes akcentussal beszélt, rendszerint azonban németül folyt a társalgásunk. Már a második látogatásakor, ahogyan Helenre nézett, s ahogy szólt hozzá, nem lehetett nem észrevennem, hogy bizony nem én vagyok a delej, ami idevonzza. Fájt ez a felismerés, és csalódott voltam, de nem mutattam Helen előtt. Aztán az ő leplezhetetlen boldogsága hamarosan el is temette bennem a rövid ideig táplált reménykedést. Négy hónap múlva, mikor Johann betöltötte a huszonegyedik évét, bejelentette, hogy vasárnap a szüleivel szeretné tiszteletét tenni, amikor is megtörtént a lánykérés, majd rá három hónapra megtartották az esküvőt is. Helent Herman bácsi vezette az oltárhoz, hisz hivatalosan ő volt a gyámunk.

Nem sokkal ezt követően Juliska is visszaköltözött szülőhelyére, a megözvegyült nővééréhez, ugyanis a járása annyira elnehezült, hogy már nem volt képes ellátni a feladatát. Ketten maradtunk. És Hédi mama nem is keresett háztartási alkalmazottat, csak mosni és takarítani járt hozzánk hetente egyszer az az asszony, aki korábban is. A többi munka rám maradt. A nagymama számára természetessé vált, hogy én készítem el a reggelit, én vásárolok be és főzök, persze mindent az ő iránymutatásai szerint, én mosogatok, és én szolgálom fel a süteményt, teát, uzsonnát. Akkor is, amikor szerda délutánonként összejövetelt tartott a városi polgári elítélő tartozó, úgy féltucatnyi idősebb hölgyből álló társaság számára. A vasárnap volt a „szabadnapom”, de ez a Juliskánál is így volt, mert akkor is mindig az egyik főtéri étteremben ebédeltünk az istentiszteletről hazatérőben.

Éppen letettem a fotel melletti asztalra a tálcat a teáscsészékkel, amikor kétszer megszólalt a bejárati ajtónál a kis csengő. Hédi mama értetlenül nézett föl rám, hisz nem vártunk senkit az ő tudomása szerint. Én erőltetett nyugalommal elindultam, de az ajtó kinyitása után alig bírtam visszafogni magamat, hogy ne viselkedjek illetlenül örömben. Hiszen eljött, igen,

úgy, miként Márton ígérte: Herman bácsi állt az ajtóban. A könnyű nyári kalapját levéve fogadta a köszönésemet, s utána azt mondta, már-már szertartásosan, amit máskor is:

– Gyönyörű vagy ma is, Emmácska kisasszony, mint mindig – de utána olyat tett, amit már régóta nem, homlokon csókol. Aztán jelentőségteljesen rám nézett, és arra kért, hogy vezessem Hedwig mamához.

A nagymama némileg meglepődött, mert a bácsi, bár elég gyakran járt nálunk, ebben az időpontban és váratlanul nem szokott megjelenni. Aztán megvidámodva kérte, hogy üljön le és teázzon velem, közben elmondhatja, hogy mi járatban van.

– Komoly oka van annak, Hedwig – mondta a bácsi, mielőtt helyet foglalt volna. – És valójában nem is a magam dolgában jöttem, hanem máséban. No, meg legfőképpen Emma húgoméban – fordult felém.

Hédi mama is rám nézett. A szigorúra merevedett arcán láttam, hogy már mindent megértett. Véigmustrált, mintha rég látott volna, majd arra kért, hogy vonuljak vissza a szobámba, s oda vigyek egy teát magamnak is.

Becsuktam magam mögött a szalon súlyos tölgyfa ajtaját, elindultam a konyha felé, ám hirtelen meggondoltam magam, s a nagypapa dolgozószobájába surrantam be, amelyet egy kétszárnyas ajtó választott el a szalontól. Visszafogott lélegzettel fületem az ajtóhoz szorítottam, próbáltam megérteni az odaát folyó beszélgetést. Nem érdekelt, hogy megszegek minden belém sulykolt szabályt – az ördögbe velük! –, hiszen rólam van szó, az fog most eldőlni, amire már oly régóta vártam: megnyílik-e számomra is egy másik élet, s elrepít-e innen valahová, mindegy is hova, csak el a város és a Színház utcai lakás falai közül.

Pedig a legkevésbé sem úgy kezdődött az ismeretségünk Mártonnal, hogy eljön majd egy pillanat, amikor ráeszmélek, hogy számomra ő már nem csak egy becsülendő kedves ismerős, aki szinte az egyedüli társaságot jelenti számomra Helen elköltözése óta. Őt is Herman bácsi hozta el a Színház utcába, persze sejtettem, hogy nem minden szándék nélkül. Egy felvidéki, távoli rokonának a fia volt, itt végezte a Teológiai Akadémiát. Náluk családi hagyomány volt a lelkészi hivatás, már a nagypapa is lekipásztor volt. Márton azonban korántsem volt oly vonzó küllemű és szellemes, és semmi olyat nem éreztem, mint annak idején, mikor Johann jelent meg nálunk. Alig volt magasabb nálam, kerek és szőrtelen arca, tuskés, barna haja, érzékelhető felvidéki akcentusa, már-már zavaróan félszeg viselkedése miatt inkább az fogalmazódott meg bennem, hogy ez a fiú túlságost egyszerű és vidékies. Kicsit nehezteltem is Herman bácsira, miként gondolhatta, hogy esetleg ő meg én...?!

Hédi mama őt is udvariasan invitálta, bár korántsem olyan szívélyességgel, mint anno Johann. Azonban azt is rögtön tudtára, vagyis inkább a tudunkra adta, hogy a felkínált uzsonna után feladata is lenne, mégpedig, hogy a hitbéli ismeretekben mélyítse el a tudását. Jött is Márton rendszeresen és kötelességtudóan. Az első néhány alkalommal nem is volt szó másról, csak a tisztének tett eleget. Egészen különösen, sokkal érdekesebben mesélt a hitünk történetéről, annak nagyjairól, mint ahogyan eddig az tanultam. Szinte átéltem az elbeszélései alapján, hogy miért és miként alakult ki a vallásunk. Beható ismeretekkel rendelkezett a neves prédikátorokról, tanulságos idézeteket olvasott fel tőlük. Nem zavarta, ha kérdeztem, mert nem értettem valamit, sőt, ilyenkor még nagyobb örömmel osztotta meg velem a tudását. Később, mikor Hédi mama figyelme a szalon távoli sarkából már nem ért túl a dolgozószoba nyitott ajtaján, ahol a visszafogott tónusú beszélgetéseink folytak, egyre több mindenről esett szó. Megtudtam, hogy az ő édesapja is viszonylag korán elhunyt. Édesanyja és lelkész nagypapa nevelte, iskoláztatta, szerény körülmények között, nem volt módja arra, hogy külföldön is tanuljon. Nemcsak a teológia érdekelt, hanem az irodalom is vonzotta, a korához képest rengeteget könyvet olvasott már. A sokadik beszélgetésünk után bátortalanul bevallotta, hogy ő is próbálkozott a költéssel, de azt hiába kértem, hogy hadd olvashatnék tőle legalább egy költeményt, csak a fejét rázta.

– Nincs értelme – mondta –, pusztán hiú remény volt a részemről, nincs bennem kellő talánerő, csak verselgettem, nem volt több.

Éreztem, hogy fáj neki, amit kimondani kényszerült most magáról, többet nem esett erről szó. Inkább az olvasmányairól beszélt, külföldi, főleg francia szerzőket említett. Kértem, hogy hozzon nekem néhány ilyen könyvet, Hédi mama előtt rejtve, mert az nyilvánvaló volt, hogy ezek egészen mások lesznek, mint amelyeket eddig a tanáraim és Hédi mama irányítása mellett olvastam. Így került hozzám több regény Zolától, aztán jött Maupassant, majd a *Bovaryné*. Akkor külön kért, hogy csak titokban vegyem elő, mert ha abba a nagymama véletlenül beleolvasna..., akkor biztosan kitalálna az ő esztendeje nálunk. És sűgva még azt is hozzátette, hogy nem azért hozta ám, mert a főhősnője is Emma.

Vonzott és taszított is egyszerre, ami annak az Emmának a sorsából feltárult. Eljátszottam a gondolattal, hogy a szereplőkből kit és kivel lehetne behelyettesíteni a városunk általam ismert alakjaiból, és ezt meg is osztottam Mártonnal. Persze nem értette, mert ő semmit sem hallott azokból a történetekből, amelyeket Hédi mama társasága időnként diszkrétan és kelően szörnyülködve kitérgetett.

Az olvasmányokat, ha végeztem velük, kielemeztük. Elmondtam a véleményemet, majd ő is a sajátját. Csodálattal hallgattam, hogy mi mindent látott bennük, amit én magamtól sosem vettem volna észre.

A beszélgetéseink egyre meghittebbek lettek, egy idő után éreztem, s egyre bizonyosabbá vált bennem, hogy meleg, barna tekintete már nemcsak a tanítványának szól, hanem a nőnek, akit vonzónak ítél. És én is egyre türelmetlenebbül óhajtottam, hogy végre szavakkal is elém tárja az érzéseit, mert már rég sokkal fontosabb volt számomra is a külleménél mindaz, amit a

belső értékeiből megmutatott. Néha úgy éreztem, hogy most, na most már be fog következni, amit várok, de valamiért mindig elakadt a kibukni készülő vallomás.

A *Bovaryné* olvasása után történt, hogy levettem a nagypapa könyvei közül a *Nagy Világatlaszt*, és kértem, hogy mutassa meg, hol játszódik a történet. A térkép fölé hajoltunk. Ujjával mutatta a könyv egy oldalán, hogy melyek a megnevezett valós települések, és kíváncsian kérdezte, hogy akkor szerettem hol lenne Emmaék lakhelye, amit csak kitalált az író. Kis gondolkodás után rámutattam egy pontra, majd ő is egy másikra, picivel odébb. Az ujjunk összeért. Hosszan nem emeltem fel, és ő sem. Nem szólt, de úgy nézett rám, s én úgy rá, hogy ez volt az a pillanat, amikor bizonyossá vált bennem, ő lehet, és azt akarom, hogy ő legyen, aki kinyitja a Színház utcai kalitkám ajtaját.

Ezt követően már csak néhányszor jött, mert a tanulmányait befejezte. Az utolsó előtti alkalommal boldogan közölte velünk a „tanóra” előtti rövid uzsonnázás közben, hogy segédlelkései kinevezést kapott. Három somogyi település fog hozzá tartozni, közel oda, ahol egykoron édesapám szolgált. És azt is elmondta – értettem, hogy ezt hangsúlyosan nekem is szánta –, hogy a fizetés egyelőre elég szerény, de a legnagyobb településén egy kis parókia is tartozik a tisztségéhez.

A nagymama helyeslően bólogatott – herrlich, herrlich – mondta, pedig Mártonnal magyarul beszélünk –, majd megköszönte a hozzájárulását a tudásom gyarapításához, és hasonló állhatatosságra kérte a hivatása gyakorlásában is.

Egyszer jött még az elutazása előtt, akkor súgta távozóban, hogy csakhamar, s reményei szerint már holnap, a nevében és kérésére Herman bácsi fogja a tiszteletét tenni.

Onnan, ahol kalapáló szívvel hallgatództam a dolgozószobában, oly távol volt a kisasztal, és oly vastag volt az ajtó, hogy kezdetben csak foszlányokban értettem, miről beszélt a bácsi Hédi mamával. Néhány, bizonyára semleges mondatot követően azt azonban tisztán hallottam, hogy a bácsi Mártont emlegeti, majd az én nevemet is.

Hédi mama eddig alig szólhatott, mert az ő hangját nem hallottam, s úgy tűnt a bácsi is a végére ért a mondandójának. Csönd lett, amelyet végtelenül hosszúnak éreztem. Mi történik, hát mért nem válaszol már? – üvöltött bennem a türelmetlenség.

Aztán elhangzott a válasz, higgadtan, de kellően hangosan. Élesen és hidegen süvített át a dolgozószobába is Hédi nagymama hangja, mint egy fagyos februári szél.

– Nem adom! Ezt a lányt már nem! Bármit is mondasz, Herman! Nem azért neveltem őket, hogy öreg napjaimra magamra maradjak!

– Nem lehetsz ilyen önző és szívtelen, Hedwig! – csattant fel indulatosan a bácsi. Nem teheted tönkre az életét, szereti az a jóra való fiú!

– Befejeztem, Herman – vágta oda Hédi mama –, és üzenném általad a segédlelkész úrnak, hogy a saját nyáját boldogítsa a jövőben, nehogy nekem ide írogasson...!

A bácsi még próbálkozott ezt követően is, de azt már nem akartam hallani. Tudtam, mert ismertem már annyira, hogy a nagymama innentől még hajlíthatatlanabb lesz, nincsen már sem szó, sem érv, és nem is lesz már soha, ami megváltoztathatná, amit kimondott a bátyjának. Visszalopództam a szobámba és becsuktam az ajtaját. Mint egy elejtett marionettbábú, lerogytam a szófára, s üres tekintettel bámultam magam elé. Sírimi sem tudtam, csak azt éreztem, hogy remeg a testem.

Nem tudom, meddig ültem így, arra eszméltem, hogy Hédi mama nyit be a szobámba. Látnia kellett, hogy a lelkem darabokra tört, és azt is tudnia kellett, hogy miért. S mintha készült is volna mondani valamit arról, ami történt, mert kissé idegesen megremegett a szája, de aztán csak ennyi hangzott el:

– Vacsoraidő van, Emma!

Hosszan néztem a most már rezzenéstelen arcát, s hidegen válaszoltam:

– Nem akarok ma vacsorázni! – s mivel nem álltam föl a helyemről, egyedül indult el a konyha felé.

Másnap sem szólt: sem a megkérésemről, sem a visszautasításáról. És utána sem. Én nem kérdeztem, szolgáltam. Folytatódott minden úgy, mint addig. Csak Márton nem jött már a szokásos időpontokban, és hetekig ezután a bácsi sem.

Aztán egy délután, amikor tudta, hogy Hédi mama az egyik barátnőjét szokta meglátogatni, megjelent a bácsi. Elkezdte mondani, hogy mi történt akkor délután, de közbeszóltam, és bevallottam, hogy mindent tudok, mert hallgatództam. Kissé meghökkenve akadt el, majd jóváhagyóan bólintott. Egy levelet nyújtott át, Márton küldte nekem.

– Kislányom, olvasd el, aztán válaszolj a szíved szerint. Gondolom, mit írhatott az a fiú, mert nekem is írt. Sosem hittem volna, hogy Hedwig húgom ilyen kőszívú – mondta aztán keserű indulattal –, Isten bocsássa meg neki! Azt azonban tudnod kell, hogy mint a gyámod, én vagyok följogosítva, hogy dönthessek a sorsodról ilyen kérdésekben. És azt is, hogy a nagypád utáni örökséged, amit kezelek, megalapozná, hogy ott és azzal kezd a magad életét, ahogy jónak látod.

Megköszöntem a bácsi jóindulatát, és azzal engedtem el, hogy hamarosan válaszolni fogok Mártonnak.

Zúgott a fülem az idegességtől, amikor kibontottam a levelet. És ahogy a magamra erőltetett lassúsággal haladtam Márton szépen megrajzolt sorain, egyre mélyebb és boldogabb nyugalom áradt szét bennem: pontosan arról írt, amit elképzeltem.

Előjáróban magát korholta azért, hogy nem volt bátorsága személyesen és szavakban kifejezni azokat az érzelmeket, amelyeket szinte a kezdetektől táplált irántam. Egy idő után látta rajtam, hogy várnék tőle valami komoly jelet, de oly suta és gyámoltalan ilyen téren,

hogy nem tudott erőt venni a gyávaságán. Ha lehet, bocsássam ezt meg neki. Utána visszafogottságában is gyönyörű mondatokban feltárta a lelkét, és le merete írni, hogy igen, már rég ki kellett volna mondania, belém szeretett. Kétségbeesett és szájalmas ötlet volt a részéről, hogy Herman bácsit így küldte el lánykérőbe. Mentségére csak az szolgálhat, abban bízott, hogy a nagyanyám vele talán kevésbé lesz visszautasító, mintha ezt ő maga tenné, mert hogy mindig is érzékelt a részéről egyfajta távolságtartást. Lesújtotta a válasz, de meg is erősítette. Tudnom kell, hogy most is és mindig is csak engem tud elképzelni hites társának, és meg is fog ezért harcolni, csak annyit írjak, hogy akarom. Herman bácsi már tudatta velem, hogy mindenben szándékozik és képes is támogatni, ha én ezt úgy kívánom.

Napokig őrlődtem a válaszon, mire végre tollat mertem venni a kezembe, hogy pár sorban megfogalmazzam. Kértem Mártont, ne ostorozza magát, szavak nélkül is megértettem az érzéseit, és igen, én is megszerettem őt. S bár semmit nem kívánnék inkább, mintsem, hogy a társa lehessenek, de most ez nem adathat meg nekem. Még ha begyógyíthatatlanul mély sebet ejtett is a lelkemben a döntésével Hédi mama, nem tudom megtenni, hogy akarata ellenére a saját boldogságom miatt magára hagyjam. Fogadja el, hogy a sorsát nem kötheti az enyémmel, találjon magának egy másik lányt, aki tudja úgy szeretni, mint én.

Herman bácsi hozta a válaszlevelet is. Tudhatta, hogy mit feleltem, mert arra kért, mikor átadta, hogy a saját sorsomat tekintsem mindenek előtt. Márton azt írta, hogy még az eddigieknél is mélyebben tisztel a döntésemért, de kéri, fontoljam meg még egyszer. Nem számít, meddig, ő csakis rám fog várni, senki mást nem akar.

Erre már nem írtam választ, csak Herman bácsinak mondtam, amikor legközelebb jött:

– Döntöttem, bácsikám, Mártonnak el kell fogadnia!

Három év múlt el a Mártonnal való utolsó találkozásunk óta. Évenként küldött egy-egy levelet. Mindegyikben beszámolt a munkájáról, aztán a másodikban örömmel írt arról is, hogy a hívek összefogásából felújították és kibővítették a parókiát, majd a legutolsóban tudatta velem, hogy lelkésszé nevezte ki a püspök úr. A sorait pedig mindig azzal zárta, hogy az érzése és a szándékai változatlanok. Én nem válaszoltam.

Éltük a szürke és eseménytelen életünket Hédi mamával. A vásárláson és a vasárnapi istentiszteleteken túl alig-alig hagytam el a lakást. Kivételes alkalom volt, amikor évente néhányszor ellátogattunk a színházba, ha Hédi mama a mértékadónak tekintett ismerősei véleménye alapján arra méltónak tartott egy előadást. Szinte mindig csalatkoztam, a darabok többségét avittasnak, dagályosnak ítéltam. Persze ezt neki nem mondhattam, már ha egyáltalán kíváncsi lett volna a véleményemre. Ilyenkor borzasztóan vágytam arra, hogy bárcsak Mártonnal megoszthatnám a gondolataimat.

Néha sajnós el kellett kísérem Hédi mamát, amikor olyan társaságba ment, ahol fiatal hölgyek és ifjak is jelen voltak. Ennek kényszerűen eleget tettem, de nagyon felszínesnek éreztem az ottani társalgásokat és jelentéktelennek a résztvevőket. Tavaly óta azonban, hogy kitört a háború, még ezek az események is elmaradtak az életünkből.

Az örömet az elmúlt években szinte egyedül az jelentette a számomra, ha a testvéremtől kaptam levelet, de még inkább, hogy évente kétszer egy-egy hétre meglátogattuk őket. A házasságukból már két gyermekük született, Helen kivirult az anyaságtól. Mindahányszor kitartóan és kíváncsian faggatott, ha egymás közt voltunk, hogy van-e valaki, aki közeledni próbál hozzám, vagy esetleg én szeretném, ha közeledne. Én csak a fejemet ráztam. A Mártonnal félbetört történetünkről nem akartam, hogy tudjon. Varázslatos napokat töltöttünk együtt a testvéremmel és családjával..., csak nekem minden egyes alkalommal majd a szívem szakadt meg, amikor el kellett válni tőle, meg a kis Johanntól és Vilmától.

Kilencszázötvenhatot írtunk már, amikor egy márciusi reggelen arra ébredtem, hogy Hédi mama még a szobájában van, pedig mindig korábban talpon volt nálam. Szokatlan hangok hallatszottak a hálója felől. Belépve azt láttam, hogy az arca egészen eltorzult, a szája lefitytyedt. Hiába szólongattam, csak fájdalmas nyöszörgés jött ki a torkán. Nagyon megijedtem. Próbáltam felültetni, de magatehetetlen volt, és éreztem, élettelen mindkét karja és lába. Tudtam, hogy ez szélütés, azonnal orvost kell hívnom. Amikor kiszakítottam magam a kezdeti tanácsalanságomból, az jutott eszembe, hogy nagyapa valamikori irodájában, amelyet most egy cég bérelt, van távbeszélő, onnan kellene megpróbálnom hívni Weissman doktort, a családi orvosunkat. Rohantam le a lépcsőn, de már a fordulóban rájöttem, hogy ilyenkor ők még nem nyitnak ki. Az átellenben lévő delikátboltban, ahová vásárolni is jártam, viszont már felhúzták a redőnyt, így oda szaladtam át segítséget kérni. Bár telefonjuk nem volt, de Flóri bácsi, amint kétségbeesetten elhadartam, hogy miben kérem a segítségét, azonnal ugrasztotta a segédjét, hogy fusson a pár utcával arrébb lakó doktorért.

Hédi mamát ugyanabban az állapotban találtam. Nyitva volt a szeme, nehezen és hörögve vette a levegőt, a szólongatásomra most sem reagált. Tudtam, hogy legjobb esetben is eltarthat úgy fél óráig, mire megérkezik a doktor. Ültem az ágya mellett, volt időm gondolkodni. Fölfogtam, hogy súlyos a baj, végzetes is lehet. Néztam Hédi mamát, szájalmat, kétségbeesést kellett volna éreznem, de csak furcsa gondolatok kavargtak a fejemben. Ha Weissman doktor esetleg már elindult a kórházba, mire a fiú odaért, akkor a fél óránál is hosszabb idő telik el, míg megérkezhet a segítség. Ha szerencsés esetben otthon találta, és a doktor viszonylag hamar ideér, vajon tud-e még segíteni? Én nem tudok tenni már semmit, ha akarnék sem. De akarnék-e, ha tudnék? Megdöbbenett a magamnak feltett kérdés érzelmentessége, az a hideg nyugodtság, ami az addigi ijedtségemet váltotta föl, és az is, hogy emiatt nem éreztem semmi szégyent.

Vártam, és nem tudom, hogy az őszinte válaszom volt-e, vagy csak annak megkerülése, amit mondogatni kezdtem magamnak: a mama sorsa az úr kezében van, majd ő dönt úgylis.

Hetekig feküdt Hédi mama Weissman doktor kórházi osztályán, mint kiderült, nagyon súlyos volt a károsodás, ami az agyat érte. Én arra az időre Herman bácsiékhoz költöztem. Hetente többször látogattuk a mamát vagy a bácsival, vagy a feleségével, Elza néniével, semmi változást nem tapasztaltunk. Mozdulatlanul feküdt az ágyon, mindegyik végtagja érzéketlen volt, és semmilyen próbálkozással nem tudtunk kontaktust teremteni vele. Kifejezéstelen üveg szemek néztek ránk, hiába szólunk hozzá. Egyszer Helen és Johann is megjelent. A testvérem őszinte zokogásban tört ki, miután hosszasan és becézően simogatta a mama arcát és tenyerét, de a leghalványabb reakciót sem tapasztalta. Vajon én gonosz vagyok, hogy még egyszer sem sírtam azóta a szörnyű reggel óta?

Egy hónap után Herman bácsival azt közölte Weissman doktor, hogy most már aligha remélhető bármi javulás, arra kell készülnünk, hogy amíg a nagymama szíve bírja, addig élhet, de az ágyból már nem fog kikelni. Még egy hétig itt tartja, de szükséges lesz megoldani a gondozását.

A bácsi este tárgyyszerűen elmondta a véglegesnek tűnő diagnózist, érzékelhetően ő már felkészült erre.

– Egy kiváló egyházi szeretetotthonban szándékozom elhelyezni Hedwig húgomat – mondta. Mindazt, ami az állapotával jár, te nem lennél képes ellátni otthon, Emma, még ha fogadnék is mellétek megfelelő ápolókat, és természetesen ezt nem is várhatja el tőled senki.

– Vigyük haza, bácsikám! – bukott ki belőlem, a magam számára is váratlanul. Nem számít, hogy elvárható-e vagy sem, ha így hozta a sorsunk, most már ki kell tartanom Hédi mama mellett!

A bácsi fürkészően nézett, majd a fejét csóválta, és hajamon többször végigsimítva mormogta:

– Te lány, te lány, mondtam már neked egyszer, hogy a saját sorsodat nézd mindenek előtt! Aludjál rá, van még időnk!

De nem volt. Két napig bírta még Hédi mama szíve. Reggeliztünk éppen, amikor megcsörrent a falon a készülék, és Weissman doktor közölte Herman bácsival, hogy éjszaka Hedwig húga békésen eltávozott.

Nem kellett elismételnie a bácsinak, mi történt, amit hallottunk, abból is megértettük. Visszaült az asztalhoz, s csak annyit mondott:

– Bekövetkezett. Isten nyugosztalja.

Elza néni a zsebkendőjébe kezdett el hangosan sírni, én bénultan ültem. Mintha kívülről láttam volna mindhármunkat: azt is, ahogy Herman bácsi némán bámul a semmibe, vagy talán a múltba, és magamat, amint először hetek óta, folytak a könnyeim.

Egy idő után a bácsi vett erőt magán és tompa hangon közölte:

– Sok dolgunk lesz ma. Elő kell készíteni a temetést, azt én intézem. Ti először is írjátok össze, hogy kinek és hova kell gyászjelentést vagy sürgőnyt küldenem. Majd az irodából hívok ide valakit, aki segít megírni, amit kell. Utána el kell mennetek a Színház utcába a ruhákért, amibe fölöltöztetik. Meg a varrónőhöz. Emma – fordult felém –, neked gyászruha is kell. Nyolc hétig kell majd viselned, és gyászolnod a nagyanyád. És ha nem bánod – folytatta –, Mártonnal is tudatnám a gyász hírt. Meg azt is, hogy három hónap múlva meglátogathat nálunk, ha van számodra mondandója.

Választ várt. Bólintottam.

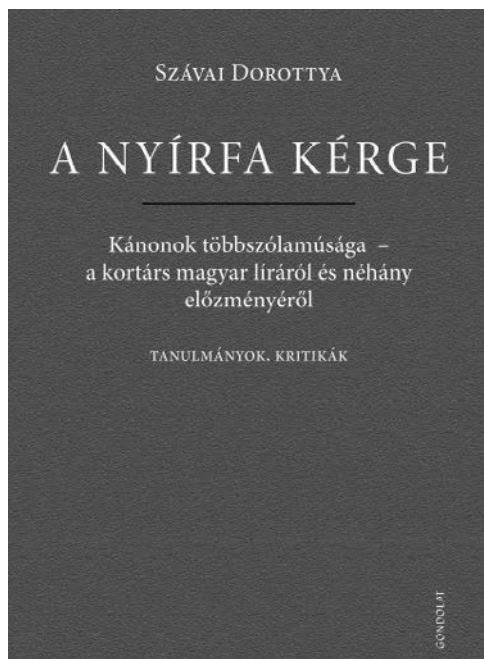
Kortárslíra-értés mesterkurzus

(Szávai Dorottya: *A nyírfa kérge: Kánonok többszólamúsága – a kortárs magyar líráról és néhány előzményéről*)

Szénási Zoltán

(1975, Jászberény) Irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont tudományos munkatársa, az *Új Forrás* folyóirat és az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztője. Könyvei: *A szavak sokféleségétől a Szó egységig: Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom történetéből* (Argumentum, 2011); *Párhuzamosok a végtelenben: Tanulmányok, esszék, kritikák* (Új Forrás, 2012); *Vasadi Péter* (Balassi, 2014); *Örökké ég a felhők felett: Tanulmányok* (Savaria University Press, 2016); *Papírfoma: Kritikák, esszék a kortárs magyar irodalomról* (Napkút, 2018); *Néma városom: Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt* (Universitas, 2018).

„A kánon szó zenei értelmében mindig polifonikus művet jelöl. A kánonnak lényegéhez tartozik a rendezett többszólamúság, amely a szólamok egymás utáni belépése révén jön létre.” – olvashatjuk Kálmán C. György *Közösségek, kánonok, rendszerek* című tanulmányának a *Kánon és polifónia* című fejezetében. Bár amikor irodalmi kánonról beszélünk, ettől különböző kánonfogalmat használunk, Kálmán C. bevezető gondolata esetünkben is megvilágító lehet. A kánonképzés műveleteit vizsgálva az egyik szélsőség ugyanis a hatalmilag előírt szerző- és műlista, valamint a hozzájuk rendelt kontrollált értelmezések. Paradox módon amolyan egyszólamú kánon ez, mely zenei műformaként elképzelve – a fentiek értelmében – inkább a rendezettséget hangsúlyozza, s igen kevésbé a többszólamúságot. A másik végletként minden kánon tagadása áll, s e két szélsőség között mintegy köztes útként tűnik fel a többféle irodalmi kánon és a kánonok többszólamúságának ideája. Számomra evidensnek tűnik, hogy többféle kánon létezik, beszélhetünk világirodalmi, nemzeti irodalmi, kortárs irodalmi, különféle műfaji és ki tudja még milyen kánonokról, ezek szerzői listája változékony, nincsenek véglegesen rögzített pozíciók, sok tényezőtől függ, hogy melyik mű vált ki éppen nagyobb olvasói és értelmezői figyelmet. De értelmezői közösségtől függően beszélhetünk többféle világirodalmi, nemzeti irodalmi, kortárs irodalmi stb. kánonokról is. Ha tehát a „kánonok többszólamúságáról” beszélünk, akkor – visszatérve Kálmán C. zenei párhuzamához – eleve polifonikus művek többszólamúságáról van szó, ezáltal a teljes kakofónia veszélye fenyeget, ha hiányzik az a rendező értelem, mely a felhangzó sokféleségből megérthető és élvezhető összhangzatot teremt. Amikor Szávai Dorottya 2020-ban megjelent, a *Kánonok többszólamúsága* alcímet viselő könyvét a kezünkbe vesszük, akkor hasonló előfeltevésekkel élhetünk.

A *nyírfa kérge* a szerző 2002 és 2019 között keletkezett tanulmányaiból, kritikáiból kínál válogatást, a kötet összeállítását megelőző szelekció már önmagában garantálja, hogy az élvezhetetlen hangzavar veszélye jelen esetben nem egészen biztosan nem fenyeget. A szerzőlista ökonomikusan szelektált, a kortárs magyar líra egyik lehetséges előzményeként számontartott, Szávai Dorottya fogalomhasználatá szerint „késő modern” szerző, Szabó Lőrinc és a „klasszikus modernség” egyik első kulcsfigurájaként említhető Baudelaire mellett a kortárs magyar költők közül Kemény István és Lackfi János, valamint Beney Zsuzsa, Rakovszky Zsuzsa, Tóth Krisztina és Szabó T. Anna művei kerülnek terítékre. Ez a (kanonikus) lista első ránézésre kétségbevonhatatlan relevanciával választ ki neveket egy jóval bővebb névsorból azok közül a szerzők közül, akiket a mai magyar költészet legjavához számíthatunk. Ha azonban kicsit közelebb lépünk a kötet alcímében jelölt szempont szerint vizsgált művekhez, életművekhez, akkor izgalmas kérdéseket tehetünk fel a kánonképződés folyamataira vonatkozóan is.

Szabó Lőrinc irodalomtörténeti jelentősége aligha vonható kétségbe, a Szávai Dorottya számára is mértékadó Kulcsár Szabó Ernő által kidolgozott irodalomtörténeti koncepcióban neve korszakküszöböt jelöl, életműve a késő modern irodalmi paradigma kiemelt korpusza. Bár a 20. századi irodalom esetében is találunk több – időnként irodalom kívüli szempontok által motivált – kánonátrendezési kísérletet, a kortárs líra esetében a sokat emlegetett „történeti távlat” hiánya miatt eleve sokkal nehezebb olyan tudományosan megalapozott állítást tenni, mely jó eséllyel évek, évtizedek múlva is megállja a helyét, vagy legalábbis nem szorul valamilyen értelemben módosításra. És erre akár Szávai Dorottya kötetéből is hozhatunk tanulságos példákat. A *nyírfa kérgében* olvashatunk egy eredetileg 2002-ben közölt kritikát Kemény István a *Hideg* című kötetéről. Az ez utáni években Kemény a szó minden értelmében irodalmi apafigurává vált, akinek versét jelentős kanonizációs gesztusként Esterházy emelte be regényébe, a róla írt két tanulmány 2009-ből és 2017-ből tehát már ennek a kanonikus mozgásnak a lenyomataként is tekinthető. Ez a szövegármas ezen túl az irodalomról szóló műfajok hierarchikus rendjének kanonikus vonatkozásaira is rávilágít: kritikát szinte bárkiről, bármilyen könyvről lehet írni, az viszont, hogy tanulmány szülessék valakiről, már eleve feltételez egyfajta előkelő kanonikus pozíciót.

Ma persze még igen kockázatos lenne akár Kemény esetében is korszakköböt kijelölő életműről beszélni, mint például Szabó Lőrinc esetében, és az irodalmi korszakváltás mibenléte sem határozható meg egészen pontosan, Szávai Dorottya írásaiból is kiolvasható, hogy valami lényeges váltás a kortárs irodalomban a 2000-es évek első évtizedeiben történt. Mert amíg Szávai a *Hideg* című kötet kompozíciója kapcsán a „posztmodernnek mondott irodalom patchwork technikáját” (56.) említi, addig az elégia visszateréséről és az elégiko-ironikusról írt tanulmányban a kortárs magyar líra kapcsán a posztmodernen túli állapotot regisztrálja.

Két írás foglalkozik Lackfi János két kötetével, az elsőként 2000-ben megjelent *Őt sebbel*, valamint a 2003-as *Hófogókkal*. Talán nem tévedek nagyot, ha azt gondolom, hogy az akkor harmincas éveinek elején járó költő első pályaszakaszának zárókövei ezek a kötetek, mely után életműve látványosan a gyermekirodalmi alkotásokban és irodalmi paródiákban teljesedett ki. Az azóta eltelt csaknem két évtized mégsem cáfolt rá Szávai értelmezéseire, hiszen már ezekben a kritikákban is pontosan érzékeli Lackfi költészetének azokat a karakterjegyeit (főként a humort, valamint a nyelvi és rímjátékokat), melynek révén a költő páratlan népszerűsége tudott szert tenni széles olvasói körben anélkül, hogy műveinek irodalmi színvonala az első pályaszakaszhoz képest aláhanyatlott volna.

Szintén kánonformáló jelentősége van annak, hogy a három (plusz egy) férfi mellett négy női szerző műveivel foglalkozó írás került be a kötetbe. Ahogy maga Szávai fogalmaz: „A kötet összeállításánál során vált számomra is még egyértelműbbé, hogy a kortárs magyar líráról való gondolkodásomban a nőirodalom mennyire meghatározó szerepet játszik. Anélkül, hogy a nő írásmód teoretikus vagy kultúr- és irodalomtörténeti vonzatait szisztematikusan számba venné a könyv – ami jelen formájában nem is célja –, a maga módján mégiscsak számot vet az utóbbi évek magyar irodalmának azon kanonikus vonulatával, melyet nőirodalomnak nevezünk.” (12.) Tóth Krisztina, Szabó T. Anna és Rakovszky Zsuzsa a kortárs magyar (nő)irodalmi kánonban elfoglalt helyét talán szükségtelesen hosszasan bizonygatni. Egy számomra igen tanúságos diszkrepanciára mégis szeretném felhívni a figyelmet. Szávai Dorottya Rakovszky Zsuzsa lírájáról írt tanulmányának nyitómondatában „az utóbbi évtizedek magyar lírájának egyik legjelentősebb teljesítménye”-ként (187.) jelöli ki az életmű kortárs magyar lírakánonban betöltött helyét, noha pontosan érzékeli: annak a posztmodern-konceptiónak, mely a nyelvbe vetett bizalom megingását rendeli a posztmodern irodalomhoz, Rakovszky költészete nem felel meg maradéktalanul, tehát kimondatlanul is arra a konklúzióra jut, hogy a „posztmodern” kategóriája nem olyan esztétikai értékmérő, amely egy adott mű vagy életmű jelentőségét, az értelmező hozzá fűződő pozitív viszonyát meghatározná. Lábjegyzetben idézi a Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténeti szintézisében olvasható értékelést is, mely szerint az 1991-es *Fehér-felete* a korábbi kötetek „relativizációs poétikai látásmódja” után „neokonzervatív irányba módosítja” Rakovszky költői pályáját. Egyfajta finoman jelzett kánonmódosítást tehát Szávai Dorottya is végrehajt, ez esetben azonban az értelmezői kánon mozdul el egy másfajta, a korábbi koncepció alapján csak részben sikeres értelmezéstől egy termékenyebbnek ígérkező befogadás felé. Mindenképpen ki szeretném említeni a Beney Zsuzsának szentelt írást. Az említett szerzők közül talán – az egyébként József Attila-kutatóként és irodalomértelmezőként is jelentős életművet hátrahagyó, 2006-ban elhunyt – Beney életműve vált ki ma kevesebb értelmezői figyelmet. Szávai Dorottya mégis nagyon szép tanulmányt szentelt ennek a nem könnyen felnyíló lírának az értelmezésére, s amellett, hogy dolgozata minden szempontból megfelel az értekező próza szigorú tudományos követelményeinek is, a megvallott személyes érdeklődés, a Beney-versek titkának kutatása – jó értelemben – az esszé műfajához közelíti írását.

A szövegek keletkezési ideje közötti különbség viszonylag nagy, csaknem két évtizedet fog át, a legkorábbi, Kemény István *Hideg* című kötetéről írt kritika a *Kortárs* 2002. évi első számában jelent meg, míg a Szabó Lőrincről írt két dolgozat egyaránt 2019-es. Magukat a szöveget olvasva azonban aligha tűnik fel ez az időbeli távolság, a tanulmányok és kritikák nyelvezete már a 2000-es évek elején publikált írásokban is kielélt értekezőnyelv, az egyes lírakorpuszokhoz közelítés szemléletmódja a vizsgált anyag sajátosságából fakadó tematikus vagy metodikai eltérésekkel együtt is egységes. A szaktudományos érdeklődés mellett szinte minden írásból érződik az értelmezésre kiválasztott művekhez fűződő pozitív viszony, az előzetes érdeklődés izgalma („Évek óta izgatottan várom Tóth Krisztina újabb verseskönyvének megjelenését” [250.] – olvashatjuk például a *Világadapter* című kötetéről szóló írásának nyitó mondatában) és az „olvasás öröme”, mely képes felfedezni alkotásfolyamatban felszabaduló pozitív energiákat is. Ahogy Szabó T. Anna *Villany* című kötete kapcsán megjegyzi: „Ebből a mohó, az életet mintegy bekebelezően élvező vitalitásból is következik a versbeszédnek egy olyfajta *direktsége*, ami bizonyos értelemben idegen a mai profi versolvasó számára. Én viszont épp ezt szeretem és értékelem benne. Mert e művek – a kortársak közül leginkább Lackfi János verseihez hasonlóan – valóban *örömszövegeként* működnek, melyeket a szó barthes-i értelmében »örömben írtak«, s melyek »vágnak« az olvasóra, akinek örömet okoznak.” (294.) Ebből is kitűnik továbbá, hogy Szávai Dorottya bátran szembeemegy az uralkodó értelemzői professzionalizmussal is, ha saját olvasási tapasztalata mást diktál számára, ugyanakkor nem kerül meg egy-egy vizsgált mű esztétikai minőségének mérlegelését sem, értékkel és bírál, ha kell.

Noha az egyes szövegek nem a kortárs magyar lírát megadott poétikai szempontok szerint vizsgáló monografikus munka részeként születettek, mégsem ok nélkül állapítja meg a kötet előszavában Szávai, hogy könyve „minimál-monografikus elvet” követ: „A kortárs magyar líráról és néhány előzményeiről szóló gyűjtemény ugyan nem a monografikus konstrukció igényével készült, mégis több olyan mintázat átszövi, amely reményeim szerint a *Nyírfa kérgét* organikus szövegegészént is olvashatóvá teszi.” (13.) Önreflexivitás, dialogikusság, aposztrophé, antropomorfizmus, prosopopeia, emlékezés, a lírai szubjektum osztozottsága és elégtelenség azok a kulcsszavak, melyek az egyes írásokban vissza-visszatérve a különböző alapkarakterű művek értelmezéseinek egységes mintázatát adják. Szávai Dorottya teljes irodalomtudósi vértetben fordul az egyes művek, életművek felé, s nemcsak kurrens teoretikus ismeretek birtokában hajtja végre interpretációit, hanem külön figyelmet szentel a szépirodalmi szövegek hagyományba való beágyazottságának is. A Szabó Lőrinc és Charles Baudelaire közötti kapcsolatrendszer feltáró két tanulmányban is ez figyelhető meg, a kortárs magyar lírát tárgyaló fejezetekben pedig már maga Szabó is a hagyomány- és hatástörténeti részeként kerül szóba, mint ahogy a modern magyar irodalom legjelentősebb alkotói Ady Endrétől Babitson, Kosztolányin és József Attilán át Petri Györgyig. Ez pedig egyebek mellett mutatja azt is, hogy Szávai Dorottya értelmezőként inkább az irodalomtörténeti folyamatokban megfigyelhető folytonosság érdeklí, és kevésbé a megszakítottság, az elődök elutasításának gesztusai. (Éppen

ezért, illetve a vizsgált életművek hatástörténeti kondíciójából fakadóan, az avantgárd vagy a neoavantgárd gyakorlatilag szóba sem kerül egyik műértelmezés esetében sem.)

Ami miatt tanítani valónak gondolom Szávai Dorottya könyvét, vagy akár csak egy-egy írását is, az nemcsak az a tény, hogy ezek a kritikák és tanulmányok immár az egyes szerzők recepciójának fontos szövegei, hanem azért is, mert jó példával szolgálhatnak az „olvasás öröme” mellett a líraértelmezés professzionalizmusára. Minden interpretáció a lírai én szövegbeli megalkotódásának módjára fókuszál, a nyelvi önreflexiót, a szubjektumnak a megszólított másikhoz való viszonyában formálódó önzonosságát vagy éppen osztottságát, valamint ezek retorikai alakzatait (aposztrophé, prosopopeia, antropomorfizmus) vizsgálja, ugyanakkor figyelmet szentel a másokra való emlékezés módozataira és a megszólalásmód mikéntjére, különös tekintettel az elégius hangnemre és az elégia kortárs magyar irodalmi megvalósulásaira, s mindezt a kurrens irodalomtudományi diskurzus elméleti bázisára építi fel. Tanárinak gondolom Szávai Dorottya dolgozatait abból szempontból is, hogy világos és jól használható teoretikus irányt mutatnak. Ha az aposztrophéről van szó, akkor Jonathan Culler tanulmánya lesz a hivatkozási alap, ha a prosopopeia, a temporalitás vagy antropomorfizmus kerül szóba, akkor Paul de Man vonatkozó írásait idézi és hivatkozza, ha az

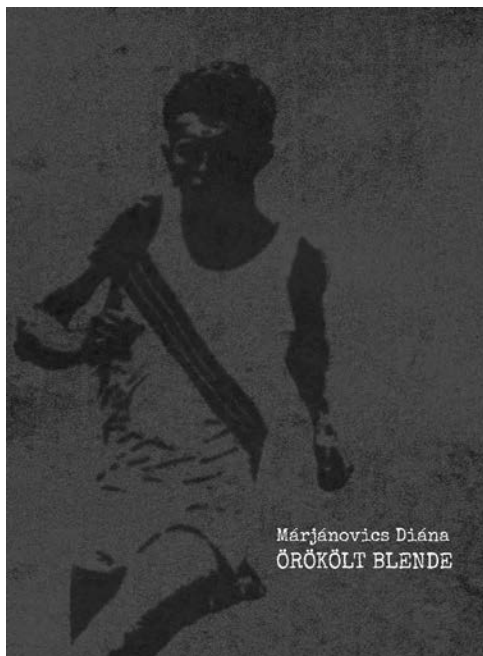
emlékezés filozófiai hermeneutikai kérdésére tér rá, akkor Ricoeur munkáit citálja, egyébként a francia posztstrukturalizmus (Roland Barthes) és dekonstrukció (Jacques Derrida), valamint Heidegger és Gadamer a leggyakoribb hivatkozási alapja. A magyar irodalomtudományból leginkább Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténeti (főként a későmodern és a posztmodern) korszakfogalmai vannak hatással a tanulmányok szemléletmódjára és szóhasználatára, bár Szávai Dorottya megközelítésmódja némileg el is tér attól, éppen ezért – ahogy arra fentebb már utaltam – időnként fontos korrekciókat is tesz az átvett irodalomtörténeti konstrukción.

Ha szeretnénk elkerülni azt a közhelyes lezáró értékelést, mely szerint Szávai Dorottya *A nyírfa kérge* című kötete számos részletében gazdagította napjaink magyar költészetéről való ismereteinket, akkor mást nem mondhatunk, mint hogy a könyv maga felér egy kortárslíra-értés mesterkurzussal, amely elsősorban nem a kiválasztott szerzők nagy száma miatt érdemel kitüntetett figyelmet, hanem az interpretációk módszertani tudatossága, valamint a kortárs kánon sokféleségéről való tudása miatt. Éppen ezért mindenkinek jó szívvel ajánlom, hogy olvasóként és (tovább)értelelemzőként vegyen részt ezen a mesterkurzuson.

(Gondolat, 2020)
Szénási Zoltán

Források és relikviák A Mészöly-hagyaték genetikai vizsgálat

(Márjánovics Diána: Örökölt blende. *Példázatos irodalom és a Mészöly-hagyaték*)

Ki ne szeretne betekintést nyerni a huszadik századi magyar próza egyik legkiemelkedőbb művelőjének írói boszorkánykonyhájába? Ha csak egy pillanatra is, belesni az imaginációt működtető ötletek és művésztitkok, a történetképzés szakmai fogásai közé, s a majdani regény szövegkezdeményei fölött megérezni a műalkotás valódi lényegét, megszimmentani a poézis transzcendens kék illatát? Valljuk be, nincs a világon az az irodalmár, aki nem mondana egy ilyen lehetőségre – még azok között sem, akik a műalkotás szentségére s holmi poétikai elvekre hivatkozva a genetikai kritika módszereit önszántukból egyébként sosem alkalmazzák.¹

Ugyanerre a határátlépésre nyújt elegánsan diszkrét lehetőséget Márjánovics Diána kismonográfiája, mely a szerző Mészöly Miklós első pályaszakaszára koncentrál, 2020-ban megvédett disszertációjának könyvváltozataként a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatéki iratanyag feldolgozásával és a genetikai kritika módszertani bázisáról, elsősorban filológiai és prózapoétikai aspektusból vizsgálja a szövegek alakulástörténetét.

A kötet önálló rendszerezése szerint a korai pályaszakasz művei közé sorolhatók a negyvenes évek írói zengéinek szövegkorpusza mellett a szilencium idején keletkezett mesegyűjtemények, a *Sötét jelek* (1957) novellisztikus írásai és a hatvanas években megjelenő első regények is – a *Pontos történetek*, *Útközben* bezárólag. E mű korszakhatáráként való megjelölését nem csupán a szerzőség kérdésének közismert bizonytalansága, hanem a regény által tételezett újfajta teoretikus kérdések is alátámasztják, melyekről Mészöly saját reflexióiból tudhatunk egy – szintén a hagyatéki iratanyag feltárása során – a szerző által korábban publikált hanganyagleiratnak köszönhetően (151.).

A kötet fejezeteiben végig nagyon fontos szerepet játszik az életművet jellemző formai sokféleség, műfaji diverzitás láthatóvá tétele, mely az író tudatos, önelemző alkotásmódjának, összetett teoretikus beállítottságnak megfelelően rendre újabb és újabb poétikai megoldásokat eredményezett. Ugyanilyen hangsúlyos meglátás, hogy a Mészöly-oeuvre egyes darabjai gyakran az őt aktuálisan foglalkoztató elméleti kérdésre adott művészi válaszként (is) értelmezhetők, melyeket nemegyszer maga Mészöly fogalmazott meg esszéiben vagy a vele készült interjúk önelemző reflexiói során.

Az első és második fejezet az eddig elvégzett kutatói munka teoretikus-módszertani hátterét ismerteti, illetve a kutatás fontosabb eredményeinek összegzésén keresztül a hagyatéki vizsgálatok perspektivikus, hosszú távú lehetőségeit is jelzi. Ugyanitt hívja fel a figyelmet a szerző arra is, hogy a *változásban lévő szöveget* vizsgáló genetikai kritikai szemlélet, mely végső soron a szövegek befejezettségének fogalmát kérdőjelezi meg, különösen jól illeszkedik Mészöly saját írói attitűdjeihez, így például a többszörös átírás, az újrakontextualizálás vagy a szövegredukció eljárásaihoz, melyek számos mű esetében a hagyatéki iratanyag alapján is nyom követhetők. Ugyanitt érdemes megemlíteni, hogy ezeket a kutatásokat nagyban támogatják az író naplójegyzetei, a szekszárdi Mészöly Miklós Emlékház egyéb anyagai (az itt őrzött könyvtár), de azok az interjúkötetek és kiadatlan hanganyagok is, melyek további értékes s adott esetben komparatív módon hasznosítható információkkal szolgálnak a művek keletkezéstörténetét illetően.

A harmadik fejezet történeti poétikai vizsgálódásai a korszak hazai parabolaregényeinek kontextusába helyezte Mészöly-parabola jellegzetességeit tárják fel, s a műfajvariációk szemléltetésére a hatvanas évek első felének olyan ideáltipikus darabjaival állítják párhuzamba, mint Fejes Endre *Rozsdatemetője* (1963), Sánta Ferenc *Az ötödik pecsétje* (1963) és Déry Tibor *G. A. úr X-ben* című disztópiája. A kortárs/modern műfajváltozatok megjelenése a parabolikus íráskor funkcióváltozásait, történeti-episztemológiai fejlődését jelzi, melynek következtében a hagyományos, didaktikus szándékú szövegek (értve ez alatt a parabola mint hermeneutikai műfaj klasszikus/felvilágosodáskori működését) mellett egyre gyakoribbá válnak az egyetlen helyes jelentés (ironikus) érvénytelenítését/lebontását célzó szövegalkotói eljárások is.

Úgy tűnik, a hazai recepció elváráshorizontja nem tudott elég rugalmasan hozzátárgulni ehhez a változáshoz, melyet a modern parabolák didaximellőző, a megértés nehézségeit tematizáló (musili, karkai, brechti, brochi stb.) változatai hoztak magukkal. Ez a rugalmatlanság csontosodott aztán azzá, a magyar irodalomtörténet-írást korábban átfogó meggyőződésé, miszerint a többféle olvasati lehetőség és a példázatoság egymással feszültségben álló fogalmak volnának. Ennek a meggyőződésnek a Mészöly-parabolák is áldozataul estek s a korabeli recepció több esetben szokványos politikai allegóriaként olvasta és értelmezte őket. A kötet

Lovizer Lilla

(1983, Szombathely)
Középiskolai tanár, a veszprémi Lovassy László Gimnáziumban érettségizett. Tanulmányok: 2001–2007: latin–történelem szakos bölcsész és tanár, PPKE BTK, 2017–2019: magyartanár szak (Msc) PE MFTK, jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának ösztöndíjas hallgatója. Kutatási témája: a 19–20. századi európai regény komparatív/irodalomtörténeti aspektusban, ezen belül a német romantika irodalmi kánonja és E. T. A. Hoffmann ironikus szövegalkotó eljárásai, valamint ezek hatása Dosztojevszkij korai íráspoétikájára, illetve rajta keresztül Oscar Wilde dekadens irodalomesztétikájára. Publikációinak listája elérhető az MTMT-adatbázisban.

¹ Ehhez lásd például Michael Riffaterre és Pierre Marc de Biasi vitáját: RIFFATERRE és BIASI 2021. Az intertextualitástól az exogenezisig, ford. Bereczki Péter Levente. In: *Helikon* 66, 1. (2021), 29–53.

szerzője a műfaj jellegzetességeire, illetve a parabola sajátos komplexitására való tekintettel ezért a hagyománnyal való szakítást javasolja, rámutatva egyúttal arra is, hogy a példázatoság prózapoeitikaik gyökerei ugyanúgy megtalálhatók abban a fajta metaforikus nyelvhasználatban, mely a Mészöly-szövegeket eleve is jellemzi, s amely szintén többféle lehetőséget hagy nyitva a szöveginterpretáció előtt. A parabolaműfaj variabilitását a következőkben az életmű négy kitüntetett darabján, a kötet mintegy közvetlen közelből is szemlélteti.

A *Magasiskola* című kisregény (1956) a Mészöly-kánon megkerülhetetlen része, sokak szerint csúcspontja, melynek hatalomkritikai parabolaként való értelmezéséhez újabb érdekes adalékokkal szolgál a keletkezéstörténet genetikai kritikai vizsgálata. Szerencsés körülmény, hogy Lelovich György ornitológus önéletrása, illetve solymászatról szóló értekezése, melyek a mű exogeneziséhez szervesen kötődnek, szintén részét képezik a hagyatéki iratanyagoknak. A regény és az előszövegek komparatív elemzésén keresztül közvetlenül megfigyelhető, hogy a Lelovich-iratanyag dokumentalista jellegű részletei miként szervesülnek át irodalmi jelene-tékké, avagy Mészöly saját kifejezésével élve: miként válik a „pontosan rögzített valóságemelekből” olyan irodalmi modell, mely „az adott szituáción – a madarakon – egyszerűen az értelmezés szűkebb keretein” túlmutat (92.).

Az életmű talán kevésbé számoltartott darabja *Az ablakmosó* című dráma (1957), melyet a hazai recepció hagyományosan az abszurd egyik korai képviselőjének tekint, s az elnyomó hatalommal szembe forduló művész példázataként olvas, mely hamisítatlan groteszk minőségeket rejt. A műhöz kötődő hagyatéki iratanyag szintén azt bizonyítja, hogy az írói intencióhoz ebben az esetben még a célzatos (didaktikus) példázatmodell működtetése állhatott legközelebb, mely a későbbi művekben lényegesen nyitottabbá válik (106.).

Igy például *Az atléta halála* (1966) formabontó narratív szerkezete; a kihagyásos elbeszélés alinearís időviszonyai már éppen a példázatszerűség lebontásában játszanak meghatározó szerepet. Elemzése során a szerző szintén többféle releváns iratanyagot hasznosít a Mészöly-hagyaték palliumaiból. Ezek között külön is említésre méltó egy Nemes Nagy Ágnes-től származó levél, mely egyértelműen azt bizonyítja, hogy a költőnő a regény szövegét többször is olvasta, s az alakformálás, illetve a szereplők motiváció kapcsán konkrét tanácsokkal segítette az alkotásfolyamatot. A regényben intradiegetikus narrációként szereplő *Erdei verseny* „riffaterre-i szubtextusként” (melynek a *mise en abyme* eleve is csak egy alesetét jelenti) való azonosítása talán nem a legszerencsésebb terminológiai választás, hiszen a szubtextus – elsősorban az intertextualitáshoz kötődő jelenségként – éppen olyan, konkrét hermeneutikai modellként létezik az adott szövegben belül, amely az értelmezési bizonytalanságot megszüntetve „a helyes megfejtés” kulcsát jelenti. A későbbiekben bevezetett *kettős példázat* megnevezés jobban illeszkedik a szöveg egészét meghatározó elbeszélői kétely (az elbeszélhetőség mint az elbeszélés tárgya) által működtetett nyitott parabolamodell fogalmához is (123.).

A *Saulusra* (1968) koncentrálo alfejezet jól mutatja a regényhez kapcsolódó hagyatéki iratanyag sokféleségét, amely önmagában is többszörösen cáfol rá arra a mészölyi kijelentésre, miszerint a regény megírásához a bibliai szövegkorpuszon túl semmilyen más forrásmunkát nem használt. Radics József cecei református lelkész levele, mely a Mészöly által feltett, Istefanosra vonatkozó kérdéseket válaszolja meg, része a kötet gazdag mellékletanya-

gának. A szerző több oldalon keresztül szemlélteti a jegyzetanyag regényszövegbeli szervesülésének módozatait, ugyanúgy betekintést nyújtva az adatgyűjtés módszereibe, mint a mészölyi szöveg-szerkesztés gyakorlati eljárásaiba. A regényszöveg rendkívüli összetettségét, sokrétű irodalmi ködolt-ságát több kurrens tanulmány is vizsgálta. Ebből a szempontból igen termékeny meglátás a szerző részéről a görög *parabolé* (példázat) architektusaként azonosított *masal* műfajelméleti vizsgálódásokba való bevonása, mely több műfajt foglal magába, s a régi héber szövegekben fő funkciója éppen a jelentés folyamatként való meghatározhatóságát garantáló definitív lezáratlanság megteremtése volt.

A *Pontos történetek, útközben* című regényt (1970), melynek alapjául állítólag felesége magnószalagon rögzített úti élményei szolgáltak, a recepció eddig jobbára a Mészöly-kánonon kívül kezelte. Mivel a hanganyag elveszett, markánsan elütő stílusa miatt a szöveg szerzőségi kérdései mindmáig tisztázatlanok maradtak. A hagyatéki anyagban végzett kutatás során azonban nem csupán a hanganyag leirata került elő, bizonyítva ezzel a magnószalagok egykori tényleges létezését, hanem az így előállt szöveganyag komparatív vizsgálatai is lehetővé váltak. Ennek eredményeit a kötet részletesen ismerteti, konkrét példákon mutatva meg, milyen eljárások során szcenírozta Mészöly a nyersen kapott fabulát regényi szűzészévé.

A regényekhez kapcsolódó kéziratos iratanyag teljes körű filológiai vizsgálata minden bizonnyal rengeteg érdekes adalékkal fog még szolgálni, melyek akár együtt, akár külön-külön is képesek lehetnek még tovább árnyalni, pontosítani, adott esetben felül- és/vagy újrainni a korábbi recepció hagyománnyá szilárdult megállapításait. A tételes felsorolás mellett feltétlenül érdemes volna közelebbről vizsgálni például a *Saulus*-munkafüzet azon részleteit, melyek konkrét szerzők konkrét műveinek saját kezű kivonataiként azonosíthatók. Ilyenek például az Ernest Renan vallástörténészre hivatkozó jegyzetek, kinek neve azt az *Anna Karenin*abeli jelenetet is rögtön felidézi, melyben Mihajlov festő (Tolsztoj saját regénybeli alteregója) Krisztus-képét épp amiatt kárhoztatják, mert túlságosan renani, realista szemléletet tükröz, amikor Jézust egyszerűen *csak emberként* ábrázolja. Szintén a majdani kutatások interdiszciplináris eszköztárának bővítését támogatja Mészöly köztudottan szerteágazó érdeklődési köre, mely a klasszikus és kortárs világ-irodalmi áramlatok mellett ugyanúgy kiterjedt a kultúrtörténet, vagy épp a pszichológia és a filozófia aktuális elméleti kérdéseire is.

Mindamelllett, hogy a korábban ismeretlen hagyatéki anyag feltárásán/rendszerezésén keresztül ezekre a jövőbeni kutatásokra megfelelő lehetőséget, s hozzá szilárd módszertani-elméleti alapot teremtett, a kötet szerzőjének vitathatatlanul legnagyobb érdeme, hogy az első eredmények tükrében rögtön ízelítőt nyújt a genetikai kritikai vizsgálatok távlati potenciáljából is. Konkrét példákat olvashatunk arra vonatkozóan, hogyan segíti ez a fajta megközelítés a hazai recepciót abban, hogy eddigi önmagát felülmúlva, a szöveginterpretáció és kritika olyan új útjait fogadja el és tegye szabadabbá az irodalmárok újabb generációi előtt, melyeknek köszönhetően akár sok éve bevett állítások helyeződnék egész más megvilágításba. Jogos reményét érezhetjük továbbá annak is, hogy ezen eredmények hozadékaként az *intertextualitás vs. genetikai kritika* bevezetőben hivatkozott vitája szintén konszenzusos nyugvóponttra lel.

(Kijárat, 2021)
Lovizer Lilla

szemléltetett szentenciózus kulcsmondatokotástól sem (lásd itt pl. „Úgy nem lesz bonyolultabb semmi, ha semmi se szimplább. / Úgy nem lesz gyakoribb valamink ma, ha semmi se ritkább.”).

Ahogy Szabó Lőrinc emlékeit a tücsökciripelés keltette hangulat hívja elő, úgy ihleti múltidézésre az időrésekbe bepillantó lírai ént – az *Ornitológus* utalása szerint is – egy-egy természetes hétköznapi szituáció. Első versciklusának címválasztása (*Hiányos requiem*) arra is utal, hogy az ott található 31 – egyébként nem kevés – vers nem vállalhatja magára az emlékek mindegyikének – vagy láncolatszerű folyamatoságának, illetve teljes-lényegi élménytartalumnak – a hiánytalan megidézését, inkább leporellőszerűen vagy fényképalbum-lapozgatásra emlékeztető módon villantja fel és éli – meg értelmezi – át a történeteket. Népdalküszöbhez hasonló funkciójú hívó motívumok bukkannak fel, a motívum köré épül újja vágóképes történetisége, amelyhez aztán a jelen reznált-melankolikus érzelmi vagy gondolati reflexiói társulnak, képgazdag – olykor látomásos-misztikus – módon. Tetten érhető itt egyfajta gyászunka is, amely a legdirektebb módon a legendás mester, Tandori Dezső elvesztéséhez kötődik, míg a többi szubjektív hiány- és veszteségélményt általában valamely idill eredetű kedvesség vagy anekdotikus humor enyhíti, ellentpontozza. Az igazi önfeledtség azonban főként a formahasználatban mutatkozik meg, ami abból adódik, hogy a tercinászerű szövegrész-alakzatok felszabadultan játszanak a sorhosszválogatással, az enjambement-okkal, a rimtisztasággal, rímhelyzetbe hozással. Ha már idéztük Babitsot a poétikai elvek kapcsán, most időszzerű lehet hivatkozni a homo faber / homo ludens / homo aestheticus Kosztolányival való rokoníthatóságra is, aki legkomolyabb verseiben sem áttal a termékeny diszsonancia, gondolati-formai ambivalencia játékos lehetőségével élni. Acsainál ez a formai kísérletezés nagyobb fegyelemmel zajlott második kötetében (*Természetes ellenség*, 2003), ahol még a dantei technikai modell lebeghetett a szeme előtt.

A teljes első ciklus ezt a mégis szabadvers-közeli verselésmódot használja, amely tehát tudatos formakezelésről tanúskodik, de semmiképp sem tekinthető monotonnak, szabványosítottnak. Az pedig a nagy versmennyiségben a tematika monotoniját oldja, hogy a belső struktúra kisebb tematikus blokkokra, motívumkörökre való tagolást mutat. Az első két tétel (*Nincs hová, Kunhalmok*) az életrajzi elemek metaforizálásával azt szemlélteti, hogy a múltat szinte anyagszerűen fedi el, temeti be az idő. Az emlékezet alapvetően a gyermekkorra irányul, de a lírai én fontosnak tartja annak többszöri rögzítését, hogy addigi élete egésze kerül kontextusba a visszatekintés nézőpontjából, hiszen „sok mindent látott” (*Midalol*), a múltjából „már van bőven” (*A disznóvágásonkon*), vagy ahogy helyenként eklektikus szóképzésnek szlenges részlegére bízva mondja: a gyerekek „lassan felnőttek, túl vannak már pár szitun” (*Porta*). Közhelyközeli axiómája („Amit megéltél, az vagy” – *Parnasszus 25*) is azt erősíti, hogy emlékényaga gazdag, az abból is építkező önazonosság-tudata erős, még akkor is, ha az egyes emlék – a babitsi *Esti kérdés* lebegő intuitívására hajazó módon – „van is már, de nincs is” (vö. „Mennyi nincs, és mégis mennyi van” – *A macska*). Acsai nem bonyolódik ismeretelméleti vagy személyiségbölcséleti mélyebb fejtegetésekbe, agnosztikussága megmarad az érzetek, impressziók elsődleges megjelenítésén, a dimenzióváltó átlénygítést pedig a fantázia és a bensőséges érzelmekközpontúság határozza meg (pl. *Fénymag, Puszkázás, Vasárnapi, A véres nyárfavatta, Naphalak*). A veszteségérzet dominanciája az elégikusság többféle árnyalatú megéltésére is

reazonál, de e téren sem idegenkedik szerzőnk az általánosítástól, a szlogenszerű reflexióktól (pl.: „Az idő komiszl!”, „azóta odavan, ám a szív még mindig mondja”, „rozsdá és por: a semmi pereg”, „hava az éveket bevonta lassan, és a tél mindent letarolt”, „Értem. Ez a dolgok rendje. És nem értem”, „Bárcsak mehetne minden tovább!” stb.).

A természeti motívikához és szimbolikához erősen kötődő szerző a nyitó ciklus legtöbb versében is nosztalgikusan idézi meg gyermekkori élő környezetét miniatűr igazmeséiben, főként a húséget és kötődést jelképező, az élet titkát is tudó kis kedvenceket, s az efféle kisebb versblokkok váltakoznak azokkal, amelyekben a közvetlen családörténet egy-egy epizódja elevenedik meg felmenők története kapcsán, illetve ahol saját – szerelmi vagy lírikusi – beérése, megérkezése bizonyosságát, az elődök megtartó bizalmát, értékeremtő kitartását állítja szembe a mulandósággal. A gyakran valóban mesészerű versbeszéd (pl. *Csibi, Síszezon, Ebihalak*) azt is példázza, hogy az apróságokból, emlékvillanásokból kiinduló életmese műfaja fontos örökségelem ahhoz, hogy napjaink meseorientált gyermeknemzedékei ne sérüljenek a familiáris kapcsolatok sajnálatosan jellemző ingerszegénységének vagy kompenzációsan ingertültengés elidegenedésének arctalan, értékközömbös szélsőségeitől.

Habár egy opus erejéig már az első ciklusban – metaforikus alapon – szóba kerül Isten (*Isten fényképezőgépe*), a hit erejének harmóniája, a hívó ember reménye, felülemelkedése az időbeliség partikularitásán mégis a kötet további részeiben válik a mondanó fontos részévé. A *Rondel a múltról* csak 14 verset tartalmaz, de ez a korpusz is jól észrevehetően tagolódik: az istenes versek (*Hát így, A névről*) az átszellemültség stafétájában rácsapnak a szerelmi vallomásokra (*Timea-jelenés, Ezek a sarlósfecskék, Kegytárgy*), majd alkalmi mestermegidézések következnek, aztán újabb öt szöveg idézi meg a gyermekkort. Érdekes a formaszervezés szempontjából, hogy az ál-tercinákat elhagyva itt lényegében minden egyes opus autonóm verselési technikát működtet. Külön érdemes megemlíteni, hogy az öt utolsó tétel egy-egy mintadarabnak is tekinthető az emlékszemlélet folytató, valamint szintén a formaiság szervezőlve szerint építkező *Góré* című kötet ciklusainak arculat-meghatározásához.

A ciklus – és egyben záróversének – címe azt sugallja, hogy a költemények e csoportjában az időbölcséleté lesz a tematikai főszerep. Mindkét címszó kulcsszóvá is válik ekképpen a ciklusvégi szöveg esetében: a formai utalás (rondel/rondó), valamint hozzá az ismétlődés és körkörösség szövegepítő gesztusa formai metaforaként segítenek rá arra, hogy a strukturális modellezés szemléletesebbé, azonosíthatóbbá tegye a példába komponált indirekt időszemléletet; a múlt idősíkjának kiemelése pedig egyértelműsíti, amit egyébként az egyes szövegek is nyilvánvalóvá tesznek: a lírai én az emlék-idő feltárásának kulcsát keresi egyre, mert azt legalább annyira fontos megszereznie „meglett emberként”, mint megfejtenie, költőként megfogalmaznia a madárdal titkát. Az időfeltárás legfontosabb kísérlete itt az egyébként szintén mesei hangvételű, az epikus tartalmat az eddigiekhez képest láncszerűben kibontó genealogikus kompozíció, *A kandli*. Az erősebb gondolatosság kulcsverse pedig a ciklusban szomszéd, *A névről* című, melyben a kereszt szimbolikája kap Acsaitól komplex, egyedi értelmezést, egyszersmind a megkereszteltség és a sorsszerű elköteleződés egymásból eredeztetése válik allegorikusan megjelenített axiómává, melynek általánosított érvényét a másutt nem jellemző (ön)megszólító, egyes szám második személyű beszédmód is hangsúlyossá teszi. A szövegben rejülő ironikus árnyalat

nem az erős kontraszthatás kedvéért kerülhetett a versbe, hiszen a mozaikos, mellérendelő jelentésváltozat-szemlében csak egyetlen elemre vonatkozik, s nem kérdőjelezi meg az ember-ég-föld egymáshoz rendeltség evidenciáját, emelkedettségét:

aki nem tudott írni,
egy kereszttel
helyettesítette a nevét:

egy kitárt szárnyú madárral,
egy széttárt karú emberrel,
egy napon sütkérező szitakötővel, [...] egy célkereszttel
(amivel a legjobb mesterlövész,
az ég egyenesen a szívedbe talál),
két egymással találkozó úttal

A metafizikai-mitikus érintettség elégikus korloritban is szerephez jut az édenvesztést napjaink közérzetére vetítő *Még újabb leoninusok* című versben, melynek érdekessége, hogy nemcsak cím és forma kapcsán utal Babitsra, hanem egy rejtőzködőbb motívum révén („Gerle tojása a fészek imája”) a sötétebb jövő- és világkép reminiscenciáját is beépíti a versbe.

Ha komolyan vesszük a szerző kötetelemző ön-reflexióinak elveit,² akkor a cikluszáró vers említett bölcséleti-kompozicionális jellegzetességein túl nem kell feltétlenül, „többedleges szempontként” tételes vagy lirizált mélyebb gondolatiság közvetlen lenyomatait keresnünk e szövegekben, s mintha erre rá is játszana a szerző, amikor felületesnek látszó könnyedséggel szlogenszerű címet ad a fejezetben leginkább „igéretes” versnek, s azt a formulát az epikus felvezetésű kompozícióban csattanóként, újabb szlogennel kiegészítve – szótagszámtartó önszigorral – annyiban is hagyja: „Ennyit az időről: meccsnek gyorsan vége” (*Ennyit az időről*). A rondelverset felvezető öt tétel szókészletében – mint elsődleges kódok – a temporális fogalomkör névszói uralkodnak el (múlt, év, idő, véges, végtelen, régi, emlék, azóta, meddig, eltűnt), melyhez az idő-tematikával szinkron retorikus – esetleg az enigmatikusság karakterét is felöltő – alakzatok leleményei csatlakoznak, pl.: „Te annyi éves / voltál, mint én most. Így telik magánya / az írva élt időnek, él az árnya. / De semmi sem lehetne így se véges, // se végtelen. Kettő között akármí. / Ez hát a valóság, amit bejárni / talán nem is lehet, de mégis idő van.” (*Szonett, jambusok etc.*); „A gyerekkor gyorsan elmúlik, de mégis / itt maradna hosszan, [...] Emléki elviszed és emlékebe elvisz.” (*Emlékebe elvisz*)

Várakozást, előrenézést, reményt vagy terveket feltételez a harmadik szövegciklus címadása (*Mától*), de azért általános időbölcselet és visszatekintésre épülő vershelyzetek itt is előfordulnak. Érdekes azonban, hogy a szemlélő tekintet nem az időhorizontot pásztázza elsősorban, hanem egyértelműen és szóképzleti rásegítéssel is az eget, a transzcendens vagy fizikai magasságot. A tíz vers felében ismétlődő kulcsszó az *ég*, melyhez a motívumkörben a „szatellit-szóképzlet” elemei is csatlakoznak (erkély, felettünk, fejük felett, felemelkedik, felhőfátyol). Nemcsak a tekintet, hanem a hit és a várakozás is az égbe irányul: megnevezetlenül is, sajátos ambivalenciával árnyalva bár, de félreérthetetlenül egyfajta túlvilági megérkezésre: „az idő hallgat // és halogat, / így él, / és várja, hogy elvesztegessék // minden percét, /

vagy megtalálják sorra, / és legyen miben higgyél, / mert itt mindenórás minden óra” (*Mindenórás*); „Bolyongani [...] és tudni, hogy csak egy fonál van. // Amikor kijutsz belőle: bejutsz, / s valami vár még, / amire nem kell várni” (*Labirintus*). Nincs szó e megérkezés-átérkezés sürgető vágyáról, de annál inkább a belé vetett hit megerősítéséről (*Uram, Minden így fontos, Ima, Ez a varjú*). Költőnk megéri a sorszerűség alázata („Minden így fontos”, „hogy rózsafűzér vagy rózsabokor, // az majdnem mindegy: / mert ez is, az is ima”), illetve annak elégikusan is reménykeltő tudata, hogy „az út fogy”, és bár a madárdal titkához hasonlóan annak azonosíthatatlansága is foglalkoztatja, hogy „Mától” a „mindennapos” várakozás mint köztes létstátus miképp élhető meg (*Per nap, Szarvasbogarak és szarvasok, Az égkört*), mégsem szeretné a reményen túl a sorsba, a jövőbe látás bizonyosságát elérni: „felettünk az ég hol derűs, hol komor, // de inkább nem spoilerol...” (*Ima*).

Az idézett neologizáló szövegzárlat a stíluskeverés és a sajátos rímjáték okán is zavarba hoz némileg. A ciklus mindegyik tétele újra a tercinaszerű versalakzatot alkalmazza, s itt már indokoltabb lehetne a transzcendens vonatkozások szerepnövekedése miatt mitikus motivációt feltételezni az indirekt számszimbolika hátterében, ezt azonban ellenpontozni látszik a rímek pozicionálásánál a merev szabálykövetés feloldása, illetve az a szerkesztésmód, amely tízből nyolcszor külön hangsúlyt ad az egyke, poentírozó záró soroknak.

Utóhangként illeszti be szerzőnk a lírai közlemények végére *Abony* című versét, amely így elvből keretet alkot az *Ornitológiával*. Hasonlóságukat elsősorban annak köszönhetik, hogy mindkettőben fontos szerepet kapnak a múlt-impresziók, s hogy madártani motívumkészletük igen tekintélyes. A záró opus azonban egyszerűbb, gördülékenyebb nyelvet használ, mellérendelő emléképekre épül a szerkezete, retorikai-logikai kifejező eszközöket viszont nem halmoz. Természetesebb prozódiait eredményez itt, hogy magyaros, szinte mondókákat idéző ritmika váltja a kötetindító veretes időmértéket, pedig a szövegzárlat poentírozó karakterére rájátszani esélyes verstani időmérés itt tartalom és forma legszorosabb, mégis játékos kapcsolatát hozhatná létre (vö.: „Nem tudni, hogy / évek telnek / vagy a percek”).

Versformamentésre, létszemlélet-átmentésre, emlékmentésre (sőt állatmentésre – lásd: *A macska, A véres nyárfavatta, A névtelen*) vállalkozik Acsai Roland könyve, amely címével projektálja a madár-motívumok ars poeticus felbukkanását, mégis inkább familiáris értékrend-szemlélet demonstrál a kötetanyag, melynek szimbólumkészletében – klaszszikus jelentéstartalmakkal – egész madársereglet vagy madárkórus idéződik meg (19 versben – ez a szövegek egyharmada – 26 említés található 21 fajhoz kötődően!).

Acsai kiválóan érti, mit és hogyan érdemes megőrizve átlényegíteni a személyes múltból, az emlékekből, a megélt és megérlelt időből. Elgondolkodtatva mesél, természetes érzelmességnek ad teret lírai – illetve a *Függlék*ben novellisztikus – mondandójában. Akik szeretik, ismerik költészetét, azokban bizonyára megerősíti kötetével az olvasói kötődést.

(*Parnasszus, 2021*)
Juhász Attila

2 „Minden költői művet a tartalom és a forma alapján kéne elsősorban elemezni, és nem (nyelv)filozófiai, szociológiai, történelmi vagy nyelvészeti szempontból, mert ezek már többedleges szempontok.”, uo.

Menekülés a mozdulatba

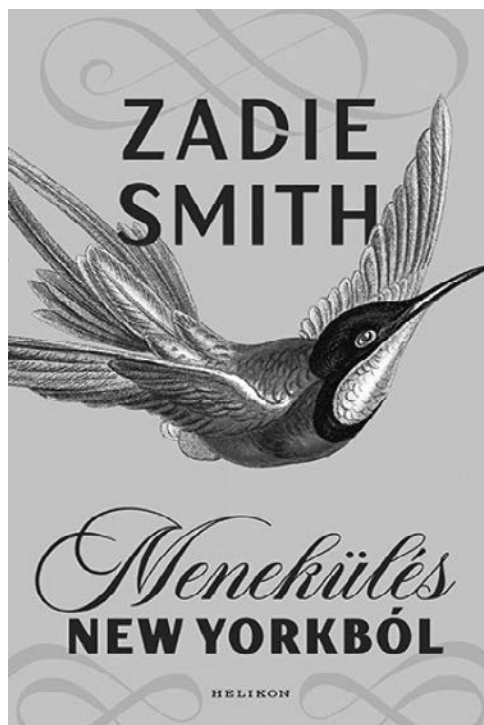
(Zadie Smith: *Menekülés New Yorkból*)

Schäffer Anett

(1992, Miskolc)

Irodalomtörténész, kritikus. A Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának doktorvárományosa. A Miskolci Egyetem Modern Filológiai Intézetében dolgozik egyetemi tanárségedként. Kutatási területe a kortárs magyar és angolfón próza.

Zadie Smith 2000-es *Fehér fogak* című regényével robbant be a köztudatba, melynek megjelentetési jogait még jóval azelőtt megvette a Hamish Hamilton kiadó, hogy az író befejezte volna azt. A szerző azóta is leginkább regényeiről ismert, melyek közül eddig a *Fehér fogak* mellett három jelent meg magyarul, *A szépségről*, az *NW* és a *Swing Time*. Smith-től nem áll távol a novellaírás sem, hiszen folyóiratokban korábban is publikált novellákat, a jelen kötet írásai közül is nyolc már megjelent korábban folyóiratokban, a legtöbb a *New Yorker*-ben. 2005-ben pedig már kiadott egy rövid, mindössze két novellát tartalmazó kötetet, a *Martha and Hanwellt* (*Martha és Hanwell*). Emellett esszéket is publikál, a *Sugallatok* című esszékötete 2020-ban magyarul is megjelent. 2021-ben pedig a drámaírás felé is elmozdult a *The Wife of Willesden* (*Willesden felesége*) című kötetével.

Rögtön feltűnik, ha a *Menekülés New Yorkból* című kötetet a kezünkbe vesszük, az egyértelműen a kidolgozott borítót, mely egy repülő kolibrít ábrázol, amely el is repül, mire levesszük a védőborítót, hiszen a keménykötésű borítón már csak a farktollai láthatóak, mindez pedig már előrevetíti, hogy a mozgás központi témája lesz a kötetnek. Emellett a figyelmes olvasók, még mielőtt belekezdenének az első novellába, észrevehetik, hogy a kötet magyar címe nem az angol fordítása (*Grand Union*), hanem egy másik novella címét emelték a kötetcímé. Az utolsó, angolul *Grand Union* címet viselő novella pedig az *Egybeforrva* címet kapta a magyar fordításban. Talán azért dönthettek a címváltoztatás mellett, mert feltételezték, hogy a magyar olvasók közül nem mindenki ismeri a *Grand Union* szókapcsolat jelentését, és így magyar közegben kevésbé hozza játékba az ahhoz kapcsolódó konnotációkat. Az angol cím a *Grand Union Canal*ra utal, mely Anglia leghosszabb, Londonon is áthaladó csatornájának neve. Ez a kép pedig egyrészt a vízfolyás folyton haladó mozgását, másrészt a terek és így az ezen terekben élő emberek összekapcsolódását

hívja elő. A magyar cím ugyan nem utal a víz központi motivikus szerepére, a mozgásra azonban igen.

A magyar fordítás címadó novellájában, mely éppen a kötet közepén található, 9/11 után együtt hagyja el egy bérelt autóval New Yorkot a három főszereplő, Michael, Elizabeth és Marlon. A jelenet azt a városi legendát dolgozza fel, mely szerint Michael Jackson, Elizabeth Taylor és Marlon Brando a repülőgépek becsapódása után együtt menekült el a városból. A jól ismert szereplőkkel játszódó novella legerősebb része egyértelműen a befejezés. A mű, mely a menekülés módjának kidolgozásával, illetve a menekülés folyamatával hosszasan foglalkozik, végül a menekülés lehetőségével zárul. Marlon benne így szól: „Nem szívesen áruolom el neked, öcskös, de különben se nagyon lenne választási lehetőség. Úgy néz ki, hogy senki sem fog teleportálni minket. Akármilyen is ez a szar... a levegőre mutatott, a levegőben lévő molekulákra, magára az időre, bele vagyunk ragadva, mint ahogy mindenki más.” (156.)

A mozgás gyakran szövegszervező erővé válik (a szereplők sétálnak, taxiznak, nyaralni mennek), ennek ellenére épp az időbe és az adott időlehetőség-, illetve elgondolás rendszerébe ragadás az, amellyel a kötet igen sok szereplőjének szembe kell végül néznie. A *Menekülés New Yorkból* című novella szereplői számára 9/11 tragédiája mutat rá az időből való kilépés lehetőségére. A *Lusta folyó* című novellában a brit nyaralók egy spanyolországi all inclusive szállodában és annak mesterséges folyójában úszkálva élik meg (az időből való kiszabadulás helyett) az időbe ragadást, a menekülés lehetőségét: „Hirtelen az, ami egészen természetesnek tűnt, lassan sodródni egy végtelen körben, miközben hallgatjuk a nyár slágerét, aminek történetesen épp az a címe, hogy »Lassan«, így már nem egyszerűen természetellenesnek tűnik, hanem roppant furcsának is. Nem annyira az életből való kiszabadulásnak, mint inkább az élet valamilyen borzalmas metaforájának.” (41.)

Smith *NW* című regényében már megjelent az az elgondolás, miszerint a nő időhöz kötöttsége jóval erősebb, mint a férfié. Ez pedig újabb szereplők szájában visszhangzik. A *királyért* című novellában az alábbiakat olvashatjuk: „Próbáltam azzal védekezni, hogy egy nő olyan gyakran érzi azt, hogy az életét az idő diktálja: a biológiai idő, a történelmi idő, a személyes idő. A Sarah nevű barátomra gondoltam, aki egyszer azt írta, hogy az anya egyfajta óra egy gyerek számára, mert a gyerek életének idejét az anyja ideje határozza meg. Az anya a háttér, ami előtt a gyerek élete játszódik. Talán érthető, ha egy ember, aki ennyire nyom az idő súlya, nehezen tudja megengedni, hogy a gyönyör teljesen eltörölje az időt.” (256.) A *Különleges hét* címűben pedig az öregedő, nagymamává érett nő időtapasztalata világítja meg férjével való kapcsolatát: „Szerette az unokáit és azt az idegen világot, amit magukkal hoztak, de a menyé az olyan nők közé tartozik, akik úgy viselkednek, mintha a babáik újból elkezdene az egész koncertöt, az elejétől. Kedves elképzelés, de nem igaz, legalábbis Marie esetében. [...] Ehelyett az idő kezdte újraformálni magát a meggyötört teste körül, és úgy találta, hogy szeretne újból egyedül lenni. vele.” (186.) A kifejezetten női témák, a nőiesség, a női lét kérdései visszhangoznak a családját hátrahagyva Amerikába emigráló férfi feleségét ábrázoló *Dialektikában*. A barátság mellett a női szexualitás, illetve a szexualitással kapcsolatos, nőkre vonatkozó felfogások jelennek meg az *Érzelmi fejlődés* című novellában, a háború és az ahhoz kötődő nemi

erőszak időn és téren átívelő tapasztalata a példázatszerű, *Két ember érkezik a faluba* című novellában.

Az időbe ragadás mellett azonban a terek identitásra gyakorolt hatása is megjelenik. A novellák jó részét városokban játszódnak, vagy épp a városokból való kilépés lehetetlenségét ábrázolják. New Yorkból nem képes kilépni a *Belváros* főszereplője, hiába szeretne olyan lenni, mint az igazi művész, a magyarországi erdőben élő osztrák festőművész. Az előítéletek, illetve az azok mögött lévő valóság összeütközése jelenik meg igen plasztikusan a New York-i, afroamerikai, transzszexuális Miss Adele-ről szóló novellában, mely a kötet egyik legerősebb és legkidolgozottabb darabja. A kicsi, zárt boltban zajló fűzővásárlás hozza felszínre az elfogadás és a kirekesztés kérdéseit. Miss Adele nem képes elmenekülni a sztereotípiák elől, végül akaratan kívül a rohanó örült megtestesítője lesz, ahogy a boltból elvitt fűzővel menekül – nem azért, mert ellopta volna azt, sokkal inkább a kirekesztés elől. (Ugyan nem tartozik szorosan a műhöz, igen zavaró ebben a novellában és másokban is, hogy a Miss megszólítás, ha mondat közben jelenik meg, kisbetűvel szerepel a magyar kötetben.) Mike McRae a *Különleges hétköz* saját hibája elől próbál menekülni, vissza korábbi életének egy változatába, de ez lehetetlennek bizonyul, ebben a novellában hangzik el a mondat, amely emblematikus Smith terekre fókuszáló prózájával kapcsolatban, hiszen az író művei, éppúgy ahogy az építész előadása: „Hát, mondjuk, nagyjából arról szól, hogy... bizonyos terek hogyan határozzák meg... vagy formálják az életünket.” (170.)

Az idő és tér mellett a társadalmi osztály és a család meghatározó volta jelenik meg, utóbbi leginkább a gyermek szereplők esetében. Ezt mutatja az *Épp jó* című novella, amint Donovan, a játékonysági bábelőadásokat adó család dadogó fia és Cassie, az elhanyagolt, egész hétvégén tévéző, színes bőrű lány egészen más szabályok szerint játszó sakkot és a bábozásról is egészen más elképzeléseik vannak. Ez a *Találkozás az Elnökkel* című novellában is igen látványosan megmutatkozik: Bill Peek, a világot VR-szemüvegen keresztül néző fiú és a nővérét elvesztő, alacsony társadalmi helyzetű Aggie hiába nézik ugyanazt, gyökeresen mást látnak. Ezt pedig csak a halállal való szembeütközés univerzális élménye írhatja felül.

A kötet legerősebb novellái közelebb állnak a szerző regényeiből már ismert írásmódhoz, illetve tematikához. Új kötetében Smith azonban jócskán kísérletezik is – mind a formákkal, mind pedig a témákkal. Ezek a kísérletek azonban nem minden esetben sikerülnek szerencsésen. Találhatunk itt metafikciót mint ironikus feladatlapismertetést (*Szülők reggeli Epifániuma*), disztópikus jellegű írásokat (*Találkozás az Elnökkel*, *Most jobban, mint valaha*), fantasy történetet (*A hernyó*). Az egyik erősebb novella, mely Kelso Cochrane meggyilkolásának történetét dolgozza fel (*Kelso dekonstruálása*) a metafikcióval és a filmszerűséggel játszik – mind kezdetében („Az alakok: Kelso és Olivia egy házaspár. A helyszín egy ócska bérelt szoba a Bevington Roadon, Portobellóban.” [214.]), mind megszerkesztettségében; mintha folyton váltakozó jeleneteket látnánk, amelybe be-betörnek a metafikciós elemek.

A kötet mottója Frank O'Hara *Yesterday Down at the Canal (Tegnap lent a csatornánál)* című verséből származik: „Hogy lehet, hogy bárki is ne legyen képes lenni”, angolul „How can anyone fail to be”, mely a „fail” szó használatával sokkal inkább bevonja a kudarc

gondolatát, mint a magyar fordítás, így talán helyesebb volna a „Hogyan vallhat bárki kudarcot a létben” fordítás. A létezés pedig itt alapvetően időhöz, terekhez, illetve társadalmi osztályhoz kötött. Kudarcot pedig kétféleképp vallhatnak szereplők: vagy nem illeszkednek be az elvárásrendszerbe, vagy épp nem tudnak kilépni abból. M. Nagy Miklós fordítása, néhány kevésbé szerencsés megoldástól eltekintve (ilyen például az e-mail címek fordítása a *Kelso dekonstruálása* című novellában), jól átadja a novellák hangulatát és Smith nyelvezetének sajátosságait.

Smith vissza-visszatérő témája a kötetben a történetmesélés. A posztmodern tapasztalatához visszanyúlva olvasható az az újság címlapján a *Kelso dekonstruálása* című novellában, hogy „AZ EGÉSZ VILÁG SZÖVEG.” (235.) A halál tapasztalata is szöveggé válik: „Biztosan eljön majd az ideje annak, hogy a halottak szavakká, érvekké, jelképpé és történelemmé változtassák [...]”. (235.) Önironikus kijelentés ez egy novellában, amely épp Kelso Cochrane halálát mondja el. Némely esetben a fül-szövegben ígért autofikcióhoz is kapcsolható, hogy igen gyakran jelennek meg a novellákban művészek vagy író karakterek, akik (így vagy úgy) az alkotással küzdenek. A *Belváros* azt járja körül, hogy mit jelent művésznak lenni New Yorkban. A *Blokk* főszereplője pedig istenszerű lényként lép elénk, a szöveg mindvégig Isten és az író hasonlóságával játszik; s a történetmondó szerepe a fantaszzerű *A hernyó*ban is kiemelt jelentőséggel bír.

A kötetben szereplő novellák változatossága (azzal együtt, hogy 2021-ben egy drámát is megjelentetett Smith) arra utalhat, hogy a szerző új utak felé fordul, egyáltalán nem elfeledkezve azonban korábbi gyakran tárgyalt témáitól, mint a kortárs London és New York világa, a terek jelentősége, a rasszizmus, az előítéletek, a nőiséghez kapcsolódó kérdések, melyek legjelentősebben az alkotás és a művészlét kérdéskörével egészülnek ki ebben a kötetben. Kíváncsian várom, hogy milyen új utakra lép a következőkben Smith, illetve, hogy a *Blokk* főszereplője által említett töredékeség („Újabbán a töredékeket szeretem. Nem úgy gondolok a töredékekre, mint ami hibás vagy bármilyen módon nem teljes. Eleve a kompletista modell miatt kerültem ilyen bajba. Most áldom a félkészit, a befejezetlent, a töröttet, a szilánkot!” [239.]), mely részben erre a kötetre is jellemző,¹ uralkodóvá válik-e a későbbi műveiben.

Összességében – minden erénye mellett – nem ez Smith legjobban sikerült műve. Bár az egyes novellák között, ahogy láttuk, van tematikai kapcsolat, mégis kissé esetlegesnek tűnik az összeállítás, az erősebb, jelentősebb novellák mellett néhány gyengébbet is találhatunk. Mintha még keresné a helyét és hangját a novella műfajában a szerző. Azok számára, akik még sosem olvastak semmit Smith-től, azt tudom tanácsolni, hogy ne ezzel a művével kezdjék. Azonban azok, akik már jártasak a Smith-féle szövegvilágban, újabb meghatározó olvasmányélményekkel gazdagodhatnak – ráismerhetnek a korábbi regények autentikus hangjára, amelyet Smith kétségkívül hatásos módon működtet.

(Helikon, 2021)
Schäffer Anett

1 Baranyák Csaba szerint ez az idézet „szinte az egész mű kicsinyítő tükré lehetne”. BARANYÁK Csaba 2021. Michael Jackson, Liz Taylor és Marlon Brando együtt menekül, és közben beszélgetnek. In: *Magyar Narancs*, <https://magyarnarancs.hu/sorkoz/michael-jackson-liz-taylor-es-marlon-brando-egyutt-menekul-es-kozben-beszelgetnek-242841> (a letöltés ideje: 2022. 10. 06.)

Szürreális valóság

(Neven Ušumović: *A csalogány nyelve*)

Rudaš Jutka

(1969, Karlsruhe)

1999-től a Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének tanársegédje, jelenleg egyetemi tanár és tanszékvezető. 2000-től a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában posztgraduális tanulmányokat folytatott kortárs magyar irodalomból és irodalomelméletből. 2005-ben elnyerte a tudományok doktora címet. *A szellem finom játéka. A kortárs magyar irodalom interkulturális aspektusai* című doktori értekezése 2006-ban jelent meg a Kijárat Kiadónál. *A kulturális intarziák/ Kulturne intarzije* című második tudományos monográfiája pedig 2012-ben látott napvilágot. Kutatási területe a 20. századi magyar irodalom, valamint a kortárs magyar irodalom, mindenekelőtt Esterházy Péter poétikája, az irodalmi hermeneutika, a recepcióesztétika és a fordítás elmélete.

NEVEN UŠUMOVIĆ
A CSALOGÁNY NYELVE

Ladányi István fordítása

„A sötétségből, amikor már az utolsó reményt is elveszítettem, hogy megmenekülhessek ebből a sártengerből, égett szagot hozott a fagyos légáramlat, emberi otthon mámorító füstjét.” Ezzel a mondattal kezdődik Neven Ušumović *A csalogány nyelve* című novelláskötete. A horvát író elbeszéléseiben olyan narratív epizódokat tár elénk, melyben megnyílik egy határvidék, s melyben erőteljesen mutatkozik meg a történelem súlyos terhe, s ebből kiindulva – a Szabadka–Zágráb–Koper–Umag négyszögben mozgó – karakterek különös sorsa.

Ušumović, aki Zágrábban született, de Szabadkán nőtt fel, a volt jugoszláv történelmi/kulturális (ön)reflexió diszkurzusait hangsúlyozottan építi be az irodalmi szövegtér szerkezetibe. Novelláiban így a valósághoz kötöttség és a ténytudás mint művészi lehetőség villan fel. Tényszerűség és fikcionalitás összjátéka kapcsán bontakoztatja ki a múlt valóságos eseményeinek a jelentés-összefüggéseit. Prózája erőteljes és pszutító. Aprólékosan komponált történetei végtelenül kimerítő, sívár világba repítik az olvasót. Figurái kismimzve élnek a társadalom és a létezés peremén. A perspektívanélküliség fojtogató légköre, a szocializmusban nevelkedett és a nacionalizmusba torkollott 20. század végének elveszett jugoszláv nemzedéke, a társadalmi psziché, valamint erkölcs romlásának mesterei megírásai ezek. Ušumović élesen reflektál a társadalom dinamikájára, s benne a közelgő összeomlás kezeteire. Tudniillik nyomasztó, kegyetlenül bizarr történetei az emberi természetről szólnak, melyek időbeli és térbeli keretei könnyen azonosíthatóak. Tizenegy novelláján keresztül karakterek egész tablója jelenik meg: a bácskai rizstermelőtől kezdve, a japánokon, akik saját akaratkükből ideiglenesen Szabadkán telepedtek le, egy túlélő zsidó sorsán át, akinek a kommunista hatalom megoldja az örökölt „gyár” terhét, egészen az ópiummal mámorított művészek eltévedt világáig.

Már a *Bácskai rizs* című nyitó novellában is sötét és szuggesztív képekkel találkozunk; a vajdasági síkság melankolikus tájékaival, ahol a lápból való kikeveredés lehetetlen, tudniillik Bácska bűzlő mocsara testileg és lelkileg is beszippantja lakóit. „Gázoltam a sárban, mindenféle gondolat és elképzelés nélkül” (16.) – mondja az elbeszélő. A „határpillanatok”, a határtapasztalat, a mindennapi élet pszichopatológiájának kósa gondolatai jelennek meg már itt, ebben az elbeszélésben, melyek aztán csak fokozódnak a többiben. A *Mákszem* című történet felfedi és látatja mindazokat a mindennapok mögötti – a felszín alatti – lelki folyamatokat (az ópiumfogyasztók teljesen tudatos fantáziáján át, a paranoiások szorongásos téveszméin keresztül, a hisztériások tudattalan fantáziáig), amelyeket a külvilág nehezen tud kezelni. Ez a történet akár Csáth Géza-paratextusként vagy mintegy Csáth-palimpszesztusként is olvasható. Nem meglepő, hiszen Neven Ušumović a Zágrábi Tudományegyetemen diplomázott filozófiából, összehasonlító irodalomtudományból és hungarológiából, így eredetiben is olvashatta a magyar irodalmat, mindenekelőtt Csáth Gézát, akinek a neve egybeforr Szabadkával, és maga e kötet szerzője is életének jelentős részét itt töltötte. Mi több, Neven Ušumović kiváló magyar fordító, ő ültette horvátra Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című regényét, Esterházy Pétertől a *Hrabal könyvét* és Bodor Ádám *Sinistra* körzetét.

Ušumović nyomasztó, kegyetlenül bizarr történetei a térség történelmi polarizáltságát is mutatják. A jugoszláv történelem máig egyik legvéresebb konfliktusára reflektál az *Apa és fiú* történetben, mely nagyon mélyen érinti a „bunyevác témát”. „A nagypapa bunyevác beszéde a nemzeti identitással együtt egyre inkább megkopott. A szerb nép történelméről és a pravoszláv kolostorokról szóló műsorokat szerette a legjobban.” (88.) Egy kettészakadt és darabokra hullt család történetén ez, melynek a délszláv polgárháború kezdetén az egyik része Horvátországba, a másik Vajdaságba költözik. A zárójelenetben az elbeszélő olyan emberi csontvázat talál, amelyet a disznók túrtak ki, majd üzletet csinál belőle...

A háború utáni szétszakad ország és az identitás problémája a *Vinaver gyermekei* című elbeszélésben aktualizálódik. „Hajszálpontosan megérezte azt a pillanatot – most is jól emlékszik rá, végigfut rajta a borzongás –, amikor a fiúk figyelme ráirányult. Először csak odakiabáltak egy távolabbi padról, szlovén és bosnyák szavakat vegyesen, hiszen a fiúk ezt a pályát *bosansko igriščene* hívták, mivel az egész épülettömbben nagy számban éltek szerbek, bosnyákok, albánok, macedónok és horvátok, természetesen nemcsak Boszniából, hanem az egész volt Jugoszláviából.” (108.) A volt Jugoszláviából Szlovéniába – konkrétan Koperba – emigrált családok gyerekeinek nyelvi és egyéb identitásbeli problémája nemcsak kisebbségérzeti konfliktusokat okoz, hanem mélyebb pszichikai tüneteket is. Hasonló nyelvi identitásprobléma jelentkezik a *Vereš* című novellában is. Vereš, a szabadkai egyetemi hallgató a menekülési hullámban Budapestre szökik, ahol a magyar Vörös vezetéknevű, az ottani vörös hajú nő (Anikó), valamint a vörös borszín

(kínai munkáltatója) miatt megoldhatatlan, bonyolult, kegyetlen, a másságot nehezen vagy egyáltalán nem toleráló világba szorul.

A kötet egyik legironikusabban megírt története a *Prayer for passive resistance* című. Ebben japán jazzmuzsikuskok kerülnek Szabadkára a neves Ristić színházi uralkodásának csúcspontján, valamint az embargó és a teljes elszigeteltség idején. Egy olyan épületben kapnak lakást, amelyiken évek óta ott virít a „Tokióig Szerbia, Vajdaság a központba!” falírka. Ha a novella címének mélyebb szemantikai rétegét is figyelembe vesszük, ott is felfedhetünk plusz értelmet tudniillik, a passzív ellenállás abban mutatkozik, hogy miközben Szerbiában dúl a háború, a japánok ott free jazzt játszanak. „Szerbia háborúzott, ők meg ellenálltak – vagy fordítva (sose tudtuk követni, hogy mit forgatnak a fejükben), az egész világ Szerbia ellen volt, ők pedig ebben a Szerbiában muzsikáltak és éltek. Ez már 1993-ban is annyira szárnalmas volt.” (60.) Ušumovićnál a kreatív örület a társadalomtörténeti síkon és az idődimenzióban fejt ki nagy hatását. Olyan mikrotörténet ez, melyben az írói képzelet minden öltését valós részlet igazolja, és minél kifinomultabb és ironikusabb módon kerül elő a valós világ, annál bonyolultabb lesz a két világot összekötő kapcsolatháló. „Körülöttem a szőnyegen összevissza heverték japánok, szerbek, magyarok és horvátok, és fáradt lélegzetvételük egyértelművé tette számomra: itt már minden régen elvégeztetett.” (63.) Egy ilyen kvázi-fiktív világban számos olyan komponens bukkan elő, amelyek a legmélyebb történelmi beágyazódásra hívják fel a figyelmet.

Számomra a kötet egyik legjobbját a *Marhavagonban* című novella, amely bekerült a *Best European Fiction* és a *Zagreb Noir* című amerikai antológiákba is, s mely időben kicsit kilóg a többitől, ugyanakkor témájában szorosan kapcsolódik hozzájuk. Ugyanis nem a '90-es éveket idézi, hanem a második világháború sötét tereibe tör, mintegy szemléltetve, hogy a múltban elkövetett hibák és bűnök később új változatokban mennyire ismétlőd(het)nek. A szöveg által elmondott történet olyan történelmi áthallásokat közvetít, amelyben összefonódnak a holokauszt motívumai (a jassenovaci vérengzés), a szülők nélküli felnövés, az erotikus ébredés, sőt egyfajta ökológiai tudatosság is.

„Belélegezte a dögszagot, szappannal mosta a kezét, csapvizet ivott, nyaranta rendszeresen fürdött a Palicsi-tóban, és a November 29. pástétomait fogyasztotta, amelyek abban az időben, akárcsak a készételkonzervjeink, talán a legjobbak voltak Jugoszláviában.” (31.) A November 29. húsáruhárral a szöveg emlékeztet arra, hogy Jugoszláviában a háború utáni kommunista hatóságok a burzsoázia tagjaitól elkobozták a vagyont, és az országból kiutasították őket. Eszternek, a Hartmann és Conen cég tulajdonosának az volt a bűne, hogy magyar zsidóként nem deportálták őt a második világháború idején hatezer magyar zsidóval együtt. A kommunista rendszer megoldja Eszter tulajdonosi „problémáját”, 1949. november 29-én a szabadkai zsinagógában aláírta vele a tulajdonjogról való

lemondás okiratát. Hirtelen egy olyan valóság tárul elénk, amelyről csak borzadni tudunk. A novella ilyen megformálása – erős utalásrendszert kiépítve – a történelem felismerésének, tévedéseinek és helyreigazításainak az elbeszélhetőségét tárja elénk az egyéni és a kollektív emlékezet révén. Micsoda ironia mozgatja a szöveget a November 29-cel! 1943. november 29-én alapozták meg a szocialista Jugoszláviát, s széteséséig a köztársaság napja volt, nemzeti ünnep. Ušumović poétikája valamiképpen kikényszeríti, hogy megértsük a konkrét világra való utalásokat, ezzel mintegy megragadjuk a – szövege révén megnyíló – világ (többlet)jelentéseit. Tudniillik szövegvilága az (ex)jugoszláv erkölcsi és politikai hagyomány elemeinek sokaságából merít és válogat.

A címadó novella a kötet záródarabja. A *csalogány nyelve* mintegy összesűríti az előző novellák jelentés-irányultságait. Morbid, izgalmas és impulzív történetekben a szerző olyan diszkurzív tereket nyit meg, olyan utalások furcsa atmoszféráját szövi, ahol világok, területek és személyek érintkeznek, gyakran ütköznek.

„A vadászterületeket privatizálták Szerbiában is, akárcsak Horvátországban, az új tulajdonosok rendre kiérdemesült hadfiak. Ellenségek a háborúban, üzlettársak a békében, Milošević és Tuđman újdonsült arisztokráciája. És nem csak ezeket a madarakat találják fel nekik. Orgiák nélkül nem múlhat el ilyen alkalom: ukrán és orosz lányok, egyszer még egy karibi lányt is idehoztak. Nagy ingyencek, nem mondom. Tudják, mi az igazi vadászkülönlrgesség? [...] A csalogány nyelvéből készült pástétom. Ennek a pástétomnak néhány grammjéért több száz csalogánynak kell kitekerni a nyakát.” (150.)

A November 29. pástétomai és a csalogány nyelvéből készült pástétom két, időben elkülönült világot mutat be, ám mindkettő történet kegyetlensége időtlen. A pusztítás uralkodik mindenütt. Ušumović erőteljes prózavilága egyszerre ijeszt meg és – kifinomult ironiájával – szabadít fel.

Neven Ušumović novelláskötete válogatás a szerző két, horvátul megjelent könyvéből: a *Mákszem* (2009) és a *Paradicsommadarak* (2012) címűből. A koncepciózus válogatás mindig speciális figyelmet követel. A *csalogány nyelve* – Ladányi István kiváló fordításában – egy nagyon jól átgondolt szortírozás következtében töredékes regényként hat, amelyben különböző narratívák és hangok váltják egymást, s melyben leképződik a – '90-es évek elejétől – egy konkrét, erőszakos valóságdarabokkal tarkított világ. A történetek állandó párbeszédben állnak a múlttal, szimbolikus és expresszionista képekkel egészítik ki a reálist. A legjobb történelmi fikciók igazsággal telítettek, de adataik szűrtek, kontextualizáltak és elmeséltek. Így van ez Ušumović kötetében is, mely a történelmi és poétikai világ határtalanul sokszínű viszonyát teremti meg.

(Forum, 2021)
Rudaš Jutka

DR. HORVÁTH NÓRA

1978-ban született Győrben. Filozófus, művészeti író. A Győri Széchenyi István Egyetem egyetemi docense. 2016-tól a Műhely szerkesztője, 2019-től főszerkesztő-helyettese, 2020-tól főszerkesztője.

Tudományos fokozat (PhD): Filozófia (2014).

Tanulmányok:

2006–2009: Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskola; 2002–2006: Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, filozófia szak; 1998–2002: NYME – Apáczai Csere János Kar, tanító szak; 1998–2002: NYME – Apáczai Csere János Kar, művelődésszervező szak.

Főbb kutatási területei: az esztétikai életvitel filozófiai megközelítései; létezésesztétika; George Santayana életműve; amerikai esztétizmus, Edward Perry Warren és Fred Holland Day életműve; amerikai pragmatizmus, pragmatista esztétika; Richard Shusterman filozófiája (szómaesztétika); Frenák Pál életművének filozófiai megközelítése;

A magyar és idegen nyelvű publikációk listája elérhető az MTMT adatbázisban.

Önálló kötetei: A szépség szeretői – George Santayana és kortársai (2018 GlobeEdit, 2019 JatePress), Frenák Pál Abécédáire-je – Átjárások a filozófia és Frenák organikus mozgásnyelve között / L'Abécédáire of Pál Frenák – Transverses Between Philosophy and the Organic Movement Language of Frenák (Kortárs Táncért és Jelelő Színházért Alapítvány, Budapest, 2022).

DR. HORVÁTH-MÁRJÁNOVICS DIÁNA

1988-ban született Győrben. Irodalomtörténész, kritikus. 2020-tól a Műhely szerkesztője, a lap kritikarovatának vezetője. A Révai Miklós Gimnáziumban érettségizett. A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában szerzett doktori fokozatot. Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. Fő kutatási területei: Mészöly Miklós életműve; a kortárs magyar próza.

Tanulmányok:

2014–2017: ösztöndíjas doktorandusz, PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola; 2011–2013: esztétika szakos bölcsész (MA), PTE BTK; 2010–2013: magyar nyelv és irodalom szakos bölcsész, irodalomtudomány szakirány (MA), PTE BTK;

2007–2010: alapszakos szabad bölcsész (esztétika szakirány), magyar minor (BA), PTE BTK.

Publikációk listája elérhető az MTMT adatbázisban.

Önálló kötete: Örökölt blende. Példázatos irodalom és a Mészöly-hagyaték (2021 Kijarat Kiadó).

KURCSIS LÁSZLÓ

1950-ben született Csornán. Grafikusművész. 1990-től a Műhely arcualattervezője.

Tagság: Magyar Grafikusművészek Szövetsége, Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete, Győri Grafikai Műhely, Art Flexum Művészeti Társaság, Nyugat-Szlovákiai Képzőművészek Egyesülete, Art World Hungary Egyesület. 1975 óta szerepel csoportos és egyéni kiállításokon Magyarországon és külföldön egyaránt. Rendszeres résztvevője a magyar és nemzetközi művésztelepeknek. Alkotásai számos közgyűjteményben és magánkollekciónban megtalálhatók itthon és külföldön egyaránt. Szuverén alkotói munkáját gazdagítja és végigkíséri a művészetoktatói, kiállításrendezői és tervezőgrafikusi tevékenysége, amit a győri Műhely kulturális folyóirat harminc évfolyamának arcualattervei, több mint száz könyvborító, kereskedelmi és kulturális plakát is reprezentál.

kereskedelmi és kulturális plakát is reprezentál.

Tanulmányok:

Dekoratór és Kirakatrendező Iskola, Budapest 1969–1972, Mártélyi művésztelep 1972–1986, Pedagógiai Főiskola, rajz szakirány Győr 1975–1979, Képzőművészeti Egyetem Budapest 1979–1983.

Díjak: 1973 Petőfi-pályázat I. díj, 1986 Győri Grafikai Műhely-ösztöndíj, 2000 Győr Város Kultúrájáért díj, 2003 Győr Város ezüst emlékérmé, 2003 Győr-Moson-Sopron Megye ezüst emlékérmé, 2005 Megyei Tárlat Győr, Művészeti Alap díja, 2007 Regionális Képzőművészeti PRÍMA DÍJ (megosztva, Art Flexum Művészeti Társaság), MAOE Alkotói Támogatás, 2008 Megyei Tárlat Díja, 2014 Téli tárlat díja, 2014 Art Flexum Művésztelep díja.

TAKÁCS NÁNDOR

1983-ban született Mórán. Költő, 2021-től a Műhely szerkesztője, a lap szépirodalmi rovatait (vers és próza) vezeti. A Pannonhalmi Bencés Gimnáziumban érettségizett. Versei 2007 óta jelennek meg irodalmi folyóiratokban. Pedagógusként a diákok szövegértelmezési és szövegalkotási kreativitásának fejlesztésével foglalkozik.

Tanulmányok: 2014–2017: magyartanár szak (MA), PE MFTK; 2009–2011: biológiatanár szak (MSc), PTE TTK; 2001–2009: biológus szak (Evolúció–Ökológia–Szisztematika szakirány), ELTE TTK.

Önálló kötete: Kolónia (2014 Napkút Kiadó).

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Emberi Erőforrások Minisztériuma

Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata

Nemzeti Tehetség Program

Petőfi Kulturális Ügynökség

műhely

KULTURÁLIS
FOLYÓIRAT

2022

4

950,- Ft

